

A-10671 II

2. vihk

P. HINNOV — P. TARVEL —
L. ANNIST — J. MADISSON

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

III
2

EESTI KIRJANDUSE SELTS

III₂

160384

ühingute poolt korraldati rida atentaate Austria võimukandjate vastu. Ühe sellise atentaadi ohvriks langes 28. juunil 1914 Sarajevos Austria-Ungari troonipärija Franz Ferdinand.

Austrias olid sõjalised ringkonnad kindralstaabi ülema Conrad v. Hötzendorfiga eesotsas korduvalt nõudnud preventiivsõda Serbia vastu, et viimase alistamise teel ära hoida Austria-Ungari kaksikmonarhia lagunemist ja Suur-Serbia riigi tekkimist. Sarajevo mõrv viis nüüd Viinis sõjapartei võidule. Välisminister Berchtold ja Ungari peaminister Tisza, kes seni olid seisnud preventiivsõja vastu, nõustusid Serbiaga arveid õiendama sõjalise aktsiooni teel. Uskudes kogu Austria-Ungari saatuse mängus olevat, lubasid Saksa keiser Wilhelm II ja riigikantsler Bethmann-Hollweg Austriat toetada juhul, kui sellest aktsioonist kasvaks välja sõda suurriikidega. Suurem sõda tundus keskrüükide juhtivaile isikuile siiski vähe tõenäolisena, sest Vene sõjaväereform oli pooleli ja pidi lõpule viidama alles 1917. aastaks, kuna Inglise ja Prantsuse pinev sisepoliitiline olukord näis takistavat neid riike aktiivselt välja astumast.

Kuigi polnud tõendeid Serbia valitsuse osavõtu kohta vandennõust Franz Ferdinandi vastu, esitas Austria 23. juulil Serbiale karmi ultimaatum, milles nõuti Austria-vastasesse propagandasse segatud ametnikkude ja ohvitseride tagandamist, Austria-Ungari esindajaile osavõtu võimaldamist atentaadiga seoses olevate asjaolude kohtulikust uurimisest jne. Vene välisministri Sazonovi tungival nõuandel otsustas Serbia valitsus rahuldada Austria nõuded, välja arvatud need, mille täitmine oleks otseselt riivanud Serbia suveräänsust; viimaste suhtes otsuse tegemise nõustus Serbia andma Haagi Rahvusvahelisele Vahekohtule. Hoolimata Serbia vastuse mõõdukusest katkestas Austria 25. juulil Serbiaga diplomaatilised suhted.

Sõja puhkemine. Austria-Serbia konflikt, mida ei õnnestunud lokaliseerida, viis varsti üldise sõja puhkemisele. Juuli lõpul tegid entente-riigid, eriti Inglismaa, rea katseid katastroofi ära hoida, ent need kõik nurjusid. Inglise välisasjade riigisekretäri Grey ettepanekud anda konflikti lahendamise Inglise, Itaalia, Prantsuse ja Saksa esindajaist koosneva konventsiooni kätte lükati Saksamaa ja Austria-Ungari poolt tagasi.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Rahmatukogu

40102

160384

Sama saatus tabas ka Vene keisri Nikolai II esitist usaldada tülüküsimuse otsustamine Haagi Vahekohtule. Suurriikide eesotsas seisvad valitsused polnud kuskil siiralt rahusõbralikud; antud momendil oleksid entente-riigid siiski meeeldi näinud küsimuse lahendamist rahulikul teel. Seevastu olid Austria juhtivad ringkonnad, keda toetas Saksa kindralstaap, sõjakas meeoleolus. 28. juulil kuulutas Austria Serbiale sõja ja laskis pommitada ta pealinna Belgradi.

Vastu keskriikide lootusi ei jätnud Venemaa Serbiat seekord saatuse hooleks. Et avaldada Austria-Ungarile survet sõjalise demonstratsiooni kaudu, otsustas Nikolai II suurte kõhklemiste järel kindralstaabi pealekäimisel teostada algul osalise ja varsti ka üldise mobilisatsiooni. Samal ajal kuulutati välja sõjahädaohu-seisund Saksamaal ja üldmobilisatsioon Austrias. Sellega siirdus juhtiv osa kindralstaapidele, kes hakkasid forsseerima sündmustekäiku sõja suunas. Kui Vene ei täitnud Saksamaa ultimatiivset nõuet mobilisatsioonikäsu tagasivõtmise asjus, kuulutas Saksamaa Venele 1. augustil sõja; sellele järgnesid lähemate päevade kestes Saksa kindralstaabi nõudel Saksa sõjakuulutus Prantsusmaale ja seejärel Austria-Ungari sõjakuulutus Venele.

Astudes Vene- ja Prantsusmaaga sõjajalale, arvestasid keskriigid ekslikult Inglismaa jäämist erapooletuks. Saksamaa püüdis kindralstaabi poolt kaheinde-sõja jaoks täpselt väljatöötatud sõjaplaani (nn. Schlieffen'i kava) kohaselt purustada kiire ja võimsa löögiga Prantsuse väed, et siis pöörduda Vene vastu, kelle mobilisatsiooni oletati toimuvat aeglasemalt. Et Saksale osutus raskeks teostada kiiret sissetungi Prantsuse idapiiri kaudu siin asetsevate mägede ja tugeva kindlusteliini tõttu, oli kavas ette nähtud kallaletung Prantsusmaale üle Luksemburgi ja Belgia. Seejuures lähtuti oletusest, et Belgia laseb oma piirest Saksa väed takistamatult läbi. Seda nõutigi nüüd Belgialt ultimatiivselt, lubades sõja lõppemisel vabastada Belgia territooriumi. Belgia vastas aga Saksa nõudele eitavalt ja palus Inglismaalt abi. Inglise valitsus nõudis 4. augustil Saksalt ultimatumit kaudu Belgia rahvusvaheliselt garanteeritud erapooletuse respektteerimist. Kui see nõue tagasi lükati,

kuulutas ta Saksamaale sõja. Saksa vastaste ridadesse astus ka Jaapan, kelle osavõtt sõjast piirdus Kiaotšou vallutamisega.

Saksa sõjaplaani nurjumine. Saksamaa oli sõja alguses mittemeti paremas seisundis kui ta vastased. Saksa sõjavägi oli hästi distsiplineeritud ja eeskujulikult varustatud ning astus tegevusse väga täpselt väljatöötatud sõjaplaani järgi, haarates algatuse enda kätte. Ta raske-suurtükiväe tulele ei suutnud vaenlaste kindlused vastu panna. Ent sakslased ei saanud oma pealetungikavast täiel määral kinni pidada ja tegid selle teostamisel saatuslikke eksisamme. Belgia pidas sakslasi paar nädalat kinni. Antwerpeni kindlus, mis langes alles oktoobri alguses, hoidis otsustaval hetkel paar Saksa korpust enda all. Teiseks saadeti kaks korpust läänerindelt idarindele, kus ootamatu kiirusega toimunud Vene mobilisatsiooni tõttu oli Saksa seisund muutunud kriitiliseks. Et takistada Lõuna-Saksa alade, eriti Elsassi vallutamist, oli kindralstaabi ülem Moltke noorem tugevdanud Saksa väe vasemat tiiba. Kõik need asjaolud nõrgestasid aga selle paremat tiiba, mis pidi kava kohaselt olema erakordselt löögivõimas selleks, et haarata hoogsa kaarliikumisega Pariisi kindluse lääne poolt ja ümber piirata ning purustada Prantsuse väed.

Ofensiivile rajatud Prantsuse sõjaplaan polnud hästi rakendatav kaitsemiseks Saksa pealetungi vastu. Inglise maa vägi, kes prantslasi abistas, oli sõja alguses veel üsna väike ja nõrk. Nii sundisid Saksa väed ägedais lahinguis pidevalt vastaseid taanduma ja jõudsid septembri algul Pariisi—Verdun'i liinil Marne'i jõeni. Kuid Saksa parem tiib ei suutnud Pariisi lääne poolt haarata, vaid pidi juba Pariisist ida pool Lõunasse pöörduma. Seetõttu pääses Prantsuse vägi ohtlikust haardest ja Pariisis asuvad väeosad võisid rünnata sakslasi küljelt. Kasutades neid võimalusi alustas Prantsuse vägede ülemjuhataja Joffre 5. septembril energilist pealetungi Saksa parema tiiva vastu. Sellega algas Marne'i lahing, mis oli Maailmasõjas suuremaid ja tähtsamaid. Selle jooksul muutsid Saksa armeede juhatajad oma pead sõjaplaani, sest Luksemburgis viibiv kindralstaabi ülem Moltke osutus saama-

tuks ega suutnud pidada nendega vajalikku kontakti. Kartes 1. ja 2. armee vahel tekkinud lünka, alustas 2. armee 9. septembril taandumist, millele varsti järgnes Saksa vägede üldine taandumine Aisne'i jõe liinile. Nii oli Pariis päästetud ja Saksa sõjaplaan nurjunud.

Samuti nurjus ka nn. jooks merele, s. t. Saksa vägede püüe murda Flandrias Inglise ja Belgia rinne läbi ja okupeerida Prantsuse ja Inglise ühendusepidamise seisukohast tähtsad sadamad Calais ja Boulogne. Siitpeale omandas sõjategevus läänerindel positsioonisõja iseloomu, mis asetas sõdurite vastupidavusele ja moraalile väga kõrged nõuded. Üksteise vastu seisvad väed kindlustusid traatõkefega kaitstud kaevikusis, mille liin ulatus Belgia loodenukast läbi Põhja-Prantsusmaa Vogeeseideni. Seetõttu jäid Belgia kivisöe-alad ja Prantsuse rauamaagi, malmi, terase ja tekstiiltööstuse keskused kogu sõja ajaks Saksamaa kasutada.

Sõjategevus idarindel. Prantsuse kindralstaabi pealekäimisel püüdsid Vene väed, keda juhatas suurvürst Nikolai Nikolajevitš, võimalikult kiiresti Ida-Preisimaale tungida. Vene omas sõjaks tohutusuurt inimestetagavara. Ent ta väed kannatasid relvade ja laskemoona vähesuse all, sest ta puudulikult arenenud sõjatööstus ei suutnud neid küllaldaselt määralt toota. Vene väejuhid osutasid sageli saamatust ja vähest intelligentsust, mistõttu kontakt eri armeede vahel oli puudulik. Eriti andis see tunda Ida-Preisi alal, kuhu oli üks Vene armee tunginud lõunast, teine idast. Esimene neist purustati arvult väiksema Saksa väe poolt Hindenburgi ja Ludendorffi osaval juhtimisel Tannenbergi lahingus 26.—30. aug., teine varsti selle järel Masuuria järvede juures. Need võidud vabastasid Saksa territooriumi, panes sel alal „Vene raudrulli“ edasitungi seisma.

Rohkem edu saavutas Vene sõjategevus Austria vastu. Vene vägi vallutas suure osa Galiitsiast ja ähvardas Krakovit ning Sileesia söekaevandusi. Austria toetamiseks tungisid Saksa väed Vene-Poolasse, kus 1914. a. lõpul võideldi vahelduva eduga.

Sõja üldilme ja iseloom. Idarindelgi ei andnud vallutusstrateegia otsustavaid tulemusi. Sellega oli Saksa vallutussõjaplaan lõplikult nurjunud ja tuli siirduda kurnavale väsitamissõjale. Viimase pidamiseks omasid aga entente-riigid tunduvalt rohkem ressursse. Eriti tähtsaks teguriks osutus Inglise osavõtt sõjast. Oma tugeva sõjalaevastikuga löikas Inglismaa keskriigid mereühendustest ja kaugemaist välisturgudest, takistades vajalikkude toor- ja toiduainete sissevedu neisse riikidesse. Seevastu oli Inglise suur kaubalaevastik liitlaste (nii hakati kutsuma entente-riike) kasutada. Inglise rahalised ressursid ja hiiglakrediit võimaldasid neil takistamatult osta vajalikke hüviseid, eriti P.-A. Ühendriikidest, kus tehti sõja tõttu head äri. Briti maailmariigi väljaastumine ohutas paljusid keskmisi ja väikeriike (näit. Portugali, Boliiviat, Siiamit, Hiinat, Peruud, Brasiiliat jt.) Saksaga sõjajalale astuma. Konfiskeerides Saksa kaubalaevu ja muid varandusi tegid need riigid Saksale suurt majanduslikku kahju.

Miljoniliste hiiglaarmeede varustamine aetas sõdivate riikide majandusele rea uusi, erakordselt raskeid ülesandeid. Ulatuslik positsioonisõda nõudis suurel arvul suurtükke, automaatrelvi ja laskemoona. Et luureülesandeid hakkas täitma lennuvägi, siis tuli kiires korras ehitada sõjalennukeid. Kaevikusõjas suurenes ka sõjagaaside tähtsus. Vägede ja varustlise transportimiseks hakati ulatuslikult tarvitama jõu- ja vahenditeid. Tehniliste võitlus- ja sidevahendite tootmise alal seisis Saksa sõjatööstus alguses kõrgemal tasemel. Ent ka Inglismaa arendas varsti Lloyd George'i energilisel juhtimisel välja eeskujuliku sõjavarustustööstuse. Prantsusmaal hakati a. 1915 teostama nn. tööstuslikku mobilisatsiooni, s. t. käitiste rakendamist sõjapidamise teenistusse. Nii jõudsid liitlased oma sõjatehnikalt varsti Saksamaale järele.

Saksas tuli sõja ajal võidelda teissuguste raskustega. Sisseveo vähenemise tõttu halvenesid siin tootlusolud ja teistegi tarbeainete (kummi, vase, kemikaalide jne.) tagavarad vähenesid. Nende pahemuste vastu võitlemisel tuli teostada sunnipärast riiklikku kavamajandust, korrastada

toitlustust leivakaartidega ja teiste selliste vahenditega ning võtta tarvitusele mitnesuguseid as e a i n e i d.

Maailmasõda nõudis k o g u r a h v a s t i k u rakendamist sõjapidamise huvide teenistusse. Sõjaväe moraali ja elanikkonna võidutahte tugevdamiseks hakati arendama kavakindlat s õ j a p r o p a g a n d a t, mis püüdis rõhutada oma asja õigust ja veeretada kogu süü vastastele. Sel alal osutasid liitlased, eriti inglased, suuremaid võimeid.

Sõja alguses k o o n d u s i d sõjakeerisesse tõmmatud r a h v a d kaunis üksmeelselt oma v a l i t s u s t e ü m b e r, sest igaüks arvas end kaitsvat ülekohtuse kallaletungi vastu. S a k s a r i i g i p ä e v hääletas 1914. a. ühel häälel sõjakrediitide poolt. Riigipäeval esindatud parteidel ei olnud küllaldast võimutahet ja nad nõustusid riigipäeva laialiminecuga, jättes sõjapidamise täielikult valitsuse ja kindralstaabi hooleks. Samasugune k o d u r a h u sõlmiti P r a n t s u s m a a l, kus Viviani radikaalset kabinetti t ä i e n d a t i n i i parema kui vasema tiiva esindusega. S i s e r a h u kindlustamiseks kutsuti I n g l i s m a a l g i m a i s 1915 konservatiivide ja tööerakonna esindajad A s q u i t h i liberaalsesse valitsusse. V e n e r i i g i d u m a s esindatud kodanlikud ja aadliringkonnad ning suur osa intelligentsigi suhtusid isamaalise vaimustuspuhangu mõjul alguses usaldavalt valitsuse s õ j a p o l i i t i k a s s e. Ainult rahvuslikest vastuoludest lõhestatud A u s t r i a - U n g a r i s arendasid mõned vähemusrahvused, näit. tšehhid, algusest peale kehtiva režiimi vastast s e p a r a t i s t l i k k u l i i k u m i s t.

Sõjategevuse jätkumine ja lõpp.

Uusi sõjast osavõtjaid. Türgimaa, kelle liiduettepaneku Konstantinoopolit ja väinu nõudlev Vene oli tagasi lükanud, l i i t u s k e s k r i i k i d e g a novembris 1914. Sellega tekkis uus rinne Taga-Kaukaasias ja sulgusid Türgi väinad Vene sisse- ja väljaveoks. Inglise laevastik tegi märtsis 1915 äpardunud katse Dardanella mere poolt v a l l u t a d a. Seejärel teostasid inglased d e s s a n d i Gallipoli poolsaarel; nende rünnakud löödi aga türklaste poolt tagasi ja aasta lõpul pidid Inglise väed suurte kaotuste järel lootusetust üritusest loobuma.

Kui entente-riigid nõustusid rahuldama Itaalia soove Austria-Ungari irredenta suhtes, liitus Itaalia nendega ja kuulutas mais 1915 Austriale sõja, ei saavutanud aga selles kaua erilist edu. Ainult oli Austria nüüd sunnitud idarindel osa oma vägesid ära tooma.

Ihates Serbiale kätte maksta kaotuse eest II Balkani sõjas liitus Bulgaaria oktoobris 1915 keskriikidega ja aitas neil vallutada Serbia ala. Serbia väe riismed siirdusid liitlaste poolt loodud Saloniki rindele.

Sõjategevus ida- ja läänerindel 1915.—16. a. Sakslased otsustasid 1915. a. anda idarindel otsustava hoo bi Venele. Sellega püüti toetada Austriat, hankida laiadelt Vene aladelt vilja ja komplekteerida poola vabatahtlikest uued väeosad. Mais 1915 murti Vene rinde Karpaatides läbi, juulis ja augustis vallutati hooga pealetungiga kogu Vene-Poola, Leedu ja Kuramaa. Ent Vene väel, keda ei suudetud purustada, oli nüüd kergem kaitseda lühenenud väeliini, mis kulges Riia lahest Daugavpils'i ja sealt lõunasse Bukoviinani. Nn. Brussilovi pealetungi kaudu 1916. a. suvel murdsid venelased Pinski soodest lõuna pool Austria rinde läbi, saades sajad tuhanded vange. Selle löögi tagajärjel olid Austria jõud nõrkemas.

Kuigi Saksa oli 1915. a. viinud osa vägesid läänerindel itta, ei olnud liitlastel läänes nii suurt arvilist ülekaalu, et teostada läbimurret Saksa rindest. Siin üritas Saksa kindralstaap järgneval aastal Prantsuse tugevaima kindluse Verdun'i vallutamist, et Prantsuse vägesid suurte kaotustega nõrgestada. Veebruarist juunini 1916 toimusid „Verdun'i põrgus“ marulised pommitused ja jõulised rünnakud. Siis pidid sakslased survet Verdun'ile vähendada liitlaste suure ofensiivi tõttu Somme'i jõel, kus eriti silma paistis tunduvalt suurendatud ja tehniliselt hästi varustatud Inglise vägi. Järgnevate kuude jooksul vallutasid prantslased Verdun'i all enamiku sakslastele kaotatud alast tagasi. Verdun'i ja Somme'i hiiglalahingud ei andnud kummalegi poolele otsustavat edu. Samuti jäi otsustamata suur merelahing Inglise ja Saksa laevastiku vahel Skagerraki vetes 31. mail 1916.

Brussilovi ofensiiv ja Verdun'i operatsiooni nurjumine raskendasid keskriikide sõjalist olukorda. Sellele lisandus augustis 1916

Rumeenia väljaastumine Austria vastu Inglis- ja Prantsusmaa õhutusel. Rumeenia väed tungisid Transilvaaniasse, suurendades omakorda Austria ohtlikku seisundit. Avaliku arvamuse surve all kutsuti Saksas sõjaväe ülemjuhatusse nüüd populaarsed Tannenbergi lahingu võitjad Hindenburg kindralstaabi ülemana ja Ludendorff kindralkortermeistrina. Energiline ja võimuahne Ludendorff allutas keisri oma taatele ja etendas nii sõjalistes kui poliitilistes küsimustes paari aasta jooksul otse diktaatori osa. Uus ülemjuhatus teostas 1916. a. lõpus sõjakäigu Rumeeniasse, mis langes suurelt osalt keskkriikide armeede võimu alla. Rumeeniast said keskkriigid suured tagavarad vilja ning maaõli.

Rahupüüdlused. Saksa võidud ei suutnud kõigutada vastaspoole võitlustahet, vaid isegi tugevdasid seda. Inglismaal seati a. 1916 sisse üldine sunduslik väeteenistus, mis võimaldas luua suure maaväe. Samal aastal suruti Saksa õhutusel ja toetusel puhkenud Iirimäss varsti maha. 1916. a. lõpul peaministriks tõusnud Lloyd George moodustas oma koalitsiooni-valitsuses viieliikmelise kitsama sõjakabineti, kelle kätte anti kõigi sõjapidamisega seotud küsimuste lõplik otsustamine. Inglismaa püüdis teha Saksamaa kui tülika majandusliku ja koloniaalpoliitilise võistleja kahjutuks. Nii hakati Saksas pidama Inglismaad peamiseks vastaseks ja loodeti mandriikidega kergemini rahu sobitada. Alates 1915. aastast sondeeris Saksa valitsus korduvalt võimalust Venega eraldirahu sõlmida. Et seda ära hoida, tunnustasid Inglis- ja Prantsusmaa a. 1915 Vene nõudlusi Konstantinoopoli ja Türgi väinade suhtes. Ka polnud Vene valitsevatele ringkonnile vastuvõetav Poola iseseisvuse väljakuulutamise Saksa ja Austria poolt (1916. a. lõpul). Seetõttu jäi Saksa-Vene eraldirahu sõlmimata, kuigi Vene õukonnas leidis selle pooldajaid.

Saksas kujunes sõja eesmärkide küsimus keskseks sisepoliitiliseks probleemiks. Saksa juhtivad majandusringkonnad pidasid sõjalist seisundit paremaks, kui see tõeliselt oli, ja nõudsid nn. võidurahu: Belgia ja Kirde-Prantsuse kivisöö- ja rauamaagjalade ja Vene lääneosa hõredasti asustatud põllundusalade annekteerimist, liitlaste asumaade omandamist jne.

Seevastu olid Saksa tõttavad kihid enamasti anneksioonide vastu ja pooldasid nn. kokkulepperahu kiiret sõlmimist. Ludendorff toetas oma suure autoriteediga võidurahu nõudjaid, kuna kantsler Bethmann-Hollweg kõikus mõlema suuna vahel. Et sõja venimine ähvardas halvendada keskriikide seisundit, deklareerisid nad Rumeenia alistamise järel oma valmisolekut rahuläbirääkimistele asuda, ent liitlased kuulutasid oma vastuses selle ettepaneku lihtsaks sõjakavaluseks. Umbes samal ajal nurjusid ka P.-A. Ühendriikide presidendi Wilson'i vahenduspüüded.

Piiramatute allveelaevade-sõda ja selle tagajärjed. Inglise sõjalaevastiku poolt teostatavale blokadele oli Saksa reageerinud allveelaevade intensiivse tegevusega; see tähendas Inglise merekaubandusele suurt ohtu juhul, kui võidi kõiki Inglismaale siirduvaid kauba- ja reisijatelaevu hoiatamata torpedeerida. Ent sellisest piiramatust allveelaevade-sõjast oli Saksa loobunud P.-A. Ühendriikide presidendi Wilsoni korduvate protestide tõttu. Rahuaktiooni nurjumise järel alustas Saksamaa veebruaris 1917 uuesti piiramatut allveelaevade-sõda. Ta mere- ja maaväejuhid lootsid selle energilise pidamisega mõne kuu jooksul Inglise vastupanu murda ja sõja võidurahuga lõpetada, enne kui Ühendriigid jõuavad sellesse tegelikult segada. Need lootused ei teostunud, kuigi allveesõja ohvriks langes väga palju liitlaste ja erapooletute riikide laevu. Oma väikese arvu tõttu ei suutnud Saksa allveelaevad Inglismaad teistest maadest ära lõigata; mitmed neist isegi hävitati kahuritega varustatud kaubalaevade poolt. Ühtlasi andsid mõned erapooletud riigid (Norra jt.) oma kaubalaevastiku Inglismaale kasutada.

Oodates allveesõja soodsaid tagajärgi taandusid sakslased läänerindel märtsis 1917 tugevasti kindlustatud liinile, mida liitlaste ofensiivjärgmiste kuude jooksul ei suutnud läbi murda. See põhjustas Prantsusmaal moraalse kriisi, mis muuseas avaldus mõnede väeosade vastuhakus ja kokkulepperahu pooldavas defetistlikus liikumises. Võitluses defetismi vastu tõusis novembris 1917 peaministriks vana radikaalide juht Clemenceau, kes koondas brutaaalse energiaga kõik jõud võidu saavutamiseks.

Piiramatu allveesõja üks tagajärgi oli Ühendriikide sõjakuulutus Saksale aprillis 1917. Ühendriigid olid end tugevasti sidunud liitlastega, andes neile rohkesti laenu, peamiselt sõjavarustise näol; seetõttu ei võinud nad lubada liitriikide kaotust, mis oleks küsitavaks teinud laenu tagasisaamise. Ka taotles president Wilson kogu rahvusvahelise elu radikaalset ümberkorraldamist, milleks sõjast osavõtuga näisid avanevat head väljavaated. Vastu sakslaste ootusi seati Ühendriikides sisse sunduslik väeteenistus ja loodi ühe aastaga tehniliselt hästi varustatud maavägi. 1918. a. transporti see läänerindele.

Kui piiramatu allveesõda ei andnud oodatud tulemusi, levis keskriikides sõjatüdimus. 1917. a. kevadel püüdis Austria-Ungari keiser Karl I Saksamaale teadmata eraldirahu sõlmida. Saksamaal eraldusid sotsiaaldemokraatliku partei enamikust (enamussotsialistidest) nn. iseseisvad sotsialistid, kes hääletasid riigipäeval sõjakrediitide vastu ja nõudsid kiiret rahutegemist. 1917. a. suvel löid riigipäeva suuremad parteid — sotsialistid ja katoliiklik tsentrum — end valitsusest lahku ja viisid läbi resolutsiooni, milles nõuti kokkulepperahu ilma anneksioonideta. Seda sisekriisi kasutas aga Ludendorff selleks, et sundida Bethmann-Hollweg lahkuma ja panna kantsleriks kindel võidurahu pooldaja. Nii jäi riigipäeva poliitiline erikaal endiselt üsna väikeseks.

Vene revolutsioon. Sõjalised kaotused ja valitsuse saamatu ning reaktsiooniline poliitika vapustasid juba 1915. a. Vene kodurahu. Oma abikaasa ja selle soosiku Rasputini mõjul vahetas Nikolai II sõja ajal sageli ministreid, kes olid teravas vastuolus riigiduumaga. Seetõttu kasvas opositsiooniline liikumine rahvastikus. Petrogradis puhkenud toitlusrahutused arenesid sõjaväeosade liitumise järel märtsis (vana kalendri järgi veebruaris) 1917 revolutsiooniks, mis kõrvaldas Vene troonilt Romanovite dünastia. Riigiduuma poolt moodustatud ajutise valitsuse kõrval saavutas suure mõju Petrogradi tööliste ja soldatite saadikute nõukogu, kes oli kontaktis teiste selliste nõukogudega üle maa. Nõu-

kogudes olid sotsialistide-revolutsionääride kõrval ka sotsiaaldemokraatlikud erakonnad rohkearvuliselt esindatud. XIX saj. lõpul tekkinud Vene sotsiaaldemokraatlik tööliste partei oli a. 1903 jagunenud kaheks suunaks. V. Lenini poolt juhitud enamlaste pooldasid tsentralistlikku parteiorganisatsiooni, nõudsid kõigi parteiliikmete osavõttu parteitegevusest karmi distsipliini alusel ja rõhutasid järsul kujul klassivõitluse põhimõtet, kuna vähemlaste asusid neis küsimustes mõõdukamail seisukohtadel. Alguses domineerisid nõukogudes vähemlased ja sotsialistid-revolutsionäärid, kes mõnevõrra pooldasid koostööd liberaalse kodanlusega, ent varsti suurenes neis sellist koostööd eitavate enamlaste ehk kommunistide mõju. Tööliskonna surve muudeti algul üsna mõõduka ajutise valitsuse koosseisu korduvalt järjest radikaalsemaks. Hoolimata üldisest sõjatüdimusest püüdis valitsus liitlaste pealekäimisel sõda jätkata, kuid sõja- ja mereministri Kerenski õhutusel juulis üritatud pealetung varises esialgse edu järel Galiitsias kokku. Seejärel laostus Vene vägi täielikult. Talupojad-sõdurid pöördusid rindelt massiliselt koduküladesse, et osa võtta omavolilisest maadejagamisest. Seda stiihilist massiliikumist hoogustasid oma osava ja energilise kihundusega enamlaste, lubades sõjast tüdinud rahvahulkadele maad ja rahu. Enamlaste mõju suurenes eriti seejärel, kui oli nurjunud vägede ülemjuhataja Kornilovi katse nõukogusid hajutada. Petrogradi väeosade kaasabil tõrjusid enamlased nn. oktoobrirevolutsioonis (25. ja 26. okt. vkj.) Kerenski valitsuse kõrvale, seadsid ta asemele rahvakomissaride nõukogu ja hakkasid teostama diktaatorlikku võimu tööliste ja külakehvike huvides.

Bresti rahu. Et Vene sõjaväe laostumise tõttu ei tarvitsenud idarindel enam pealetunge karta, koondasid keskriigid oktoobris 1917 itaallaste vastu suured jõud ja murdsid nende rinde Isonzo jõel läbi. Ainult Prantsuse ja Inglise abivägede toetusel suudeti see pealetung Veneetsia lähedal seisma panna. Detsembris sõlmisid keskriigid enamliku Venega vaherahu ja alustasid rahuläbirääkimisi Brest-Litovskis. Nad ei eitanud põhimõtteliselt anneksioonideta rahu, soovisid aga Venemaa läänepoolseist osadest luua Saksast või Austriast sõltuvaid vasallriike.

Kui enamlaste delegatsiooni juhataja Trotski keeldus sellistel tingimustel lepingut sõlmimast ja kuulutas sõja lõppenuks ilma vormilise rahuta, alustasid Saksa väed veebruaris 1918 uut pealetungi ja okupeerisid muuseas (lisaks 1917. a. oktoobris vallutatud Saare- ja Hiiumaale) ka Eesti mandri. Nüüd nõustusid enamlased alla kirjutama Bresti rahu (3. märtsil 1918). Vene pidi loobuma oma laialistest läänealadest — Soomest, Baltimaadest, Poolast ja isegi Ukrainast, mis kõik ühel või teisel kujul sattusid sõltumusse Saksamaast. Sellega kaotas Vene tähtsad rauamaagi- ja kivisöerajoonid ning mitmed tööstuskeskused. Ühtlasi tugevnes Saksamaa positsioon Ida-Euroopas erakordselt. Bresti rahu karmid tingimused aitasid aga kindlustada liitriikide valitsuste võidutahet ja süvendasid nende rahvastikus aksavaenulist meeleolu. Selle tagajärjel kadusid viimasedki lootused kokkulepperahu saavutamiseks.

Saksa suur pealetung läänerindel ja selle nurjumine. 1918. a. algul tõi Saksamaa suure osa oma vägedest idarindelt läänerindele, kus ta vägede arv oli nüüd umbes võrdne Prantsuse ja Inglise vägede arvuga. Kasutades sellist soodsat seisundit otsustas Saksa ülemjuhatus katsuda jõulise pealetungiga läbi murda vastaste rinde, enne kui Ühendriikide vägede saabumisega arvuline suhe jälle muutub Saksa kahjuks. Märtsi lõpul tekitas Saksa pealetung Inglise positsioonidele Arras'i juures 60 kilomeetri sügavuse sissemurde; siiski ei õnnestunud suruda inglasi vastu merd ega luua lünka Inglise ja Prantsuse vägede vahel, kelle ühiseks ülemjuhatajaks määrati nüüd prantslane Foch. Aprillist juulini järgnes veel kolm Saksa pealetungi, neist kaks viimast Reims'i ümbruskonnas. Lootes peatset sõja lõppu võitlesid Saksa väed erakordse vaprusena ja jõudsid kord veel üle Marne'i jõe. Ent juulis oli liitlastel üle miljonilise Ühendriikide väe saabumise tõttu juba suur arvuline ülekaal. Umbes üks miljon Saksa sõdurit viibis samal ajal okupatsiooniväena Venelt eraldatud aladel. Reservide puudumise tõttu ei saanud Saksa väed korralikku puhkust ja kannatasid üliväsimuse all. Samal ajal rakendasid liitlased suurel arvul tankesid, mis tekitasid vastaste sõdureis kabuhirmu. Neil põhjusil varises Saksa suur pealetung juulis 1918 tulemusteta kokku. Foch'i poolt alustatud

üldine vastupealetung saavutas aga augusti algusuurte du ja vapustas Saksa sõdurite võitlustahet. Siitpeale taganesid Saksa väed võideldes kuni sõjategevuse lõpuni. Augustis tunnustas Ludendorff, et kõik võidulootused on kadunud.

Samal ajal rauges Saksaga liidus olevate riikide vastupanu. 29. septembril kapituleerusid Saloniki rindel Bulgaaria väed. Võitlustes Türgiga olid inglased juba 1917. a. vallutanud Bagdadi. 1918. a. sügisel said türklased ka Palestiinas otsustavalt lüüa. 30. oktoobril sõlmis Türgi liitlastega vaherahu. Seda sama tegi 3. novembril ka Austria, kelle väed olid Itaalia rindel täielikult laostumas.

Rahu sõlmimine.

Revolutsioon Saksamaal. Saksa alalhoidlikud ringkonnad olid 1918. a. suveni kindlasti loofnud võidurahu ja teinud valitsuse poolt 1917. a. rahva rahustamiseks lubatud Preisi valimisreformi vastu ägedat opositsiooni. Kui sõda oli kaotatud, muutus seisund otsekohe. Baadeni kroonprints Maximilian sai oktoobri algul kantsleriks ja kutsus valitsusse riigipäeva suuremate rühmade esindajad. Sellega tekkis tegelikult parlamentaarne režiim, mis oktoobri lõpul teostati ka juriidiliselt Saksa põhiseaduse muutmise teel. Uus valitsus palus Wilsonilt vaherahu, ent Wilson keeldus pidamast läbirääkimisi monarhistlike autokraatidega ja nõudis täielikku kapitulatsiooni. Novembri algul Kielis puhkenud madruste-mässule järgnes revolutsioon Münchenis ja 9. novembril ka Berliinis. Kantsler kuulutas Wilhelm II troonilt lahkunuks, ent ei suutnud selle sammuga päästa dünastiat. Ta pidi ise aset andma sotsialistidest koosnevale rahva usaldusmeeste nõukogule, kus juhtivat osa etendas enamussotsialist Ebert. Ka Saksa osariikides kõrvaldati senised dünastiad troonilt. Nii muutus Saksamaa novembrirevolutsiooni tagajärjel vabariigiks.

Vaherahu Saksamaa ja liitlaste vahel. Vaherahu sõlmimise palves oli Saksamaa nõustunud Wilsoni rahukavaga, mis jaanuaris 1918 oli avaldatud kuulsa 14 punkti näol. Neis nõudis idealistlikult häälestatud president saladiplomaatia kaotamist, me-

rede vabadust, relvastumise piiramist ja kõigi rahvaste lepingulist ühendamist nende sõltumatuse kaitse huvides; Elsass-Lotring tuli Prantsusmaale tagasi anda, Itaalia piirid rahvuslikkuse põhimõtte alusel parandada, Serbiale anda juurdepääs merele, Austria-Ungari ja Vene territooriumi rahvaile võimaldada iseseisev rahvuslik arenemine, poola rahvastikuga aladest luua Poola riik vaba pääsuga merele, jne. Nõustudes sellise programmiga loobus Saksa valitsus Bresti rahust ja leppis Austria-Ungari jaotamisega. Novembrirevolutsiooni järel sõlmis Saksamaa 11. novembril 1918 Compiègne'is vaherahu talle väga karmidel tingimustel, mis tegid võimatuks edaspidise sõjapidamise. Ta pidi oma väed kaugele tagasi tõmbama ja võitjaile välja andma suure arvu suurtükke, lennukeid ja sõjalaevu, muuseas kõik allveelaevad. Samal ajal jätkus toitlusraskuste all kannatava maa blokaad lõpliku rahu sõlmimiseni.

Pariisi rahukonverents. Jaanuaris 1919 kokkuastunud Pariisi rahukonverentsil, kus olid ametlikult esindatud 27 võitjat riiki, otsustati sõlmida nn. diktaatrahuga võidetud riigiga eraldi. Algul püüti saavutada omavaheline kokkulepe Saksamaale esitatavate rahutingimuste suhtes. Otsustavad nõupidamised toimusid kinniseil koosolekuil, eriti nn. nelja-nõukogus, millesse kuulusid president Wilson ja peaministrid Clemenceau, Lloyd George ja Orlando (viimane Itaalia esindajana). Küsimusi ettevalmistavate organeina toimisid ligi 60 asjatundjaist koosnevat erikomisjoni. Bresti rahu eeskujul püüdis Prantsusmaa Saksale peale suruda võimalikult raskeid tingimusi, näit. eraldada Saksa riigist kõik alad Reini vasemal kaldal. Wilson püüdis siiski jääda truuks oma 14 punkti üllaile põhimõteteile. Mõnes suhtes toetas teda ka Lloyd George, kes ei pooldanud liiga suurt Prantsuse esivõimu Euroopa mandril. Ägedate kokkupõrgete järel Clemenceau ja Wilsoni vahel saavutati teatav kompromiss. Prantsusmaa pehmendas oma esialgseid nõudmisi, kuna Wilson rahuldus sellega, et rahulepingusse võeti Rahvasteliidu põhikiri, ja lubas mitmeti muuta oma rahukava keskriikide kahjuks. Ent ta keeldus siiski andmast Fiumet Itaaliale; terava tüli järel muudeti see ala Rahvasteliidu kaitse all seisvaks vabariigiks. Nii valmis lepingu tekst, millele mai alguses kohalekutsutud Saksa delegatsioon võis esitada kirjalikke vas-

tuettepanekuid; viimaseid arvestati aga võitjate poolt väga väheses ulatuses.

Saksamaal olid vahepeal kommunistlikud mässukatsed energiliselt maha surutud. Veebruaris 1919 kokkuastunud Weimari rahvuskogus oli enamussotsialistidest, katoliiklikust tsentrumist ja uuest demokraatlikust parteist kujunenud nn. Weimari koalitsioon, kelle esindajaist moodustati parlamentaarne valitsus. Ajutiseks riigipresidendiks valis rahvuskogu Ebert'i, kes püsis sel kohal oma surmani (a. 1925). Juunis 1919 alistus rahvuskogu võitjate ultimatiivsele nõudele rahulepingu aktsepteerimise asjus. 28. juunil peetud konverentsi üldkoosolekul Versailles' lossi peeglisalis kirjutasiid Saksamaa esindajad lepingule alla. Leping ratifitseeriti liitriikide poolt ja jõustus jaanuaris 1920. Ainult P.-A. Uhendriigid, kes Wilsoniga järsus vastuolus seisva vabariikliku partei mõjul ei tahtnud end liigselt segada Euroopa asjusse, jätsid selle ratifitseerimata.

Versailles' rahu. Rahulepingu järgi loovutas Saksamaa Prantsusmaale Elsass-Lotringi, Poolale — Poznan'i, Lääne-Preisimaa nn. Poola koridori näol, mis võimaldas Poolale pääsu Läänemerele, ja rahvahääletuse teel osa Ülem-Sileesias, Taanile — osa Põhja-Slesvigist, samuti rahvahääletuse tagajärjel, ja Belgiale paar väikest piiriala. Üks Reinimaa osa Saarimaa läks 15 aastaks Rahvasteliidu alla, kusjuures Prantsusmaa sai ainuõiguse kasutada selle aja jooksul siinseid rikkalikke kivisekaevandusi (a. 1935 siirdus Saarimaa rahvahääletuse teel jälle Saksamaa külge). Poola koridori piires asuvast Danzigist moodustati vabalinn, mille suhtes Poola omandas mitmeid erioigusi sadama, veeteede ja raudteede kasutamise, välispoliitika jm. aladel. Meemeli ala siirdus alguses Rahvasteliidu valdusse, anti aga a. 1923 erilise autonoomse Klaipeda piirkonnana Leedule (1939. a. liidendati ta uuesti Saksamaaga). Üldse kaotas Saksamaa üle 12% oma territooriumist umbes 5 miljoni elanikuga. Peale selle võeti talt kõik asumaad, mis anti eriliste mandaat-aladena peamiselt Inglis- ja Prantsusmaa valitseda.

Saksamaa pidi end tunnustama süüdlaseks Maailmasõja tekkimises ja kohustus tasuma reparatsioonimakse

sellises suuruses, nagu selle võitjad hiljem (1. maiks 1921) kindlaks määravad. Ta pidi oma tollipoliitikas andma liitriikidele ena m- soodustuse õigused, ilma et ise oleks neid õigusi saanud. Nende karmide tingimuste kindlustuseks sunniti teda välja andma suurema osa oma sõjalaevastikut ja loobuma sunduslikust väeteenistusest; ta võis pidada ainult saja tuhandest palgalisest sõdurist koosnevat maaväge. Reini vasemal kaldal asetsevad Saksa alad jäid esialgu liitlaste okupatsioonivägede valdusse ja pidid vabanema järk-järgult 15 aasta jooksul. Nii sattus Saksamaa kaitsetuna kindlasse sõltumusse võit- jaist riikidest.

Rahulepingud teiste võidetud riikidega. Austria-Ungari monarhia lagunes Maailmasõja järel mitmeks rahvuslikuks suktsessioonriigiks. Ta sakslastega asustatud alad muutusid keiser Karl I troonilt astumise järel novembris 1918 demokraatlikuks vabariigiks, kes hakkas taotlema ühinemist Saksamaaga, kuid liitlased ei andnud selleks luba. Saint-Germain'i rahu järgi (septembris 1919) pidi Austria vabariik keelduma liitumisest Saksa riigiga. Ka tema kohustus tasuma reparatsioonimakse ja piirama sõjajõude. Samuti pidi Ungari loovutama valdava osa oma territooriumist naabreile. Trianon'i rahu järgi (juunis 1920) siirdusid ta senised valdused suurelt osalt Rumeeniale, Serbiale ja Tšehhoslovakkiale, nii et ta territoorium vähenes umbes nelja- ja rahvaarv kolmekordselt. Bulgaaria loovutas Neuilly rahu järgi (novembris 1919) mõned vähemad alad Kreekale ja Serbiale ja kohustus tasuma võrdlemisi ränki reparatsioonimakse. Türgile Sèvres'i rahu (augustis 1920) pealesurutud rahu- tingimused osutusid samuti väga raskeiks. Selle rahu karmide tingimuste vastu puhkes aga varsti rahvuslik liikumine, mis sundis liitlasi tegema Türgile teatavaid mööndusi Lausanne'i rahu (a. 1923).

MAAILMASÕJA JÄRELAEG.

Majanduslik, sotsiaalne ja poliitiline arenemine.

Maailmasõja hävitustöö. Üle nelja aasta kestnud Maailmasõda kujunes erakordselt ulatuslikuks heitluseks rahvaste vahel ja nõudis seetõttu äärmiselt suuri ohvreid. Majanduslikult osutus ta kahjulikuks nii võidetuile kui ka võitjaille. Sõjas langes ligikaudu 10 miljonit elujõulist ja töövõimelist isikut, kuna haavata sai umbes 17 miljonit. Saksamaa kaotas 7,6 miljonit, Venemaa 10,4 miljonit, Prantsusmaa 6,7 miljonit langenuina, haavadesse surnuina, haavatuina jne. Samal ajal vähenes sündimus 20 miljoni võrra. Kestva alatoitluse tõttu jäi kasvav noorsugu kinduraks; ta kaotas sageli suure osa oma elujõust ja noorusele omasest tegutsemistungist, laostudes seejuures ka kõlbeliselt. Sõdivad riigid olid end koormanud suurte sise- ja välisvõlgadega, mis jäid ränga kohustusena sõjale järgneva generatsiooni kanda.

Otse katastroofilist mõju avaldas sõda maailma majanduselule. Aastate jooksul seisid kümned miljonid mobiliseeritud loovast majanduslikust tegevusest eemal. Sõjatõrjus tõrjus teised tööstusharud kõrvale ja kogu majandus alistati riigivõimude juhtimisele või rangele sõjalisele kontrollile. Kurnav positsioonisõda hävitas ja rüüstas Kirde-Prantsusmaal laialised põllunduslikud ja tööstuslikud alad, mille uuesti kordaseadmine kas osutus võimatuks või nõudis hiiglakulutusi. Sõda kahjustas erakordsel määral ka maailmakaubandust ja katkestas korrapärase kaubavahetuse eri maailmaosade vahel.

Euroopa majandusliku osatähtsuse vähenemine. Eriti katastroofiliseks osutusid Maailmasõja tagajärjed kurnatud, vaesestunud ja võlastunud Euroopale, kes ei suutnud sõja järel säilitada oma endist positsiooni maailmamajanduses. Uute riikide tekkimisega Kesk- ja Ida-Euroopas muutus tunduvalt senine Euroopa kaubandussüsteem. Iga riik pidi toetuma oma jõududele ja kindlustama oma majanduslikku sõltumatust, mille kaitseks tuli luua kõrged tollimüürid. Poliitilise killustumuse loomulikuks tulemuseks oli majandusliku natsionalismi tõus Euroopas. Ka ei kasvanud rahvaarv Lääne-Euroopas

enam endise kiirusega. Naiste andumine kutsetegevusele ja urbaniseerumise arenemine mõjusid pidurdavalt rahvaarvu tõusule. Seevastu kasvas rahvaarv Ida-Euroopa aladel ja Aasias üsna hoogsalt.

Maailmasõja ajal ei suutnud Euroopa riigid teisi maailmaosi endisel määral oma tööstussaadustega varustada. Euroopa saaduste asemel tungisid neile turgudele nüüd Põhja-Ameerika Ühendriikide ja Jaapani saadused. P.-A. Ühendriigid oma suurte toorainete-tagavaradega moodustasid ühe majandusterviku, samal ajal kui Euroopa majanduselu tõkestasid arvukad tollipiirid. Ühtlasi valgus Ühendriikidesse Euroopa kuld tasuta Maailmasõja kestel tehtud ostude eest. Ühendriigid muutusid laenavast maast laenutavaks maaks ja tõusid juhtivaks finantsvõimuks maailmas, mille rahaturul New York hakkas asendama Londonit ja Pariisi. Oma hoogsalt kasvanud tööstuse saadustega ujutasid Ühendriigid üle Ameerika ja Aasia turud. Ühendriikide kapitali toetusel hakkas ka Latiina-Ameerika riikide tööstus kiiresti arenema. Samal ajal kasvas Ühendriikide kaubalaevastik; ta tõusis 1914.—25. a. vahel kahekordseks oma tonnaažilt ja jõudis Inglise omale üsna lähedale.

Veel murrangulisemad muutused toimusid sõja tagajärjel Jaapanis, kus rahvaarvu kiire tõusu tõttu oli odivat tööjõudu külluses. Madalad tööpalgad võimaldasid Jaapani odavail saadustel kergesti võistelda Euroopa riikide omadega ja välja tõrjuda nad Kaug-Ida turgudelt. Maailmasõja ajal ja järel arenes Jaapani tööstus, mida varustati tehniliselt moodsaimal kujul, otse hiiglasammudega. Jaapani saaduste ekspordi hõlbustas ühtlasi ta rahaühiku (jeeni) madal kurss. Väliskaubanduse tõusu tõttu hakkas ka Jaapani kaubalaevastik kiiresti kasvama ja saavutas oma tonnaažilt maailmas kolmanda koha, jäädes siiski veel tunduvalt maha Inglise ja P.-A. Ühendriikide kaubalaevastikust.

Väljaspool Euroopat asetsevate maade kiire industrialiseerumise tagajärjel vähenes senine vahe Euroopa tööstusmaade ja Aasia ning Ameerika tooraineid tootvate maade vahel. Euroopa kaotas osa oma turge ja sattus toorainete hankimisel endisest raskemasse seisundisse. Ühtlasi vähenes mõnevõrra ta osatähtsus maailmakaubanduse alal. Ka

ei suutnud Euroopa riigid endisel määral investeerida oma kapitaliteistes maailmaosades.

Uus tõus majanduselul. Hoolimata neist ebasoodsaist asjaoludest tegid rahvad sõja järel suuri pingutusi endise majandusliku taseme taastamiseks. Mõne aasta järel algas sõjast laastatud Euroopas uus hoogus tõus, mis kestis kümme aastat. Umbes 1925. a. paiku saavutati ennesõjaaegne tase ja järgnevatel aastail hakati seda ületama. Sellist arenemist soodustas tehnilise kultuuri kiire levimine. Autode erakordne levik ja edusammud lennunduse alal löid liiklemisele hoopis uued eeldused, kuna raadio arenemine hõlbustas olulisel määral teadete edasiandmist. Sellega seoses tekkis rida uusi tööstusharusid; näit. raadio-, auto- ja filmiasjanduse alal. Jõuallikana hakati kivisöe kõrval tööstuses suuremal hulgal rakendama elektrit ja maaõli. Tehnika arenemise tõttu muutusid masinad oma töötamises järjest enam automaatseks ja vajasis üha vähem inimeste tööjõudu. Tööstuslike käitiste organiseerimisel hakati rakendama mitmeid uusi meetodeid, et saavutada vastavate tööülesannete teostamist võimalikult ratsionaalselt, s. t. vähima aja- ja jõukulutusega (näit. Taylori süsteemi). Massilise tootmise võimaldamiseks on mõnel alal püütud valmistada saadustest eeskätt teatavaid standardtüüpe; sel teel on saavutatud kokkuhoidu tootmis- ja müügikuludes, kaupade hinna alandamist ja neile teatava kindla kvaliteedi tagamist. Põllundusegi alal on mehhaniseerimine mitmel pool teinud kiireid edusamme. Ameerikas, Venes ja mujal on näit. viljalõikamist hakatud toimetama eriliste kombinatsioonidega, mis ühtaegu lõikamisega ka vilja peksavad.

Majanduskriis 1930-ndate aastate algupoolel. Edusammude tõttu majanduselul alal hakkas rahvaste elustandard 1920-ndail aastail jälle tõusma. Kuid 1929. a. alanud ja aastaid kestnud haruldaselt terav ja ulatuslik maailmamajanduse kriis katkestas ootamatult sellise tõusuaja. Sõja tagajärjel vaesestunud rahvaste ostuvõime jäi piiratuks, kuna saaduste tootmine järjest kasvas. Vastuolule alafarbimise ja ületootmise vahel lisandus vastuolu eri riikide majandusliku au-tarkia taotluse ja normaalse maailmamajanduse vajaliku

eelduse — kõigi rahvaste tiheda majandusliku koostöö vahel. Isegi P.-A. Ühendriigid jätkasid protektsionistlikku tollipoliitikat ega võimaldanud Lääne-Euroopa riikidel tasuta oma sõjavõlgu kaupadega. Neil põhjusil hakkasid saaduste hinnad langema, ent nende tootmis- kulud püsisid enamvähem endisel tasemel. Et ebamääraste poliitiliste olude tõttu kapitali laenutati välismaale vaid lühikesteks tähtaegadeks, ei võinud rahvusvaheline krediidisüsteem, mida koormasid riikide hiiglavõlad, sõja järel stabiliseeruda. Kõik need asjaolud häirisid majanduselu ja viisid ta raske kriisini.

1929. a. puhkes Ühendriikides finantskriis, mis varsti levis Euroopaski. Selle tagajärjel jäi rida suuri panku pankrotti. Inglismaal tõusis a. 1931 töötute arv kolme miljonini; väliskapitalid hakkasid siit lahkuma ja Inglise panga kullareservid vähenesid. Seetõttu lahkus Inglismaa kullaaluselt, et hõlbustada naela languse kaudu saaduste väljavedu. Seejärel hakkas Inglise majanduslik seisund pikkamööda paranema. P.-A. Ühendriikides jätkusid pangakrahhid ja töötute hulk ulatus a. 1933 üle 11 miljoni. Kriis haaras siin ka põllundust ja ruineeris suure arvu farmereid. Alles president Fr. D. Roosevelti energiline majandus- ja sotsiaalpoliitika suutis aja jooksul seisundit parandada. Inglismaa eeskujul lahkus ka rida teisi riike kullaaluselt. Londonis 1933. a. peetud maailma majandus-konverents ei suutnud riikide majanduslikku natsionalismi pidurdada. Sel aastal oli maailmas 30 miljonit töötut (peale selle nende perekonnad), keda riigid olid sunnitud ühel või teisel teel abistama. Mitmel pool langes rahvuslik sissetulek üle 40%. Kriisi tõttu suurenes riigivõimude vahelesegamine majandus- ellu ja rahvamajanduslik tegevus allutati mingile kavakindlale korraldusele (nn. kavamajandus). Majanduskriis süvendas eri riikides veelgi majandusliku autarkia taotlusi, viis rahvaste elustandardi tunduvale langusele, vähendas aga ühtlasi rahaväärtuse langemise ja konversioonide tõttu riikide võlakoorimat. 1930-ndate aastate keskpaiku hakkas majanduselus ilmema uue tõusuaja tunnuseid.

Sotsiaalsed olud. Maailmasõda põhjustas sügavaid mur-

ranguid ka senises ühiskondlikus struktuuris. Keskkhid suures ulatuses pauperiseerusid ja nende sotsiaalne erikaal vähenes. Rikkused kuhjusid töusikkude uusriikaste kätte, kes olid sõja ajal tagalas osanud edukalt äritseda. Ka intelligents kaotas sõja järel oma senised elatusvõimalused ja sattus ainelistesse raskustesse. Tööta haritlaskond ja majandusliku surutuse all raskesti kannatav tööstusproletariaat täitis rahulolematuse ja meelekibedusega; sageli ütlesid nad end lahti oma senistest juhtidest ja panid lootusi uutele poliitilistele suundadele, oodates päästjat kõva käega diktaatorist. Samuti käitusid mõnel pool ka jõukamad kodanlikud kihid, kes tundsid hirmu võimaliku sotsiaalse revolutsiooni ees.

Agraarseis suhtes toimusid samal ajal positiivsema tähtsusega uendid, mis paljudes riikides vapustasid maaristokraatia senist mõjuvõimu. Nõukogude-Venes kaotas aadel täielikult ja ilma mingi tasuta oma maaomandi. Teistes Ida- ja Kagu-Euroopa riikides alates Kreekast kuni Soomeni teostati sõjale järgnevatel aastail enam või vähem ulatuslikud maareformid. Suurmaapidajailt võõrandatud maavaldused siirdusid väiksemasse osadesse tükeldatult maa otseste harijate kätte. Selline maaomandusolude ümberkorraldus avas kohased võimalused endiste maakehvikute tööjõu rakendamiseks, vähendas maanälga ja ohtlikku sotsiaalset pinevust külades. Ka senised päristalunikud võisid Maailmasõja järel oma ainelist seisundit mitmeti parandada: nad tasusid rahakursi languse tõttu oma talundeil lasuvat võlga üsna soodsail tingimustel, ostsid või rentisid maid juurde ja viisid oma majandid nii viisi kindlamale alusele.

Maailmasõja järel on tunduvalt paranenud ka naiste õiguslik ja sotsiaalne seisund. Paljudes riikides on naised saavutanud hääleõiguse riigi- ja omavalitsuste esinduskogude valimistel ja pääsenud nende kogude liikmeiks. Samuti on avardunud võimalused naiste kutsetööks põllunduses, tööstuses ja vaimse töö aladel ja kesk- ning kõrgema hariduse omandamiseks. Maailmasõja järel ilmunud perekonnaõiguse seadustikes on ühtlasi tunduvalt parandatud naiste eraõiguslikku seisundit.

Natsionalism. Rahvusküsimuse lahendamisel tõi Maailmasõda paljudele seni rõhutatud rahvastele olulisi päremusi. Austria-Ungari ja Vene keisririigi aladel saavutasid mitmed rahvad iseseisvuse ja organiseerusid rahvusriikide n a, kus siiski säilisid enam või vähem arvukad vähemusr ahvused. Viimaste huvides on teostatud mitmeid reforme, mis neile tagavad teatavad õigused oma rahvuskultuuri säilitamisel ja arendamisel, näit. kulturomavalitsuste näol. Oma kultuuri ja riiginduse arendamisel on iseseisvunud väikerahvad sõja järel teinud väga tõhusat tööd.

Siiski ei ole suudetud kaotada seniseid hõõrumisi rahvaste vahel, eriti suurrahvaste suhtes. Saksamaale ja ta liitlastele pealesurutud diktaatoru solvas kaotajat poolt sügavasti ja õhutas temas rõhutatult natsionalistlikku mentaliteeti, mis pooldab tekkinud poliitilise seisundi muutmist võimuvahendite kaudu. Samasugused meeleolud levisid mujalgi, näit. Itaalias. Säärase arengu tulemuseks oli hüpernatsionalism, rahvusteadvuse haiglane hüpertroofia, rahvuslik kõrgus, mis toetub algelistele ürginstinktidele ja afektidele. Nüüdisaegse šovinistliku natsionalismi peamised kandjad on tõelisest haridusest ja kultuurist vaid pealiskaudselt riivatud poolharitlased, eriti väikekoodanlikud linlastekihid, kes oma majandusliku aluspinna kõikuvuse tõttu on kaotanud oma hingelise tasakaalu ja kalduvad kergesti äärmustesse.

Rahvuslikud liikumised on hoogustunud ka teistes maailmaosades, värvilistel rahvastel, näit. Aafrikas eriti Egiptuses, Aasias Süüria ja India rahvastiku hulgas. Ka Jaapani natsionalism on omandanud eriti sõjatseva ilme. Kõik see on tekitanud valgele rassile kui senisele maailmavalitsejale suuri raskusi ja sundinud teda tegema värvilistele mitmeid olulisi mõõndusi.

Demokraatia kriis. Maailmasõja järelajal muutusid Euroopa rahvaste poliitilised eluvormid seniste monarhiate kokkuvarisemisega, uute rahvusriikide tekkimisega, üldise valimisõiguse levimisega ja naiste õigusliku seisundi paranemisega tunduvalt demokraatlikumaks. Sõja järel tekkinud riigid organiseerusid demokraatlikkude ja parlamentaar-

sete vabariikidena nagu võidetud Saksamaagi. Kuid need demokraatiad osutusid varsti ebastabiilseiks ja mitmes neist heideti demokraatlikud põhiseadused varsti kõrvale. Ilma sügavama poliitilise kasvatuseta rahvad ei osanud luua vajalikult elujõulisi poliitilisi parteisid ega stabiilset ja tugevat valitsust, kes oleks omanud küllalt autoriteeti kõigi raskuste ületamisel, eriti majanduselu korraldamisel, ja küllalt algatusvõimet seadusandlikul alal. Sageli osutusid laiemad rahvahulgad neis riikides vaid mängukannideks poliitiliste lavastajate käes ega suutnud oma tõelist tahet võidule viia. Ka demokraatlikud rahvaesindused ei omanud tihti vajalikku vilumust ega riiklikult häälestatud ühistahet. Sellised pseudo-demokraatiad, mille välised vormid olid vastuolus nende tõelise sisuga, varisesidki varsti üksteise järel kokku. Teistes maades, näit. Šveitsis, Skandinaavias, Inglismaal, kus demokraatlik režiim oli pikema aja kestel orgaaniliselt arenenud, suutis ta edukalt vastu panna aja tormidele, osutades suurt elujõudu ja kohanemisevõimet.

Autoritaarsed režiimid. Mitmel maal, eriti neis, kus rahva poliitiline kasvatus oli veel üsna puudulik, asendusid demokraatlikud režiimid autoritaarsetega. Autoritaarses riigis ei võta rahvas kuigi suures ulatuses tõeliselt osa riigitahte loomisest, kuigi ta käib hääletamas valimiste ja rahvahääletuste puhul. Tõeline võim kuulub siin ühele monopolsele parteile ja eriti selle juhile, kes teostab võimu ta enda poolt ametisse seatavate ja ametist vabastatavate isikute kaudu. Kodanikkude poliitilised ja kodanlikud õigused, kuivõrra neid üldse on olemas, omavad kehtivust vaid sellel määral, nagu seda soovib juht või ta asetäitjad. Seega on kogu riigindus rajatud usaldusele juhi vastu, kuna kodanikelt nõutakse peamiselt riigi ja ühiskonna teenimist vastavalt kehtiva poliitilise suuna tahtele. Autoritaarsed režiimid on teostanud erakordse võimukontsentratsiooni, mis võimaldab nende riikide valitsustel tegutseda kiiresti, häirimatult ja otsustavalt. Kuid nad on ühtlasi piiranud oma rahvastiku poliitilisi ja individuaalseid vabadusi, ignoreerinud isiksuse ideed ja õigusliku riigi põhimõtteid. Opositsioon surutakse siin lihtsalt maha ega võimaldata tal seaduspäraselt tegutsemist valitseva suuna kõrval. Seega on libe-

raaldemokraatlikule ideoloogiale omane totaalse inimese idee autoritaarseis riikides asendatud totaalse riigi ideega.

Riikide siseareng Maailmasõja järel.

Inglismaa. Esimesil aastail pärast sõda oli Inglismaa majanduslik seisund üsna raske. Seniste välisurgude osalise kaotamise tõttu langes kivisöe ja metalli- ning puuvillatööstuse toodete väljavedu tunduvalt ja töötus kasvas järjest. Töölised taotlesid ulatuslikkude streikidega radikaalseid reforme, näit. kaevanduste ja raudteede riigistamist. Juba 1918. a. oli Lloyd George'i valitsus teostanud IV parlamendireformi, mis andis naistelegi valimisõiguse. Koolireformiga pandi kehtima koolisundus kuni 14. eluaastani. 1922. a. lõpul võimule tulnud konservatiivid tekitasid oma kaitsesetollide-kavaga suurt elevust. 1923. a. parlamendivalimistel kaotasid nad aga suure arvu kohti; nii tekkis seisund, mil ühelgi erakonnal polnud alamkojas enamust. Macdonald lõi nüüd Tööerakonna vähemusvalitsuse, kes tunnustas Nõukogude-Venet ja viis reparatsioonide küsimuses Dawes'i kava läbi. Ta valitsus langes 1924. a. lõpul, mil konservatiivid valimistel võitsid.

Baldwini konservatiivne valitsus (1924—29) suutis vaid suuri vaevu likvideerida tööliste kutseühingute poolt a. 1926 alustatud üldstreigi, mis eriti rängalt kahjustas kaevandusi. Kui Tööerakond tõusis a. 1929 suurimaks alamkoja rühmaks, ajas Macdonald uue vähemusvalitsuse juhina leplikku välispoliitikat, ei suutnud aga jagu saada majanduskriisi tagajärgedest. A. 1931 moodustas ta konservatiivide toetusel rahvusliku valitsuse, lüües lahku oma erakonna enamikust, kes samal aastal peetud valimistel kaotas konservatiividele. Rahvuslik valitsus seadis a. 1932 sisse sisseveotollid ja viis kindla kokkahoipoliitikaga eelarve tasakaalu. Macdonaldi järglane Baldwin (1935—37) lahendas osavasti kriisi, mis oli tekkinud kuningas Edward VIII (a. 1936) kavatsusest abielluda kõrg-aristokraatiasse mittekuuluva isikuga. Kuningas pidi troonilt lahkuma oma venna George VI kasuks. Mais 1937 tõusis konservatiivide juhiks ja

peaministriks senine varakantsler Neville Chamberlain, kes rahu kindlustamise otstarbel osutas suurt leplikkust Itaalia ja Saksamaa püüete suhtes, ei suutnud aga a. 1939 ära hoida sõja puhkemist viimasega.

Üsna olulisi muutusi on toimunud Inglismaa vahekorras ta koloniaalaladega. 1922. a. tunnustati Egiptus, teatavate reservatsioonidega sõjalistes küsimustes, iseseisvaks riigiks. Indiale anti a. 1919 laiendatud omavalitsus; kuid India rahvuslased Gandhi juhatusel on nõudnud dominioonide õigusi ja arendanud passiivset vastupanu. Kestvate läbirääkimiste järel laiendati a. 1935 India provintside autonoomiat olulisel määral. A. 1919 kuulutas liri rahvuskogu lirimaa iseseisvaks ja asus De Valera juhtimisel Inglismaaga sõjajalale. Mõne aasta pärast saavutatud kokkuleppe järel muutus liri vabariik, millesse siiski ei kuulunud Põhja-liri alad, Briti maailmariigi dominiooniks. Ta vahekord Inglise valitsusega on olnud kaunis terav, eriti kaubanduspoliitiliste küsimuste pärast. 1926—31 teostati Inglismaa ja ta koloniaalalade ümberkorraldus kindlailmelisemaks Briti maailmariigiks, milles dominioonid omavad Inglismaaga peaaegu võrdset seisundit ja mille ühiseid asju arutatakse nn. impeeriumi-konverentsidel. Otfawa konverentsil 1932 saavutati dominioonidega tähtis majanduskokkulepe, mille järgi tollide reguleerimise kaudu kindlustati dominioones turg Inglise tööstussaadustele ja vastutasuks loodi Inglise turul teatavad eelistused dominioonide kaupadele. Sellega sõlmiti tihedamad sidemed kaubanduspoliitika alal emamaa ja dominioonide vahel. Inglismaa on ühtlasi merebaaside rajamise ja tugeva sõjalaevastiku kaudu energiliselt hoolitsenud Briti maailmariigi hajusalt asetsevate osade sõjalise julgestuse eest.

P.-A. Ühendriigid. Vabariiklik erakond, kes tõusis sõja järel Ühendriikides võimule, ei pooldanud liiga tihedat seondumist Euroopa asjadega Rahvasteliidu kaudu. Seetõttu jäeti Versailles' rahuleping kinnitamata ega astunud Rahvasteliidu liikmeks, kuna Saksamaaga sõlmiti a. 1921 eri rahu. Ka ei nõustunud Ühendriigid liitlaste suuri sõjavõlgu kustu-

tama ja takistasid kõrgete kaitsetollidega nende kaupade tungimist oma turgudele. Maailmarahu kindlustamise huvides on nad siiski korduvalt osa võtnud üldiste välispoliitiliste küsimuste lahendamisest. 1920. a. sisseseatud alkoholikeeluse adus tühistati ägedate võitluste järel a. 1933. 1932. a. presidendivalimistel viisid demokraadid jälle läbi oma kandidaadi Fr. D. Roosevelt'i, kes asus suure energiaga võitlusse Ühendriikide majanduselu vapustava kriisi vastu. Rahvusliku tööstuse uuesti ülesehituse seadus (nn. Nira) rajas aluse laiaulatusele reformitegevusele, millega on piiratud erakapitali tegutsemisvabadust, teostatud pangandusreform, korraldatud suuri avalikke töid, vähendatud tööpäeva pikkust (35—40 nädalatunnile), viidud läbi kindlustamine vanaduse ja töötuse vastu, abistatud farmereid jne. Dollari lahkumine kullaaluselt (a. 1934) on avaldanud elustavat mõju kaupade väljaveole. Selline radikaalne seadusandlus erakordsete volituste alusel (nn. *New Deal*) on tunduvalt suurendanud riigi osatähtsust majanduselus ja tekitanud ägedat opositsiooni erakapitalistlikes ringides. Ühendriikide kõrgem kohus on tunnustanud mõned Roosevelt'i seadused põhiseadusevastasteks, mis otsused on tõestanud reformitegevust. Laiemais rahvahulkades on aga Roosevelt saavutanud erakordse populaarsuse. 1939. a. oktoobris viis ta läbi seaduse, mis võimaldab relvade ja teiste sõdimisvahendite piiratud väljavedu sõdivaisse riikidesse.

Prantsusmaa. Sõja järel liitusid Prantsuse kodanlikud erakonnad natsionalistlikult häälestatud rahvuslikuks blokiks, kes mitme aasta jooksul etendas sisepoliitikas juhtivat osa. Nüüd kerkisid esikohale kaks ala, mis varem olid äratanud vähe tähelepanu, — välispoliitika ja finantsid. Vapustatud riigimajanduse elustamiseks püüti sõjas kaotajailt, eriti Saksalt, karmi järjekindlusega nõutada võimalikult palju reparatsioonimakse. Ühtlasi hoolitseti Prantsusmaa julgeoleku eest Euroopa mandril ja püüti Saksamaad võimalikult kaua hoida sõjaliselt abitus seisundis. Saksale surve avaldamiseks okupeeris Poincaré valitsus (1922—24) hoolimata Inglismaa vastuseisust Saksa tähtsa tööstus- ja kivisööeala Rührimaal. 1924. a. valimis-

tel saavutas radikaalide ja sotsialistide kartell võidu. Selle poolt moodustatud valitsused parandasid vahekorda Inglis- ja Saksamaaga ja alustasid (a. 1924) läbikäimist Nõukogude-Venega, kuid ei suutnud tervendada rahandusolusid. A. 1926 Poincaré poolt loodud rahvusliku uniooni valitsus (1926—29) teostas suure pingutusega rahareformi ja stabiliseeris frangi. Järgnevatel aastail jätkati sisepoliitika alal Poincaré mõõdukat suunda. Kauemat aega välisministriks olnud Aristide Briand ajas välispoliitikat rahvaste lepitamise vaimus ja püüdis tõsta Rahvasteliidu tähtsust.

Aastast 1932 võimutesid jälle vasempoolsed, kel tuli võidelda eeskätt majanduskriisist tingitud raskustega. Ühe korruptsioonilise rahanduskandaali tagajärjel teravnesid a. 1934 sisevahekorrad. Endise presidendi Doumergue'i poolt loodud rahvusliku ühinemise valitsus taotles täidesaatva võimu osatähtsust parlamendi arvel tõsta, pidi aga ägeda vastuseisu tõttu varsti lahkuma. Seetõttu hoogustus fašistliku värvinguga rindesõdurite-ühingu Tulliristi tegevus. Fašistliku hädaohu vastu moodustasid radikaalid, sotsialistid ja kommunistid 1936. a. valimistel nn. rahvarinde ja saavutasid suure võidu. Sotsialistide juhi Blum'i valitsus (1936—37) teostas ulatuslikke sotsiaalseid reforme, näit. 40-tunnise tööädala, korraldas avalikke töid, reorganiseeris Prantsuse panga ja alandas frangikurssi, ei suutnud aga senati vastuseisu ja jõukamate kihtide opositsiooni tõttu läbi viia vajalikku finantsreformi. Apr. 1938 võimule tõusnud radikaalsotsialisti Daladier' valitsus sai parlamendilt nõutavad erivolitused ja on tegutsenud suure energiaga rahanduse ja riigi siseelu tervendamisel.

Itaalia. Maailmasõda andis Itaaliale ainult mõned endise Austria-Ungari alad: Lõuna-Tirooli, Trentino, Istria, Triesti (veidi hiljem ka Fiume); kuid ta ei saanud mandaatalladena Saksa asumaid. Sõja tagajärjel oli Itaalia rahvas vaesestunud; töötus suurenes ja sotsiaalsed vastuolud teravnesid. Rahutud elemendid koondusid osalt kommunistide, osalt Benito Mussolini poolt a. 1919 rajatud fašistliku võitlusliidu ümber. Revolutsiooniliselt häälestatud töölistel tekkis alatiski kokkupõrkeid fašistidega. Nõrgad valitsused

ei leidnud oma lepituspoliitikale vajalikku sotsiaalset baasi. Oktoobris 1922 teostasid fašistid marsi Napolist Rooma ja kuningas Viktor Emanuel III kutsus Mussolini peaministriks. Järgnevail aastail kindlustas Mussolini fašistlikule erakonnale parlamendis enamuse ja likvideeris (a. 1926) teised parteid üldse. Järk-järgult rajati kogu riigindus hoopis uutele alustele.

Algul seisis fašistide ideestik sotsialismile lähedal ja oli vaenuline kapitalismile ning kirikule, varsti aga omandas ta tunduvalt alalhoidlikuma ilme. Säilitanud osaliselt senise riigivormi, valas fašism sellesse siiski uue, hoopis omapärase sisu. Ta on püüdnud võimalikult tugevdada riigivõimu, rajades selle laiale rahvuslikule alusele, sisendada itaallastesse eneseusaldust ja tõsta Itaalia suurriigi-seisundit. Fašistlik riik omab autoritaarset iseloomu, alistab üksikisikud rangelt riigivõimule ja reguleerib täpsete juhenditega nende tegevust üldise rahvusliku hüveolu suunas. Ta eitab klassivõitlust ja takistab streike, korraldab aga ise töökaitset ja hoolitseb oma arusaamise kohaselt tööliste ainelise ja vaimse seisundi eest. Kapitalistliku eramajanduse suhtes teostab ta teatavat riiklikku kontrolli.

Aastast 1928 kuulub kogu riigivõim täielikult fašistlikule parteile, kelle suurnõukogu on riigi kõrgeimaks organiks ja kelle juht (*duce*) on ühtlasi valitsuse juhiks. Iga rahvakiht peab täitma erilist sotsiaalset funktsiooni ja kuuluma vastavasse kutseorganisatsiooni. Viimased esinevad avalikõiguslike, pooleldi riiklike asutistena, alluvad riigivõimu järelevalvele ja on omavahel teatavais allumissuhteis. Nende kõrgeim organ, nn korporatsioonide rahvusnõukogu, teostab ühtlasi üldriiklike ülesandeid, näit. osa võttes seadusandlikust tööst. Fašistlikud noorsoo-organisatsioonid ja kutseühingud abistavad valitsust rahvahulkade poliitilisel kasvatamisel nõutavas vaimus. Patsifismi vastasena tunnustab fašism sõja loomulikuks konfliktide lahendamise vahendiks ja õhutab rahvastikus sõjakust ja imperialistlikku jõuteadvust, seades talle eeskujuks vanad roomlased. Katoliku kirikuga on Mussolini otsinud koostöövõimalusi; 1929. a. loobuski paavst Pius XI traditsioonilis-

test nõudlustest Rooma ja kirikuriigi suhtes. Juutidesse suhtus fašism alguses sallivalt, on aga viimaseil aastail hakanud neid Saksamaa eeskujul taga kiusama.

Saksamaa. Saksa demokraatlik vabariik oli loodud töötavate rahvakihtide ja vasempoolsete kodanikkude kihtide poolt, kuna suurbourgeoisid ja suurmaomanikke suhtusid sellesse jahedalt või vaenuliselt. Tööliskonna jõudu nõrgestas aga vastuolu sotsialistide ja kommunistide vahel. Et mitte parempoolseid ärritada, ei teostatud põhjalikumaid uuendusi, näit. maa-reformi, sest juba vabariigi algul üritatud maksureform oli tekitanud jõukamais kihtides suure rahulolematuse. Weimari koalitsioonile toetuvad valitsused püüdsid mõnevõrra teostada Versailles' rahu Saksale pealepandud kohustusi; see nn. *Erfüllungspolitik* vähendas vabariigi poolehoidu massides, kes katastroofilise inflatsiooni tagajärjel laskusid äärmiselt viletsusse, samal ajal kui maaomanikud vabanesid võlgadest ja suurtöösturid said häid kasusid. Ka paljud keskkihtide elemendid proletariseerusid inflatsiooni ja raskete maksude tõttu. A. 1923 algas ohtliku sisekriisi järel siiski teatav paranemine. Stresemanni valitsus loobus lootusetust passiivsest vastupanust Prantsusmaale Rührimaa küsimuses ja alustas rahandusolude tervendamist. Järgnevais valitsustes oli mõõdukas ja osav Stresemann korduvalt välisministriks. P.-A. Uhendorfi ja Inglismaa toetusel saavutas ta kokkuleppe reparatsioonimaksude küsimuses ja viis läbi Saksa astumise Rahvasteliitu (a. 1926). A. 1925 teostati esmakordselt presidendivalimisi rahva poolt, kusjuures parempoolsete kandidaat, vana kindral Hindenburg osutus valituks. Ta täitis oma kohuseid lojaalselt ja toetas üldiselt Stresemanni poliitikat.

Majanduskriisi tõttu teravnesid vahekorrad eri kihtide ja suundade vahel tunduvalt. Äärmuslikud parteid — kommunistid ja Adolf Hitleri poolt juhitud rahvus-sotsialistid („natsid“) leidsid ainelise viletsuse tõttu kibestunud rahvahulkades järjest suurenevat poolehoidu. Brüningi valitsus (1930—32) püüdis diktaatorlikkude võtetega seisundit päästa, kuid pidi lõpuks Hindenburgi vastuseisu tõttu lahkuma. 1932. a. peetud parlamendivalimistel tõusid autoritaarselt ja natsio-

nalistlikult häälestatud rahvussotsialistid suurimaks parlamendirühmaks. Junkrute ja suurföösturite survele kutsus Hindenburg jaanuaris 1933 Hitleri riigikantsleriks. Kommunistliku mässukatse ärahoidmiseks (riigipäevahoones oli tekkinud tulikahju, milles süüdistati kommuniste) korraldati uued riigipäeva ja Preisi maapäeva valimised, mis andsid rahvussotsialistidele, kommunistide kõrvaldamise järel, absoluutse enamuse. Uus riigipäev volitas Hitleri valitsust teostama riigi põhikorras vajalikke muutusi. Nüüd loodi legaalsel teel senise põhiseaduse raames omapärane autoritaarne režiim (nn. Kolmas riik).

Rahvussotsialistlik erakond tunnustati ainiks lubatud parteiks. Hindenburgi surma järel (a. 1934) kuulutati rahvahääletuse teel riigipresidenti ametühendatuks riigikantsleri ja juhi (*Führer*) ametiga. Riigipäev on küll säilinud, kuid käib koos harva ja omab juhi kõrval ainult nõuandvat tähtsust. Saksamaa muudeti maadest (*Länder*) koosnevaks unitaariigiks; maade asehaldurid on nimetatavad ja peavad valvel seisma üldriiklikkude huvide eest. Sellega on kogu rahvastik painutatud rahvussotsialismi eesmärkide teenistusse ja välja juuritud senine poliitiline killustumus. Rahvastiku meelsuse järele valvamiseks ja opositsiooni summutamiseks on loodud võimas salajane riigipolitsei (nn. *Gestapo*). Rahvahulkade mõjutamist vajalikus suunas teostab eriline propagandaministerium Goebbels'iga eesotsas. Rahvussotsialism rõhutab rahvusliku riigivõimu ideed, aaria tõu puhtuse säilitamise vajadust (rassi-idee), propageerib energiliselt antisemitismi ja püüab saksa rahvale hankida uut eluruumi naabermaades. Ta omas algul teatavaid antikapitalistlikke jooni, kuid muutus aja jooksul leplikuks kapitalistliku majanduskorra suhtes.

Õhutades sõjatsevat patriotismi astus Kolmas riik Rahvasteliidust välja (a. 1933) ja seadis, hoolimata Versailles' lepingust, jälle üldise väeteenistuse sisse (a. 1935). Eriti on õhusõiduministri Goering'i juhtimisel hoolitsetud sõjalennunduse arendamise eest. Majanduselu on püütud korraldada autarkia suunas, et vabaneda sõjaliselt ohtlikust sõltu-

musest välismaadest; selleks on püütud sisseveetavaid tooraineid asendada aseainetega. Põhjalikuma agraarreformi puudumise tõttu ei ole aga suudetud toiduainete toodangut vajalikul määral tõsta. Noorsoo kasvatamist rahvuslikus vaimus on taoteldud poistele sundusliku tööteenistuse kaudu. Nii töölised kui tööandjad on koondatud nn. Saksa tööriindesse, mis korraldab töö ja kapitali vahelisi suhteid vastastikuse koostöö alusel. Vaimsel alal on rahvusotsialism osutanud suurt salilimatust ja sattunud seetõttu teravasse vastuollu isegi kristlikkude kirikutega. Ta on riiklikkude võimuvahendite abil karmilt jälitanud nii oma poliitilisi vastaseid kui ka juute, kes on kaotanud suure osa kodanikuõigustest, ja katoliku ning protestantliku kiriku tegelasi.

Venemaa. 1917. a. lõpul võimuletõusnud enamlased pidid aastaid võitlema endi vastastega. Siseriigis teostas revolutsiooniline politsei (Tšeka) edukalt terroristlikku klassivõitlust ju surus iga vastuhaku juba eos maha. Seetõttu koondus enamlusvastane liikumine ääremaile. Nn. valgete väed leidsid toetust Venemaa endiste liitlaste poolt. Inglismaa saatis interventsiooniväe Arhangelsskisse, Prantsusmaa Odessasse, kuna tšehhi sõjavangid moodustasid Uurali piirkonnas enamlastevastase rinde ja said Siberis peremeheks. Nende pealetungi puhul surmati enamlaste poolt Jekaterinodaris vangishoitav keiser Nikolai II ühes perekonnaga (juulis 1918). 1919. a. oli enamlaste seisund puhuti üsna kriitiline. Kindral Denikin tungis oma valge armeeaga Lõuna-Venest Moskva suunas Orel'ini ja kindral Judenitš Narva alt Petrogradini, kuna Siberis tegutses ühes tšehhidega admiral Koltšak'i armee. Esialgse edu järel varisesid aga valgete väed üksteise järel kokku. 1920. a. langes Koltšak vangi ja hukati. Denikini järglane Wrangel viis ta väe riismed Krimmi ja sealst Konstantinoopoli. Ukraina, kes Bresti rahu tühistamise järel organiseerus eri rahvavabariigina, alistati enamlaste poolt. Endisest Vene keisririigist eraldunud rajariikidega (Eestiga, Lätiga, Leeduga, Soomega, Poolaga), kellega enamlased samuti olid võidelnud, sõlmiti a. 1920—21 rahulepingud. Nende

järgi kaotas Nõukogude-Vene läänes laialised maa-alad umbes 28 miljoni elanikuga, kuid jõudis välja laastavast sõjakeerisest.

Valgete kindralite enamlusvastane võitlus varises kokku peamiselt liiga kitsa sotsiaalse baasi tõttu. Vene laiad massid, eriti talupojad, kartsid valgete võimulepääsust endise režiimi tagasitulekut, kuna väikerahvad ei usaldanud valgeid, kes püüdsid taastada tsentralistlikku monarhiat. Ühtlasi oli enamlastel õnnestunud luua oma pooldajaist homogeenne, kommunistliku mentaliteediga sõjavägi, kes hoidis enda käes Kesk-Vene strateegilised teed; nende vastaste üsna heterogeensed väeosad tegutsesid aga hajusalt Venemaa laiadel äärealadel. Ka osutus liitriikide toetus valgeile vägedele kaunis puudulikuks.

Enamlased hajutasid 1918. a. jaanuaris kokkuastunud asutava kogu, mille valimistel nende vastased saavutasid enamuse, ja kindlustasid 1918. a. põhiseadusega kommunistliku partei ainuvõimu. Kõrgeima riikliku organi — nõukogude kongressi — valimistest võisid osa võtta ainult töölisel ja kehvemad talupojad; tegelikult teostasid valitsemist kesktäidesaatev komitee ja rahvakomissaride nõukogu (Sovnarkom). Kodusõja perioodil, nn. sõjakommunismi ajal, natsionaliseeris valitsus pangad ja tööstuskäitised, monopoliseeris sise- ja väliskaubanduse ja rekvireeris vastavate jõukude (brigaadide) kaudu talupojelt vilja sõjaväe ja linnade jaoks. Seetõttu jätkusid sotsiaalsed hõõrumised; tööstuse toodang langes tunduvalt, talupojad vähendasid põllupinda, elukallidus tõusis ja nälg omandas a. 1921—22 erakordse ulatuse. Leides, et otsene siirdumine sotsialismile käib sellistes oludes üle jõu, hakkas Lenin ajama uut majanduspoliitikat (nep). Ta võimaldas mõnevõrra eraalgatust, andes väikekaupmeestele ja -tööstureile teatavad vabadused, ja hakkas piiramatute rekvisitsioonide asemel talupoegi korralikult maksustama. Ainult suurtööstus, väliskaubandus ja liiklemisasjandus jäid endiselt riigikapitalistlikule alusele. 1923. a. põhiseadus muutis Nõukogude-Vene sotsialistlikkude vabariikide liiduks ja andis osariikidele ja territooriumidele kohalikkude küsimuste alal autonoomsed õigused.

Nepi ajajärgus paranes Vene majandus kiiresti, kusjuures „eramajandusliku sektori“ osatähtsus järjest tõusis „sotsialistliku sektori“ arvel. Lenini surma (jaan. 1924) järel tekkisid selle küsimuse ümber parteis suured lõhed. Sõjanduskomissar Trotski nõudis ühes III Internatsionaali (see asutati a. 1919 maailmarevolutsiooni süvendamiseks) esimehe Zinovjeviga sotsiaalse revolutsiooni pidevat õhutamist teistes maades ja ühtlasi sotsialistliku sektori energilist arendamist Venes. Partei keskkomitee peasekretär Stalin oma pooldajatega aga leidis, et sotsialistlikku korda tuleb järk-järgult üles ehitada ainult Venemaa enda piires. A. 1927 lõppes see võitlus Stalini suuna võiduga; parteist väljaheidatud Trotski siirdus varsti välismaale, kuna Stalin tõusis Nõukogude-Vene juhiks. Hiljem (1936—37) mõisteti mitmed opositsioonitegelased (Zinovjev jt.) kohtulikult süüdi ja hukati.

Alates 1928. aastast on Venes energiliselt teostatud sotsialistlikku ülesehitustööd kindla kavamajanduse (nn. viisaastakute) alusel. Nepi ajajärgul tehtud mõõndused on enamasti tühistatud ja eramajanduse osatähtsust nõrgendatud. Ühtlasi on asutud kogu maa ulatuslikule industrialiseerimisele ja hoogsalt arendatud tööstust põllumajanduse kulul. On rajatud rida uusi tööstuskeskusi (näit. Uuralis Magnitogorsk) ja ehitatud suuri jõujaamu (näit. Dneproges). Kõigis tööstusharudes ei ole toodang siiski suutnud tõusta ettemääratud normideni. Ka on tööstussaadused kõrge omahinna tõttu rahvastikule raskesti kättesaadavad, nii et riigil on tulnud tööstuskäitistele juurde maksta. Hoolimata suurist pingutustest on toodetud saaduste kvaliteetki osutanud puudusi. Et välislaenude tegemine on raskendatud, peab riik lisatulusid hankima vilja ja teiste ainete ekspordist. Põllundusliku toodangu tõstmiseks on loodud riiklikke suurmõisu (sovhooose). Samal otstarbel ja ühtlasi sotsialistliku sektori suurendamiseks on kollektiviseeritud enamik üksiktalundeid ja loodud neist suuremad ühistaalundid (kolhoosid), kus tööprotsess on võimalikult mehhaniseeritud. Seejuures on individuaalset häälestatud jõukamate talunikku (kulakkide) kiht suure järjekindlusega likvideeritud.

Nii kõrvaldas sotsiaalne revolutsioon senised rahvaklassid — aadli, kodanluse ja talupoegkonna, asendades nad uute omapäraste rühmitistega. Eriti suureks on tõusnud ametnikkonna osatähtsus. 1936. a. põhiseadus pani kehtima üldise valimisõiguse kõrgeima riikliku organi — kahekojalise ülemnõukogu — valimistel ja laiendas mõnevõrra kodanikuvabadusi, säilitas aga autoritaarse režiimi tunnuse — valitseva ainupartei süsteemi. Töötavate kihtide haridusliku taseme tõstmiseks ja nende sotsiaalse hüveolu suurendamiseks on Nõukogude-Venes samuti pidevalt töötatud. Seejuures on energilist võitlust peetud kiriku ja usundi vastu, mida on püütud asendada ateistliku eluvaatega.

Austria-Ungari suktsessioonriigid. Austria-Ungari alal kujunenud riikidest oli kõige elujõulisem Tšehhoslovakkia, mis omas häid majanduslikke ressursse ühevõrra hästi arenenud tööstuse ja põllunduse näol. Siin teostati suure autoriteediga presidendi Masaryk'i eestvõttel kindel demokraatlik kord, tehti vähemusrahvaile, näit. sakslastele, soodustusi keele ja koolide alal ja parandati talupoegade seisundit radikaalse maareformiga. Ühtlasi astuti liitu Prantsusmaaga, hiljem ka Nõukogude-Venega ja sõlmiti Maa-ilmasõja järel tekkinud olukordade kaitseks nn. Väike-Entente Rumeeniaga ja Jugoslaaviaga Ungari vastu. Rahvussotsialismi võimulepääs Saksas halvendas tšehhide suhteid nn. suudeedi sakslastega, kes omasid parlamendis tugevat esindust ja nõudlesid Saksamaa toetusel autonoomiat.

Autonoomseist osariikidest koosnev Austria liitriik, mis oli ära lõigatud oma loomulikust tagamaast, osutus majanduslikult nõrgaks ja suutis püsida vaid Rahvasteliidu toetusel. Poliitiliselt nõrgestas teda vastuolu sotsialistlikult häälestatud pealinna Viini ja alalhoidlikkude liidumaade vahel. 1934. a. kodusõjas purustati sotsialistlik kaitseliit ja suleti sotsiaaldemokraatlik partei. Seejärel asendati demokraatlik põhikord seisuslikkuse põhimõtte alusel seisva autoritaarse režiimiga, mis siiski asus vaenujalale rahvussotsialistlikkude

võimupüüdluste vastu. Ühtlasi lähenes Austria Itaaliale, kes koos Prantsusmaaga toetas ta iseseisvust.

Majanduslikult nõrgal alusel seisis ka Ungari, kes oli kaotanud naabreile rea oma parimaid alu. A. 1919 tekkinud kommunistlik nõukogude režiim kummutati samal aastal kodusõja teel. Liitlaste survele kõrvaldati küll Habsburgid troonilt, kuid maa jäi endiselt 1867. a. põhikorra alustele. Aristokraatlik oligarhia kuulutas Ungari jälle kuningriigiks, kus kuninga asetäitjana on võimu teostanud riigihoidja Horthy. 1920. a. lausa puudulik maareform ei suutnud rahuldada kehvades oludes elava talurahva soove. Valitsevad kihid on kindla käega võidelnud opositsiooniliikumise vastu ja otsinud teid Trianon'i lepingu revideerimiseks. Välispoliitika alal on nad toetunud Itaaliale, hiljem ka Saksale.

Balkani riigid ja Türgi. Maailmasõja järel on päevakorralt kadunud Lähis-Ilda küsimus endisel kujul. Jugoslaavia ja Bulgaaria on kujunenud talupojademokraatiaks, mis ei otsi enam toetust Venelt, Austria-Ungari võimutaotlused ei eksisteeri enam ja Türgi on muutunud suurriikide hooldamist mitte-vajavaks, sisemiselt tugevaks rahvusriigiks.

Jugoslaavia kuningriik tekkis 1918. a. lõpul lõunaslaavlastega asustatud Austria-Ungari alade ja Montenegro liitmise kaudu Serbia külge. Ta moodustab tsentralistliku monarhia, mille uued provintsid on pidevalt taotlenud autonoomiat. Kuningas Aleksander (1921—34) hajutas 1929. a. parlamendi ja oktruajeeris paari aasta pärast mõõdukama põhiseaduse.

Bulgaaria on kaua kannatanud Maailmasõja tagajärgede all. Algul valitses siin radikaalne talupoegade-partei, hiljem on võimul vaheldunud mitmed rahvuslikud ja sõjalised rühmad, kes on harrastanud autoritaarseid võtteid ja vandeseltse. Bulgaaria on olnud liidus Itaaliaga ja on viimasel ajal lähenenud teistele Balkani riikidele, oma endistele vastastele ja võistlejaile.

Rumeenia kasvas sõja järel tunduvalt Transilvaania, Bukoviina ja Bessaraabia omandamise teel. Ta on teosta-

nud võrdlemisi ulatusliku maareformi ja pannud keh-tima üldise valimisõiguse, ent tõeliselt demokraatlikku režiimi pole siin kujunenud. Rahanduslikult on ta tugevasti sõltu-nud Prantsusmaast.

Kreeka riigikord on sõja järel olnud üsna eba-sta-biilne: on aetud kuningaid ära ja kutsutud tagasi, on üritatud korduvalt riigipöördeid sõjaväe abil. 1922. a. kaotas Kreeka sõja Türgiga ja pidi teostama ulatusliku kreeklaste ümber-asustuse Türgile siirdunud aladelt (Smürnast ja Ida-Traakiast).

Türgis alustasid rahvuslikult meelestatud ringkonnad äge-dat liikumist Sèvres'i rahu vastu. Riigi etteotsa tõusnud energiline ohvitser Kemal paša (hiljem Atatürk) lõi purustavalt Kreeka vägesid ja saavutas Lausanne'i rahu a. 1923 Smürna ja Ida-Traakia tagasiandmise. Ühtlasi rajati nüüd Türgi väinade kasutamine ulatusliku laevamisvabaduse alusele. Vabariigiks ja tõeliselt suveräänseks, türgi rahvastikuga natsionaalriigiks muutunud Türgimaa piir-dub peamiselt Väike-Aasiaga, kus ta pealinnaks sai Ankara. President Kemal paša algatusel ja juhtimisel on teostatud ula-tuslikke reforme türgi ühiskonna ilmalikustamise ja ta riiginduse europaseerimise suunas (kaliifivõimu kao-tamine, kloostrite sulgemine, polügaamia keeld, ladina tähestiku tarvituselevõtt jne.).

Venemaa rajariigid. Maailmasõja lõpul kasutasid Venemaa lääneosades asuvad rahvad Venemaa ja Saksamaa üheaegset nõr-genemist omariikluse rajamiseks. Neist rajariikidest oli suurim ja tugevaim Poola. Poola kuningriigi loomine Saksamaa ja Austria poolt 1916. a. lõpul ei suutnud võita keskriikidele poola-kate sümpaatiid ja aktiivset toetust. Vene revolutsiooni järel are-nes Poolas saksavastane liikumine. 1917. a. suvel asu-tati Pariisis Poola rahvuskomitee. 1918. a. lõpul haaras Saksa sõjavangist vabanenud energiline ohvitser Pilsudski, kes oli sõja esipoolel võidelnud poola legionääride juhina Aust-ria väes, kuid 1917. a. sakslaste poolt vangistatud, Poolas võimu, tõustes presidendiks ja vägede ülemjuhatajaks. Versailles' rahu järgi omandas Poola Lääne-Preisi (nn. Poola koridori) kaudu pääsu merele ja saavutas Danzigi vabalinnas

mitmeid eesõigusi. Austrialt omandas ta Galiitsia ja Venelt (Riia rahuga märtsis 1921) osa Valge-Veneti ning Ukrainat. Leedulud Vilno äravõtmise (a. 1920) põhjustas terava vahetõrja mõlema riigi vahel. Samal aastal teostatud maareform võõrandas vaid väikese osa ulatuslikust suurmaaomandist ega suutnud rahuldada rohkearvulist külakehvikute kihti. 1922. a. presidendi kohalt lahkunud Pilsudski haaras teravate parteitõrjude lõpetamiseks a. 1926 uuesti võimu ja valitses algul peaministrina, siis sõjaministrina enamvähem autoritaarselt kuni surmani (1935). 1935. a. põhiseadus säilitas küll üldise valimisõiguse seimi valimisel, kuid tõstis erakordselt presidendiosa tähtsust teiste riigiorganite arvel. Teravate poliitiliste, sotsiaalsete ja rahvuslike vastuolude tõttu jäi Poola seesmiselt nõrgaks riigiks.

Leedu kuulutas enda iseseisvaks 1917. a. lõpul, oli aga alguses Saksa okupatsioonivägede, siis osaliselt enamlaste võimu all. Sõlminud 1920. a. Venega rahu, sattus ta teravasse konflikti Poolaga Vilno pärast. 1923. a. vallutas ta Saksalt Meemeli (Klaipeda) ala. 1922. a. likvideeriti ulatusliku maareformi kaudu suurmaaomand. Samal aastal antud põhiseadus rajas Leedus parlamentaarse režiimi, mis aga 1926.—27. a. riigipöörde järel muutus pooleldi autoritaarseks. Aastast 1929 on võimul püsinud alalhoidlik rahvuspartei (tautinkud).

Läti iseseisvus kuulutati lõplikul kujul välja rahvanõukogu poolt novembris 1918, kuid tegelikult jäi maa mõneks ajaks veel Saksa vägede ja enamlaste võimu alla. Vabanenud Eesti vägede kaasabil võõrastest vägedest, tegi Läti 1920. a. suvel Nõukogude-Venega rahu. Samal aastal viis asutav kogu läbi radikaalse maareformi ja võttis 1922. a. vastu demokraatliku põhiseaduse. Arvukate parteide võistlusest tingitud riigivõimu nõrkuse kõrvaldamiseks teostas peaminister Ulmanis 1934. a. mais riigipöörde teel autoritaarse režiimi.

Vene märtsirevolutsiooni järel sattus Soome eduskund vastuollu Vene valitsusega ja kuulutas 6. detsembril 1917 Soome iseseisvaks vabariigiks. Järgneva aasta alguses puhkes

Soomes kodusõda Vene enamlastele toetuvate (nn. punaste) ja saksasõbralikkude kodanikkude kihtide (valgete) vahel. Kui valged olid Saksa abiväe najal saavutanud võidu, otsustas eduskund kutsuda Soome kroonile ühe Saksa printsi, mis kavatsus aga nurjus Saksamaa kaotuse tõttu Maailmasõjas. 1919. a. viisid sotsialistid ja radikaalsed kodanlikud parteid eduskunnas läbi Soome muutmise demokraatlikuks vabariigiks. Nõukogude-Venega sõlmitud Tartu rahu järgi (14. X 1920) omandas Soome Petsamo ala. Ahvenamaa saarte pärast Rootsiiga tekkinud tüli lahendati Rahvasteliidu vahendusel Soome kasuks. Maaliidu juhi Kallio eestvõttel teostatud maareform (a. 1922) on tunduvalt suurendanud väiketalundite arvu. Poliitilist elu häirinud fašistlikud liikumised ei ole Soomes siiski saavutanud ulatuslikumat kõlapinda.

Riikidevahelised suhted.

Välispoliitika üldilme. Maailmasõja järel vähenes Euroopa osatähtsus ka välispoliitika alal. Väljaspool Euroopat kujunesid esmajärgulise tähtsusega maailmapoliitilised keskused, näit. Vaikse ookeani piirkonnas. Inglise välispoliitikas tõusid järjest enam esile Briti maailmariigi eri osade, eeskätt dominioonide erihuvide. Võimsaks majandusteguriks tõusnud P.-A. Ühendriigid tõmbusid Euroopast tagasi ja pühendasid selle asjadele vähe tähelepanu. Industrialiseerumise tagajärjel kandus Nõukogude-Vene majanduslik raskuspunkt tunduvalt ida poole, mistõttu tõusid esikohale Siberi tööstusrajoonide sõjalise kaitse küsimused. Neid alu ohustab eriti Jaapan, kes pärast sõda on arendanud jõulist ekspansiooni Kaug-Ida mandril. Nii jäid Euroopa riigid suurelt osalt enda hoolde.

Euroopa mandril kujunes keskseks küsimuseks Saksamaa vahetõttu võitjatega, eriti Prantsusmaaga. Suurima sõjalise jõuna etendas viimane välispoliitika alal juhtivat osa, hoolitsedes kõigepealt enda julgeoleku eest ja kaitstes energiliselt Versailles' rahuga loodud riikidesüsteemi. Oma julgeoleku huvides püüdis ta Saksamaad hoida võimalikult kaitsetus seisundis ja

takistada ta uut tõusu. Seevastu oli Inglismaa huvitatud oma kaupade turustamisest Kesk-Euroopas ja taotles Saksamaa majandusolude tervendamist, ta rahvastiku ostujõu tõstmist ja normaalsete poliitiliste olude taastamist Euroopa mandril. Itaalia ei olnud rahul Maailmasõjas saavutatuga ja sattus varsti oma sõjaaegsete liitlastega pinevasse vahekorda. Võitjate keskel esinevate vastuolude tõttu võis Saksamaa kergemini kõrvale põigelda Versailles' rahu female pealepandud kohustuste täpsest täitmisest. Maailmasõjale järgnevad aastad olid alguses väga ärevad. Riikidevahelised konverentsid tüliküsimuste lahendamiseks andsid vähe tulemusi ja pinevus järjest kasvas. Alates 1924. aastast paranesid suhted võitjate ja võidetute vahel, kuid 1929. aastal puhkenud majanduskriis süvendas jälle pinget, mille tagajärjel puhkes rida uusi sõjalisi konflikte.

Reparatsioonimaksude küsimus. Sõjakahjude heastamiseks pidi Saksamaa võitjaile tasuma reparatsioonimakse, mille üldsumma fikseeriti hiljem, vastavalt kahjude suurusele, erilise reparatsioonikomisjoni poolt 132 miljardile kuldmarkale (sellest pidi Prantsusmaa saama 52%, Inglismaa 22% jne.). Vabandades majanduslikkude raskustega keeldus Saksamaa korralikult tasumast neid progressiivselt tõusvaid aastamakse ja nõudis korduvalt pikendust. Seda ei tahtnud aga lubada Prantsusmaa, kes oli kulutanud hiiglasummasid sõjas rüüstatud provintside ülesehitamiseks. Kui Saksa nõustus makse tasuma kaupades, vaidles selle vastu Inglismaa, kartes Saksa saaduste, eriti kivisöe võistlust. Genua majanduskonverentsi ajal, mis oli Lloyd George'i algatusel kokku kutsutud Euroopa majanduse tervendamiseks, sõlmis Saksamaa Nõukogude-Venega Rapallo lepingu (aprillis 1922); sellega loodi alused tihedaks koostööks mõlema maa vahel ja rajati nende kaubanduslik läbikäimine enamsoodustuse põhimõttele. Saksamaa vabanes isoleeritud seisundist ja sai tagasi teatava tegutsemisvabaduse.

Saksale surveavaldamiseks okupeeris Prantsusmaa Belgia toetusel jaanuaris 1923 Ruhri maa. Saksa valitsuse ainelisel toetusel keeldusid kohalikud töölised ja ametnikud töötamast.

Kui prantslased ei lubanud siit kivisütt ja metalle Saksasse vedada ja kohutava inflatsiooni tagajärjel Saksas vallandusid kommunistlikud ja isegi separatistlikud mässuliikumised, loobus Saksamaa sama aasta septembris passiivsest vastupanust. Inglise ja P.-A. Ühendriikide finantsringkondade vahendusel moodustatud asjatundjate-komisjon selgitas Saksa maksuvõimet ja koostas maksukava, mille augustis 1924 heaks kiitsid liitlaste konverents Londonis ja Saksa riigipäev. See nn. Dawes'i kava (komisjoni esimeheks oli ameeriklane Dawes) esitas küsimuse esialgse lahenduse, lähtudes peamiselt majanduslikust seisukohast ja soodustades Saksa riigimajanduse ülesehitamist. Saksa pidi maksuma progressiivselt, vastavalt oma majanduslikule jõule töusvaid aastamakse, mis saadi teatavaist kindlaist allikaist (näit. raudteede tuludest). Nii omandas heastamismaksude tasumine korrapärase kaju ja toimus legaalsel pinnal. Ühtlasi anti Saksale 800 miljonit kuldmarka laenuks, mille abil ta võis arendada oma tööstust. Kui Saksamaa a. 1929 ei suutnud majanduskriisi tõttu tasuda ettenähtud summat, koostas teine asjatundjate-komisjon nn. Young'i kava. Selle järgi tuli Saksal tasuda reparatsioonimakse 59 aasta jooksul, keskmiselt umbes kaks miljardit kuldmarka aastas. Ühtlasi vabanes ta liiduriikide rahanduskontrolli alt. Järjest süveneva majanduskriisi tõttu ei suutnud Saksamaa sedagi kava täita. Lausanne'i konverentsil (1932) loobusid liiduriigid lootusetust üritusest ja tühistasid Young'i kava.

Locarno süsteem. Dawes'i kava vastuvõtu järel vähenes pinevus Euroopa riikide vahel. Prantsusmaal hakkasid vasesem-poolsed valitsused taotlema loomulikumaid ja rahulikumaid suhteid Saksamaaga. Mõlema maa välisministrid Briand ja Stresemann rajasid Inglismaa toetusel a. 1925 erilise julgeoleku-tagamise süsteemi nn. Locarno lepingu näol, mis sõlmiti Prantsusmaa, Saksamaa, Inglismaa, Itaalia ja Belgia vahel. Lepinguosalised kohustusid ühiselt välja astuma riigi vastu, kes oma kallalefungiga rikub Saksamaa, Prantsusmaa ja Belgia vaheliste piiride puutumatus. Sellega aitas Inglismaa kindlustada neid piire nii Saksa- kui ka Prantsusmaa

agressiivsete kavatsuste vastu. Nii oli Prantsusmaa julgole kindlustatud ja Saksa tõusnud teiste suurriikidega enamvähem võrdsesse seisundisse. Saksamaa tunnustas lõplikult oma läänepiiri ja lubas oma piire Poolaga revideerida vaid rahu-likkude kokkulepete teel. Ühtlasi kohustusid kõik lepinguosaliselised oma võimalikke konflikte rahulikult teel lahendada. Locarno süsteem aitas olulisel määral kaasa Euroopa rahumisele. Kui Saksamaa järgmisel aastal võeti Rahvasteliidu liikmeks, näisid senised pinevused taganevat koostöö- ja kokkuleppevaimu eest.

Rahvasteliit. Riikide- ja rahvastevahelise koostöö organiseerimisel omandas nüüd Maailmasõja järel ellukutsutud Rahvasteliit suure tähtsuse. Ta loomises avaldub reaktsioon riikide saladiplomaatia vastu, mis oli viinud maailma ummikusse. Rahvasteliidu põhikord esineb kõigis Maailmasõja järel tehtud rahulepinguis eriosana. Ta esialgse liikmeskonna moodustasid neile lepinguile võitjate poolel allakirjutanud riigid, kes otsekohe juurde kutsusid 13 erapooletut riiki. Hiljem on liitu astunud veel mitmed riigid, kuna teised on sellest eemale jäänud. Liitu kuuluvad riigid kohustuvad andma kõik konfliktid kas liidunõukogu või vahekohtu lahendada. Liidupakti rikkujate suhtes on ette nähtud mitmesuguste sanktsioonide rakendamine. Rahvasteliit on oma avaliku tegevusega mõjunud rahustavalt poliitilistesse vahekordadesse. Ta on lahendanud mõnedki tülid (näit. tülid Ahvenamaa, Meemeli ja Ülem-Sileesia pärast, Kreeka konfliktid Itaaliaga ja Bulgaariaga), rahaliselt abistanud raskustesse sattunud riike (näit. Austriat, Bulgaariat) ja osutanud viljakat tegevust rahvusvahelise koostöö mitmesuguste alade korraldamisel. Ta juures tegutsev Rahvusvaheline Tööorganisatsioon on rahvusvaheliste kokkulepete teel aidanud soodustada töökaitse ja sotsiaalkindlustuse arenemist sotsiaalse õigluse vaimus. Vaimse Koostöö Rahvusvaheline Komisjon on oma rahvuslikkude komisjonide võrgu kaudu õhutanud üldist „moraalset desarmeerimist“ ja aidanud organiseerida kontakti eri maade õpellaiste ja uurimisasutuste vahel. Ka on Rahvasteliit korraldanud rahvuslikkude ja usundiliste vähemuste kaitset ja võitlust mitmesu-

guste hädadega ning pahedega (nakkushaigustega, üleujustustega jne.). Aastal 1929, mil Rahvasteliidu tegevus saavutas suurima ulatuse, oli liidu liikmeks 54 riiki.

Kellogg'i pakt ja desarmeerimispuüdlused. Üldises rahunemise õhkonnas pani Briand a. 1927 P.-A. Ühendriikidele ette keelduda sõjast kui rahvusliku poliitika vahendist. Ühendriikides leidis ettepanek suurt vastukaja. Riigisekretär Kellogg redigeeris vastava pakti, mille järgi mõlemad riigid (augustis 1928) kohustusid kõik omavahelised lahkuminevad ja tülid lahendada rahulikkude vahenditega. Hiljem ühinesid selle paktiga peaaegu kõik riigid, mõistes hukka pealetungi-sõja kasutamise riikidevaheliste konfliktide lahendamisel.

Desarmeerimise, s. t. sõjavägede ja sõjavarustise vähendamise küsimusega tegeles Rahvasteliit inglase Cecil'i õhutusel algusest peale. Desarmeerimiskonverentsi ettevalmistav komisjon töötas välja rea konventsioonide kavu, mis nägid ette iga vastava eriala jaoks kindlad normid. Selline kavakindel ja üldine desarmeerimine pidi aitama kindlustada rahu riikide vahel. Kui konverents Genfis (veebbruaris 1932) lõpuks kokku astus, olid rahulikud ajad juba möödumas. Oma julgeolekust huvitatud riigid nõustusid vaid väiksemasis küsimusis tegema mööndusi. Ainult Nõukogude-Vene esindaja Litvinov nõudis üldist ja täielikku desarmeerimist. Eriti ei suudetud lepitada Prantsuse nõuet julgeoleku järele Saksa nõudlusega täieliku relvastusvõrdsuse suhtes. Konverents pidas inglase Hendersoni juhatusel mitu istungjärku, läks aga lõpuks (novembris 1934) tulemusteta laiali.

Mererelvastuse piiramise alal saavutati Washingtoni konverentsil (1922) kokkulepe, mis määras kindlaks Inglismaa, P.-A. Ühendriikide, Jaapani, Prantsusmaa ja Itaalia lahingulaevade suuruse suhte (5 : 5 : 3 : 1,67 : 1,67), kuna teiste laevaliikide (näit. allveelaevade) suhtes ei saavutatud kokkulepet. Seda tööd on jätkatud hiljemgi. Näit. määrati Inglis-Saksa kokkuleppes (juunis 1935) Saksa sõjalaevastiku suurus (välja arvatud allveelaevad, mille suhtes kokkuleppe sõlmimine nurjus) 35%-le Inglise sõjalaevastiku omast.

Hiina-Jaapani konflikt. Kollektiivse julgeoleku süsteem, mida Maailmasõja järel arendati, hakkas vankuma Jaapani väljaastumisega Hiina vastu. Hiina oli a. 1912 muutunud vabariigiks ja Maailmasõjast osa võtnud liitlaste poolel. Radikaalse rahvuspartei, Kuomintang'i juhtimisel algas Kantonis a. 1918 loodud rahvuslik valitsus võitlust Hiina poliitilise ning majandusliku iseseisvuse ja rahvusliku ühinemise eest. Kuomintang käis mõne aja käsikäes Vene kommunistidega, kuid lõi marssal Tšiang Khaišeki algatusel end viimastest lahku. Hiina pealinnaks sai nüüd (a. 1927) Nanking. Rahvusliku valitsuse saavutised Hiina riiginduse reformimisel tekitasid Jaapanis ärevust. Jaapani sõjapartei pani majanduskriisist tingitud raskused loiu välispoliitika arvele ja nõudis hoogsamat ekspansiooni. A. 1931—32 okupeeriski Jaapan Mandžuuria ja kuulutas selle iseseisvaks Mandžukuo riigiks Jaapani protektoradi all. Seejärel asus ta Põhja-Hiina provintside vallutamisele.

Et majanduskriisist rängalt tabatud Ühendriigid ja Inglismaa välja ei astunud, ignoreeris Jaapan Rahvasteliidu vahenduskatseid ja lahkus (a. 1933) sellest. Riigid ei rakendanud Jaapani vastu mingeid sanktsioone; seetõttu kannatas Rahvasteliidu presitiiz tunduvalt ja kollektiivse julgeoleku süsteem purunes. 1934. a. deklareeris Jaapani valitsus, et talle kuulub ainuõigus Kaug-Idas rahu ja korra loomiseks ja et ta ei pea end seotuks Washingtoni kokkuleppega. Järgnevail aastail lõi Jaapan endale Põhja-Hiinas tugeva strateegilise seisundi, mis ohustas rängasti ka Nõukogude-Vene alu; viimane pidi pühendama suurt tähelepanu Kaug-Ida sõjaliste positsioonide kindlustamisele ja tihendas oma sidemeid Nankingi valitsusega. Seevastu sõlmis Jaapan Saksa-maaga a. 1936 nn. kominternivastase pakti, millega ühines ka Itaalia. 1937. a. suvel alustas Jaapan energilist sõjategevust Nankingi valitsuse vastu ja on vallutanud suure osa Põhja- ja Kesk-Hiina alu, muuseas ka Nankingi; tehniliselt nõrgemini varustatud Hiina väed Tšiang Khaišeki juhatusel on siiski talle osutanud üsna tõhusat vastupanu ja sõjategevus jätkub vahelduva eduga.

Regionaalsed paktid. Desarmeerimisürituste nurjumise järel algas võistlus relvastuse alal uue hooga. Rahvus-sotsialistide võimuletulekul astus Saksamaa (a. 1933) Rahvasteliidust välja ja seadis sisse üldise väeteenis-tuse. Vene-Saksa suhted nüüd halvenesid. Seevastu lähenes Prantsusmaa, kes kartis Saksamaa poolt ohtu oma julgeole-kule, Nõukogude-Venele ja viis (a. 1934) läbi ta vastu-võtu Rahvasteliitu. Samal ajal lähenes Poola Saksale ja sõlmis temaga (a. 1934) mittekallaletungi-lepingu. Samal aastal sõlmisid Jugoslaavia, Kreeka, Rumeenia ja Türgi Balkani liidu *status quo* kaitseks. Tegutsedes kontaktis Väike-Entente'iga on see liit Kagu-Euroopas arendanud regionaalse solidaarsuse tundeid. Prantsusmaa püüdis Inglismaa toetusel teostada nn. idapakti, mille kaudu oleks Vene, Saksa, Poola, Tšehhoslovakkia ja Balti riikide vahel loodud Locarno süs-teemiga sarnanev seisund, kuid see üritus nurjus Poola ja Saksamaa vastuseisu tõttu. Nüüd sõlmis Prantsusmaa Nõuko-gude-Venega ja viimane Tšehhoslovakkiaiga vastasti-kuse abistamise lepingu (a. 1935). Saksamaa rea-geeris sellele, tühistades (a. 1936) Locarno lepingu ja viies oma väed Reinimaa demilitariseeritud osadesse.

Abessiinia sõda. Fašistlik režiim teostas Itaalias hoogsat industrialiseerimist, eriti relvatööstuse alal, ja püüdis igapidi tõsta Itaalia suurriigi-seisundit. Aadriamerel kindlustas Itaalia oma ülevõimu, luues Albaaniast tege-likult oma protektoraadi (1939. a. kevadel liidendati see Itaalia külge). Balkanil pörkas ta aga kokku Balkani liidu riikidega ja leidis teatava tugipunkti vaid Bulgaarias. Kesk-Euroopas kuulusid Itaalia mõjupiirkonda Austria ja Ungari. Vahe-mere piirkonnas pörkasid Itaalia võimutaotlused kokku Prantsus-ja Inglismaaga, kelle käes olid „Vahemere võtmed“ — Gibraltar ja Sussi kanal. 1935. a. alguses sõlmis Mussolini Prantsus-maaga kokkuleppe; loobudes nõudlustest Prantsuse alade vastu sai ta endale vabad käed ammukavatsetud aktsiooniks Abessiinias. Abessiinia valitseja Haile Sellasie otsis

korduvalt abi Rahvasteliidult, kes aga osutas suurt loidust oma liikme kaitsemisel. Oktoobris 1935 alustas Itaalia sõja ja vallutas oma tehnilise üleoleku tõttu, eriti lennukite ja mürkgaaside alal, järgmise aasta maiks suurema osa Abessiiniast ühes pealinnaga. Novembris 1935 kuulutas Rahvasteliit Itaalia kui pakti rikkuja vastu välja teatavad sanktsioonid, keelates talle muuseas teatavaid aineid müüa; need kehtisid järgneva aasta suveni, ei saavutanud aga puuduliku rakenduse tõttu mingeid tagajärgi. Hoolimata Haile Sellasie protestidest liidendati Abessiinia Itaalia Ida-Aafrika asumaadega. See oli järjekordne raske hoop Rahvasteliidu süsteemile. Sanktsioonidest pahandatud, lähenes Itaalia alates 1936. a. lõpust Saksamaale, rajades nn. Berliin-Rooma telje; mõlema maa huvide erinevuse tõttu ei ole sellest siiski kujunenud väga tihedat liitu.

Hispaania kodusõda. Hispaanias teostas autoritaarset režiimi aastail 1923—30 kindral Primo de Rivera. Ta režiimi langusele järgnes varsti revolutsioon, mis sundis kuningas Alfonso XIII troonilt lahkuma (a. 1931). Asutav kogu muutis Hispaania vabariigiks; suurmaaomand otsustati likvideerida ja kloostrid sulgeda. Tasakaalustava keskklassi vähesuse tõttu kaldusid rahvahulgad kergesti vägivaldseile toimingule ja vasempoolsete suundade vahel tekkis hõõrumisi. Juulis 1936 alustas kindral Franco Marokost mässu vabariigi vastu; ta leidis toetust suurmaaomanikkude, jõukama kodanluse ja kiriklikkude ringide poolt ja tungis 1936. a. lõpul Madridi alla, mida ei suutnud siiski vallutada. Valitsus, kes siirdus Valenciasse ja hiljem Barcelonasse, jätkas visa vastupanu, muuseas baskide ja Kataloonia autonomistide toetusel. Autoritaarsed riigid — Itaalia ja Saksa — toetasid relvade, varustise ja vabatahtlikkudega Francot, kuna valitsus leidis kaudset toetust Nõukogude-Vene ja demokraatlikkude maade poolt. Nii sai Hispaania välisvõimude tallermaaks, kus prooviti uusi relvi ja sõjalisi võtteid. Inglismaa algatusel püüti võõraid elemente Hispaaniast ära hoida, ent väga väheste tagajärgedega. Inglise vastuseisu tõttu ei saanud Prantsuse vasempoolsed valitsused Hispaania vabariiki otseselt abistada. Franco saavutas 1939. a. alguses võidu ja teostas His-

paanias autoritaarse korra. Välispoliitika alal on ta aga pidanud kindlat erapooletust.

Saksa ekspansioon. Demokraatlikkude riikide, eriti Inglismaa loid käitumine Hispaania kodusõja ajal suurendas Saksamaa välispoliitilist aktiivsust, mis nüüd suundus Suur-Saksamaa kavade teostamisele. Austria oli tulnud pidada visa võitlust rahvussotsialistidega, kes muuseas mõrvasid kantsler Dollfuss'i (a. 1934). Itaalia ühes Inglis- ja Prantsusmaaga olid (1934—35) lubanud kaitseda Austria iseseisvust. Veebruaris 1938 nõudis Hitler kantsler Schuschnigg'ilt, et Austria siseministriks määrataks rahvussotsialist. See soov täideti, kuid ühtlasi otsustati korraldada rahvahääletus Austria iseseisvuse säilitamise huvides. 11.—12. märtsil 1938 okupeerisid aga Saksa väed äkki Austria ja rahvussotsialistide poolt korraldatud plebistsiid kiitis heaks ta liidendamise Saksamaaga. Riigid, kes olid garanteerinud Austria iseseisvust, leppisid sündinud faktiga.

Nüüd oli kord Tšehhoslovakkia käes. Siin nõudis sudeedi sakslaste partei 1938. a. kevadel sakslastele täielikku autonoomiat ja ühtlasi Prantsusmaaga ning Nõukogude-Venega sõlmitud liidu tühistamist. Tšehhi valitsus lükkas nõude tagasi. Septembris nõudis Hitler Tšehhoslovakkia ääreosade liitmist Saksamaaga, ähvardades vastasel korral jõuga vallutada need sakslastega asustatud alad. Inglise peaministri Chamberlaini algatusel kokkutulnud Müncheni konverents, millest osa võtsid Hitler, Mussolini, Chamberlain ja Daladier, rahuldas 29. septembril Saksamaa soovi. Samal ajal loovutati mõned Tšehhoslovakkia alad Ungarile ja Poolale. President Beneš, kes siirdus maapakku, asendati saksasõbraliku Hachaga, ja riik jaotati kolmeks autonoomseks osaks (Böömi- ja Määrimaa, Slovakkia ja Karpaato-Ukraina). Märtsis 1939 muutis Hitler Böömi- ja Määrimaa Saksa protektoraadiks, mille tõeliseks valitsejaks on tema poolt ametisse seatud riigiprotektor.

Euroopa sõja puhkemine. Seoses nende sündmustega hakkas ka Poola end tundma ohustatuna. Aprillis 1939 sõlmis Inglismaa temaga vastastikuse abistamise lepingu ja

alustas Nõukogude-Venega läbirääkimisi ta piiride tagamise kohta. Kui Inglis- ja Prantsusmaa keeldusid abistamast Venet nn. kaudse rünnaku puhul Balti riikidele, lähenes Nõukogude-Vene Saksamaale ja sõlmis temaga augustis mittekallaletungi-lepingu. Kui Poola keeldus Saksale andmast eksterritoriaalset tee-riba läbi koridori ega nõustunud Danzigi siirdumisega Saksamaa külge, ütles Saksa Poolale mittekallaletungi-lepingu üles. 1. septembril 1939 kuulutati Danzig Saksa külge liidetuks. Sõjategevuse puhkemisele Saksa ja Poola vahel reageerisid Inglis- ja Prantsusmaa sõjakuulutusega Saksale (3. sept.). Saksa moto-mehhaniseeritud maaväed, kes tegutsesid kontaktis arvukate õhujõududega, purustasid mõne nädalaga Poola väe. Poola idaosad okupeeriti alates 17. septembrist Venevägede poolt ja Poola valitsus põgenes Rumeeniasse. Ida-Poolas okupeeritud Lääne-Ukraina ühendati Nõukogude-Ukrainaga ja Poolale kuulunud Valge-Vene alad Nõukogude Valge-Venega. Ühtlasi sõlmis Venemaa Balti riikidega abistamisaktid, mille järgi ta sai neis riikides rea sõjalisi baase (Lätis näit. mereväebaasid Liibavis ja Vindavis). Samal ajal loovutas Nõukogude-Vene Leedule Poolalt omandatud Vilno ala. Läbirääkimised sama- laadse lepingu sõlmimise üle Nõukogude-Vene ja Soome vahel katkesid aga viimase vastutulematuse tõttu ja mõlema maa vahel puhkes novembri lõpul sõjategevus.

Läänerindel on Reini keskjooksu aladel koondatud üks- teise vastu miljonilised väed Prantsuse Maginot' liini ja Saksa Siegfried'i liini kaitsel. Otsustav sõjategevus ei ole siin veel alanud. Meredel blokeerib Inglismaa Saksa põhjarannikut, kuna Saksa allveelaevad on avaldanud agarat tegevust Inglise ja Prantsuse kauba- ja sõjalaevade vastu. Saksamaa liitlane Itaalia on seni säilitanud kindlat erapooletust. Inglis- ja Prantsusmaa uuendasid sõja puhkemisel oma valit- suste koosseisu seniste peaministrite Chamberlain'i ja Daladier' juhatusel. Euroopa sõja tõttu on majanduslikult tugevasti kannatanud ka erapooletud riigid, kelledest mit- med (Šveits, Belgia, Holland jt.) on enda julgeoleku huvides teos- tanud mobilisatsiooni.

EESTI AJALUGU.

VE NE A E G.

Mõisahärrusliku korra kadumine.

Pärisorjuse kriis. Rahamajanduse pidev süvenemine, eriti aga riigimaksude nõudmine rahas, viis XVIII saj. Põhja- ja Lõuna-Eestis mõisamajanduse paratamatult sõltumusse maailmaturgudest. Tähtsamaks müügiartikliks oli siin endiselt vili. XVIII saj. teisel poolel olid viljahinnad pidevalt tõusnud. Kui aga Venemaa a. 1807 ühines kontinentaalblokaadiga Inglismaa vastu, kes seni oli olnud tähtsamaid Vene vilja tarvitajaid, kaotas ka Eestimaa vili oma senise turu. Viljahinnad langesid poole võrra ning põllunduses puhkes terav kriis. Lisaks sellele oli neil aastail maal olnud ikaldus. Kriisi süvenemiseks mõjus omalt poolt kaasa ka Vene paberrubla väärtuse langus. Hõberaha kadus selle tagajärjel käibelt ja vilja tuli müüa väheväärtusliku ja ebastabiilse paberraha eest. Riigimakse, samuti mõisadel lasuvaid võlgu ning nende protsente nõuti aga hõbedas. Kõigepealt kannatasid võlgades olevad mõisad suuri kahjusid ning mitmedki jäid pankrotti.

Ka senise talurahva kaitsepoliitikaga ei saavutatud loodetud paremusi. 1804. a. agraarseadustes peetud kõigepealt mõisnikud, kes nendega olid püüdnud pärisorjuse süsteemi kindlustada, lootes nii parandada oma majanduslikku olukorda. Kuna võlgadega ülekoormatud mõisad oleksid läinud pankrotti juba $\frac{1}{3}$ talukoormuste alandamise puhul, siis peetud talupojadki, kes nende seadustega ei saavutanud loodetud mõisakõhustuste vähenemist. Ja lõppeks peetud sellises talurahva kaitsepoliitika süsteemis ka valitsus, kuna mõisad nüüdki ei suutnud tasuda neile määratud riigimakse.

Kuid just samal ajal, kui majanduslik kriis oli jõudnud oma sügavpunkti ning mõisade tulud näitasid pidevat kahanemist, hakkas keskvalitsus Eestimaa aadlilt, kes 1804. a. seadusega maahindamise ning koos sellega talude kohustuste õiglase normimise läbi viimata oli jätnud, nüüd kategooriliselt selle teostamist nõudma. Et sellest täbarast olukorrast pääseda, hakkasid Eestimaa mõisnikud talupoegade küsimuse lahendamiseks otsima uusi teid, mis nende sissetulekuid ei oleks riivanud, kuid keisrile oleksid jätnud soovitud mulje, nagu oleks ka talupoegade huvide eest hoolitsetud. Nii tekkis mõisnikel mõte teha talupoegadele loovutusi õiguslikul alal, s. o. lasta nad isiklikult vabaks, selle asemel et kergendada talude koormusi ja lisaks veel läbi viia kulukat maamõõtmist.

Kui Eestimaal talupoegade vabastamise põhjustajaks ja kiirustajaks oli raske majanduslik olukord, siis Liivimaal mängisid osa teised tegurid. Napoleoni sõdade lõppedes oli siinne mõisnikkond suutnud oma majanduslikku seisundit jällegi parandada. Oli suudetud juba üle saada 1804. a. kaitseseadusega kaela tulnud kuludest ning seaduski painutatud oma soovide kohaseks. Sama seaduse maksmapanekul oli antud ka korraldus, et need mõisnikud, kelle mõisus polnud jõutud veel läbi viia maamõõtmist, võivad seniks oma talude koormused revisjonikomisjonile ise üles anda, ent tingimusel, et üle normi võetu pärast maahindamist tagasi maksetaks. Majanduskriisi surve all olid aga paljud mõisnikud oma talude koormused hoopis suurematena üles andnud. Need mõisnikud lootsid nüüd 1804. a. seaduse muutmisega neist küllalt suureks paisunud tagasimaksudest pääseda.

Samal ajal hakkasid teated Taanis ja Põhja-Saksamaal pärisorjuse kaotamise tõttu aadlile ja osalt ka talupoegadele saavutatud soodsaist tagajärgedest, samuti Lääne-Euroopa majandusteaduses valitsevad õpetused (Adam Smith jt.), mis eitasid igasuguseid preemiate, monopolide ja privileegide süsteeme ning igasugust riigi vahelesegamist majandusellu, tungima ka Baltimaade mõisnikkonna konservatiivsesse arusaamistesse.

Kuid ainult üsna väike osa mõisnikke, kes majanduslikumalt mõelda oskas, nägi ette, et 1804. a. seadus oma natu-

raalmajandusel põhinevate tavadega võib tulevikus õige tunduvalt takistada nii talu kui mõisa majanduslikku arenemist, ja nõudis sel põhjusel majanduslikku liberalismi ja talupoegade vabastamist. Suurem ja konservatiivsem osa mõisnikke aga nägi esialgu talupoegade vabakslaskmises kogu aadliseisuse ja mõisamajanduse ruineerimist. Selle tõttu suutis aadlit talupoegade vabastamisele viia ainult keisri kategooriline nõue ning hirm, et keskvalitsuse enda algatusel teostatav reform võiks mõisnikkonnale osutada vastuvõimatult radikaalseks.

Pärisorjusest vabastamine. Ametlikult sõnastati talupoegade vabastamise mõte esmakordselt Eestimaa maapäeval a. 1810. Järgmise aasta maapäeval asuti juba põhimõtete lähemale arutlemisele. Otsuste kohaselt taheti talupoegadele anda liikvabadus, talumaa koos talu raudvaraga muuta aga mõisniku pärisomandiks, mida siis talupojal „vabavõistluse“ alusel mõisnikult tuli rentida. Aleksander I kinnitas need põhimõttelised seisukohad otsekohe, ilma et oleks kaalunud, kas need ka talupoegadele on vastuvõetavad. Nende otsuste elluviimist viivitas mõneks ajaks sõda Napoleoniga ja lõplikul kujul kinnitati uus agrariseadus a. 1816.

Liivimaal jõudis vabastamise küsimus ametlikku käsitlusse alles a. 1818 ja sedagi vaid kindralkuberner markii Paulucci' tugeval surveel. Põhimõtteliselt asuti siin samadele seisukohtadele nagu Eestimaalgi. Vastav seadus kinnitati a. 1819.

1816. a. ja 1819. a. seaduste põhimõtteks oli kaotada mõisa-härruslik kord ning asendada see vabamajandusliku korraga. Tegelikul seaduse läbiviimisel püüdsid aga mõisnikud vanust pärisorjuse põhimõtteist päästa, mis vähegi võimalik. Talupoeg polnud küll enam ostetav-müüdav ese, vaid isiklikult „prii“ ja iseseisev, kes omal tahtel võis vahetada asukohta ning keda võisid karistada ainult seaduslik kohus ja politsei; ka anti talle nüüd õigus kogu da endale kinnis- ja vallasvara. Et aga kõik maa kuulutati mõisa omaks, pidi talupoeg, kui ta ei tahtnud nälga surra, paratamatult astuma rendivahetada mõisnikuga. Rendihind jäeti seejuures aga vaba võistluse ja vaba kokku-

lepe asjaks. Feodaalsete arusaamiste järgi oli mõis olnud ühtlasi ka hoolekandeesutiseks, ta kohustuseks oli abistada talupoega näljahäda ning muude õnnetuste korral ja vastutada talupoegade riigimaksude eest. Uute seadustega veeretati hoolekandee täielikult talupoegadele enestele. Uueks vastavaks asutiseks kujundati vald või kogukond, mis moodustus mõisapiirkondade kaupa. See hoolitses vaeste ja haigete talupoegade eest, magasiatade ja koolide ülalpidamise eest, vastutas maksude laekumise, nekrutite andmise ja oma liikmete mõisakohustuste täitmise eest. Lõpuks pidi vald harima ka kirikumõisa maad ja tasuma loonusandamid vaimulikele. Kuid see administratiivne ühik jäi mõisa eestkostele alla. Valla või kogukonna üldkoosolek võis kokku tulla vaid mõisavalitsuse loal ja tema otsused kuulusid mõisa kinnitamisele. Samuti olid mõisa poolt kinnitatavad ning tagandataavad valla poolt valitud ametnikud. Liivimaal allusid ka vallakohtu liikmed ja valla kassa ning magasiadid mõisa järelevalvele. Mõisast sõltuvate ametiasutiste kaudu võis mõisnik end talupoegade suhtes peaaegu endiselt kehtima panna; ta võis tungida nende isiklikkugi ellu, tehes näiteks endiselt takistusi abiellumisel.

Ka liikevabadus oli vaid petlik. 1816. ja 1819. a. seadused viidi järk-järgult ellu. Kõigepealt loodi uued kohtu- ja politseiasutised ning kogukondlikud omavalitsused. Alles selle järel asuti talupoegade vabastamisele. Liivimaal vabanesid taluperemehed a. 1823—24 ja sulasrahva vabastamine toimus a. 1825—26. Eestimaal, kus vabastamine oli alanud a. 1821, viidi see lõpule a. 1826. Kartusest, et mõisades võiks tekkida puudus tööjõust, keelati Eestimaal talurahval lahkuda kubermangu piiridest, kuni meeshingede arv pole tõusnud 140 000, ja linnadessegi asumine keelati, kuni meeshingede arv pole ületanud 120 000. Liivimaal saavutati tegelik liikevabadus ja lubati talurahval linnadesse asuda 1832. a. järel. Kui aga talupoeg tahtis kubermangu piiridest väljapoole siirduda, nõuti talt maanõunike kolleegiumi eriluba. Mõisapolitseil võis takistada talupojal lahkumist kogukonnast, keeldudes talle passi andmast, näiteks kui viimane oli kogukonnale võlgu. Ja seda oli talupoeg tavaliselt ikka. Liikevabadust tegelikus elus takistas ka see,

et talupojale ei võimaldatud vaba elukutsevalikut: tal tuli endiselt piirduda vaid põllumajanduslike kutsetega.

Esimesed rendilepingud peale taluperemeeste vabastamist sõlmiti vaid 3-ks aastaks. See oli mõeldud üleminekuajaks, mil talupoeg võis nõuda veel 1804. a. normide kehtimajäämist. Hiljem sõlmiti rendilepingud juba vabal kokkuleppel. Nii võis uus kord selles osas Liivimaal tegelikult maksma hakata a. 1827, Eestimaal aga alles a. 1830.

Privileegide tõttu olid mõisnikkude kättes ka kõik kohtu- ja politseiasutised. Kuigi alama-astmelistesse asutistesse pääsesid talupoegade esindajad, jäid aadlikud siin siiski mõõduandvaks.

Eestimaal valiti uue kogukonnakohtu eesistnikuks üks kohalikest mõisnikest, tema kaasistnikeks 2 taluperemeest. Ka teise astme kohtus, kreiskohus, oli aadlisoost eesistniku ja 2 aadlikust kaasistniku kõrval vaid 2 kaasistnikku talupoegade hulgast. Talurahva-asjus oli siin kõrgeimaks kohtuks ülemmaakohtus, mis koosnes ainult aadlikest.

Liivimaal säilitati senine talurahva-asjade esimese astme kohtus — vallakohtus. Kohtu liikmeskond, esimees ja 2 kaasistnikku olid küll kõik valitavad talurahva enda hulgast, kuid vajasisid mõisavalitsuse kinnitamist. Ühtlasi allus vallakohus mõisa järelevalvele. Järgmise kohtuastme — kihelkonnakohtu esimehe valis kohalik aadel enda hulgast, tema 3 kaasistnikku kuulusid aga taluperemeeste hulka. 1819. a. seadusega maakohu asemele loodud kreiskohus koosnes aadlikust esimehest, 2 aadlikust ja 2 talupojast kaasistnikust. Talurahva-asjade kõrgeima kohtu — õuekohtu talurahva-asjade departemangu liikmed kuulusid aga kõik aadli hulka.

Ka politseivõim jäi tegelikult mõisnikkude kätte. Eestimaal tegutsesid politsei alama astme esindajaina kogukonna talitajad oma abilistega, kes aga allusid mõisapolitseile. Samuti olid ka järgmiste astmete, kihelkonnapolitsei ja maa-politsei asutised (h a a g i k o h t u n i k u d) jäetud mõisnikkude võimusesse. Liivimaal, kus ei olnud läbi viidud kohtu lahutamist administratsioonist ja politseivõimust nagu Eestimaal, täitis esimese astme politsei kohustusi kogukonnakohus. Sellele järgnev aste oli

mõisapolitse, kuna kihelkonnapolitseidki esindas kihelkonna-kohtunik. Maapolitse oli sillakohtute käes.

Võrrelduna 1804. a. agraarseadustega suurendasid pärisorjusest vabastamise seadused tunduvalt mõisnikkude kodukari-õigust. Selle alla langesid peale mõisateoliste nüüd ka taluperemehed, sest kodukari-õigus anti nüüd kõigile leivavanemaile nende teenistuses olevate isikute üle. Karistuse määra vähendati 15 kepihoobini. Kuid uue seaduse järgi sai mõisnikku kodukari kurjasti tarvitamise puhul veel vähem vastutusele võtta kui varem.

Koos nende reformidega anti talupoegadele ka perekonna nimeid; seni oli neid hüütud vaid talunime, nende endi ja ka isa ristinime järgi. Osa perekondi sai seejuures oma „priinime“ endise talu nime põhjal (näit. endisest Silla Madisest sai Madis Sild), suurem hulk aga „ristiti“, osalt isegi vastu asjaomaste soovi, saksapärase nimelega.

Teoorjus-aegne mõisamajandus. Senjõriaalse režiimi kaotamise järel oli põlluharimine Lääne-Euroopas tunduvalt produktiivsemaks kujunenud. Selle tagajärjel jätkus nüüd mitmel maal vilja üle omatarvituse ning seda hakati väljagi vedama. Tulemuseks oli 1820-ndail aastail maailmaturul järsk viljahindade langus (kuni 50% võrra). Eriti rängalt puudutas see just Liivimaad kui peamist teraviljatootjat. Teravilja pindala laiendamisele oli Baltimail omal ajal meelitanud ka viinapõletamise tasuvus. Nüüd aga arenes Veneski viinaajamine väga intensiivseks, mispärast hinnad langesid kolmekordselt ja Vene viin tõrjus oma odavuse tõttu Baltimaade viina peaaegu täiesti välja. XVIII sajandi viimasel kümnendil oli mõnel aastal siit koguni üle 2 miljoni pange viina Venesse veetud, a. 1823 saadeti aga ainult veel 300 000 pange. Kriisi tõttu pankroteerus hulk mõisu, eriti neid, mis juba varem võlgadega olid üle koormatud.

Majandusliku surutuse korral oli sinne mõisnik harjunud oma olukorda parandama eeskätt külvipindalade laiendamisega. Nii toimiti ka nüüd. Esimeses järjekorras laiendati veelgi teraviljakülvi, kuigi konjunktuur selleks polnud soodus. See toimus eeskätt kasutamata maa arvel, mida XIX saj. esimesel poolel mõisus leidis veel küllaldaselt. Talumaamõisastamine,

mis üksikuis mõisus kujunes väga teravaks, ei olnud aga üldiselt eriti suur.

Kuid et teravilja kasvatamise laiendamisega ei suudetud halva konjunktuuri tõttu ületada kriisi, hakati 1830-ndail ja 40-ndail aastail katsetama uute põllukultuuridega. Uute suundade näitajaks sai juba a. 1796 asutatud Liivimaa Üldkasulik Sotsieet. Selle poolt propageeriti mitmeid uuendusi ning tutvustati ka vastavat välismaist kirjandust. Kõigepealt tehti nii Eesti- kui Liivimaa algust kartulikasvatusega. Seetõttu muutus maa kasutamine võrreldes teravilja viljelemisega palju intensiivsemaks, kuna sama suurele maa-alale võis kartulit panna 7—12 korda rohkem kui teravilja ning juurdekasv oli seejuures sama suur kui teraviljalt. Ka ei nõudnud kartuli viljelemine kuigi palju rohkem tööjõudu. Eriti kasulik oli, et kartuli viljelemise aeg langes just teistest töödest vabale ajale; see võimaldas hoopis ratsionaalsemalt kasutada tööjõudu. Kartul oli väärtuslikuks toidulisaks nii inimestele kui loomadele ja osutus eriti tasuvaks viinapõletamisel. 1850-ndail aastail tekkis aga kartulikasvatuses järsk tagasimineku. Eelmisel aastakümnel oli esinenud kartuli-ikaldusi; samuti hakkas kartuli turuhind langema võrreldes teraviljaga. Teiseks langes omatarvitus, näit. meriino-lammaste söötmise alal lambakasvatamise tagurpidimineku tõttu; ka viinapõletamise konjunktur polnud enam endiselt soodus. Alles hiljem, kriisi ajajärgust üle saamise järel omandas kartulikasvatus jälle suurema tähtsuse, eriti Eestimaal.

1820-ndail aastail, mil Venes kerkis uusi, juba kapitalistlikul alusel töötavaid viinavabrikuid, sattus Eesti ala mõisade piiritustööstus raskesse kriisi. Vanade ja primitiivselt sisseseatud vabrikutega, kus töötasid oskuseta teoorjad, ei suudetud enam võistelda Vene paremini organiseeritud vabrikutega. Nendest raskustest hakati üle saama alles 1830-ndate aastate keskpaiku, mil enamik mõisu hankis oma vabrikule moodsamad sisseseaded ja õppis oskustöödki hindama. Omalt poolt aitas siin kaasa üleminek viinapõletamisel kartuli kasutamisele teraviljaga pooleks, mis muutis tooraine odavamaks. Kui 1830-ndail aastail lubati kartuliviina turustada ka Sise-Venemaal, tõusis Eesti viinatööstus jälle paremale järjele. Viina veefi siif Peterburi, Novgorodi ja Pihkva kubermangu. Hoopis tulusam kui need kindlahinnalised kroonuhanked oli

mõisadele aga viinamüük kõrtsides ja muis joogikohtades. Viina hind oli siin kolm korda kallim kui kroonuhankeil. Selle õigustuseks toodi ette talupoegade liigjoomise ärahoidmist, tegelikult seda aga ei saavutatud ka kõrgete hindadega, sest kõrtse oli ääretu palju ning viletsuses vaevlev rahvas ei näinud muud väljapääsu oma hädast kui ajutist unustust viinauimas. 1840-ndail aastail põletati Liivimaal viinaks ligi kolmandik mõisa viljasaagist ja ühe kümnendiku viljasaagi väärtuses kartuleid, Eestimaal aga koguni pool mõisa teraviljast ja peaaegu kogu kartulisaak.

Koos viinapõletamise hoogustumisega kasvas ka härgade nuumamine. Viinapõletamisest ülejääv praak laskis end väga odavalt ja otstarbekalt kasutada loomatoiduna. Nüüd, kus kasvava Peterburi lihatarbimine järjest suurenes, avanesid eriti Kirde-Eesti osades, Viru- ja Tartumaal, selleks head võimalused. Härgade nuumamine ei olnud tähtis mitte ainult otseselt kui sissetulekuallikas, vaid ka kaudselt; nimelt õpetas see tähelepanu pöörama loomade tõulisele väärtusele ja andis seega tõuke parema piimakarja aretamisele.

XIX saj. esimesel kümnendil Eestiski arenema hakkav peen-villalammaste kasvatatus ei suutnud mõisade põllumajanduses tõusta sellele tasemele kui eespool loeteldud alad. Kroonu suurte soodustuslaenude ja oma-asutatud aktsiaseltside toetuse tõttu levis lammastepidamine mõisus küll kiiresti, kuid ei meie kliima ega pinnas olnud eriti soodsad tundlikule meriinolambale. Lambakasvatatus sai meil levida peamiselt Järvamaal, osalt Harjumaal, Võrtsjärve ümbruses ja Tartumaa lõunapoolses osas. Niisama tundlik kui kliima suhtes oli meriinolammaste ka toidu suhtes: ta vajab vilja, kartulit ja ristikehina. Seepärast muutus 1820-ndate ja 30-ndate aastate viljahindade languse ajal lambakasvatatus mõisades küllalt tasuvaks; kui aga 1840-ndail aastail viljahinnad jälle tõusid, hakkas lambakasvatamine siiski pidevalt langema. Mõisades produtseeritud villa müüdi peamiselt kodumaa (Narva, Sindi ja Kärdla) vabrikutele. Kuigi need olid tollidega välismaa võistluse vastu kaitsitud, avaldasid siingi välisturu konjunktuurid mõju. Nimelt hakkasid ka maailmaturul koloniaalmaade võistluse tõttu villahinnad tugevasti langema. Seepärast ei tasunud villaproduktioon

Eestiski end enam. Mõisad, kus oli sisse seatud väga suuri kulusid nõudnud lambakasvatust, said nüüd ränki kahjusid.

Meriinolammaste pidamise üheks otseseks tagajärjeks oli ristikeinakasvatamise levik. Võrreldes madala kvaliteedi ja vähesaagiga sooheina harimisega nõudis ta märksa vähem teopäevi ja andis kaugelt suuremat saaki. Ta tasuvus oli niivõrd ilmne, et saagi tõstmiseks mõisnikud varsti harjusid kunsti väetisega tarvitamisega.

Uute põllukultuuride hulgas omas eriti suurt tähtsust linakasvatamine. Lina suutis ka siis jääda tulutoovaks ja nõutavaks eksportkaubaks, kui vilja- ja piiritushinnad langesid. Lina hinna hoidis püsivalt kõrgel Vene paberrubla väärtuse langus. Linakasvatust arenes eriti tõhusaks tuluallikaks Viljandimaal, Kagu-Pärnumaal, lõunapoolsel Võrumaal; Põhja-Eestis, kus pinnas linakasvatamiseks polnud nii soodus, arenes see ainult Läänemaal Vigalas.

Et uute põllukultuuride tarvituselevõtuga mitte vähendada teeriviljakulvi, pidi ette võetama parandusi senises kolmeväljasüsteemis. Kesa jagati mõisades nüüd kuni viieks osaks, nii et väljade üldarv tõusis kuni 12-ni. Seejuures peeti $\frac{1}{3}$ väljadest talivilja all, $\frac{1}{3}$ tõuvilja all, kuna senine kesa kandis osalt moodsa viljavahelduse põhimõttel uusi kultuure — kartulit, ristikeina, lina — ja osalt jäi kesasse puhkama. Nende uuenduste kõrval ei kaotanud aga aletegeminegi oma tähtsust, eriti metsarikastes kohtades.

Hoolimata kõigist uuendustest ei saavutanud mõisamajapidamine 1840-ndaiks aastaks seda taset, mis tal oli XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul. 1780-ndaist aastast kuni 1820-ndate aastateni valitses rahvaarvu juurdekasvus seisak, mille tõttu andis end tunda tööjõupuudus. Juba 1804. a. agrarseadused olid püüdnud olukorda reguleerida sellega, et taluperemeestele anti õigus vabu inimesi oma talude vahel jaotada ja vabadikke sunniti käest ära andma oma kohti ning teosulastena mõisapõllule tulema. Pärisorjuse kaotamise järel hakati väljapääsu otsima tööjõu ratsionaalsemasti kasutamisest. Et vältida suurt ajaraiskamist kaugel maa tagant tööle tulekul, sageli koguni paarikümne kilomeetri kauguselt, hakati asutama kaugemate külade vahele karjamõisu. Samuti hakati nõudma teoorjadelt äärmuseni pingutavat

tööd, seades ametisse suuremal arvul kupjaid ja kiltreid. Töö intensiivsuse suurendamiseks oli mõeldud ka tükitöö sisseadmine. Mõisade suur tarve uute kapitalide järele teoorjuse ajal viiski lõpuks mõisnikud mõttele loobuda senisest teorendi nõudmisest ning siirduda raharendile ja koguni talude müümisele.

Talupoegade olukord teoorjuse ajal. Pärisorjusest vabastamine ei toonud väliselt mingisuguseid muudatusi talude majandusellu. Endiselt tuli talupoeg oma tööriistadega ja veoloomadega mõisapõllule, kus aga töö oli moodsamate põllusteemide tarvituselevõtu ja suurema intensiivsuse tagajärjel hoopis raskem. Seejuures oli talupoeg ilma jäänud 1804. a. seadustes kindlustatud valdusõigusest oma talundile, Eestimaal oli isegi kaotanud õiguse talu raudvarale, mille Liivimaal 1819. a. seadus talunikele säilitas, ja ta oli tehtud mõisa rentnikuks. Renti tuli tasuda tööga, sest rahatasuks polnud kumbki pool küllaldaselt ette valmistatud. Umbusust mõisniku vastu, et see võiks mõnel teel uuesti ohustada talupoja isiklikkugi vabadust, ei soostunud talupoeg pikemaajalisteks rendilepinguiks ja need sõlmiti kõige rõhkem kolmeks aastaks. Ka mõisnikud, kellel uute põllukultuuride tarvituselevõtuga tekkis vajadus talumaa mõisastamise järele ja kes ühtlasi püüdsid orjuse määrasid ja töö intensiivsust tõsta, hoidusid pikemaajalistest lepinguist. Selle tulemusena kujunes talupoja olukord nüüd veelgi viletsamaks, kui see oli olnud pärisorjuse ajal.

Pärisorjusest vabastamise järel puhkenud kriis andis end taludes suhteliselt vähem tunda kui mõisades. Talud varustasid endiselt oma peret toidu, kütte ja kehakattega, nad olid endiselt üle koormatud kohustustega mõisa vastu ja seepärast said nad vähe teravilja turustada. Kriisile reageerisid talupojad nagu mõisnikudki teravilja külvipindala laiendamisega. Kohustused olid aga kasvanud sel määral, et taludes ikkagi leivapuudusest üle ei saadud. Kui lõikuse järel oli tasufud magasiitade võlg ning perele võimaldatud paar tegu leiba puhtast rukkist, pidi jällegi üle mindama tavalisele aganaleivale, millele kibedama puuduse korral lisati veel haavakoort, palusammalt, sõnajalgu jm.

Võrdlemisi kiiresti levis kartul mõisapõldudelt ka taludesse. Kartulikasvatamise propageerimisega lootsid mõisad tõsta

talude rendivõimet. Kartul osutuski tulusaks ja odavaks toidulisaks ning varsti ka müügiartikliks. 1840-ndail aastail tootsid Virumaa talupojad kartulit juba õige suurel määral müügiks. Sageli ostsid mõisad oma viinaköökidetele kogu talude kartulisaagi.

Kartuli kõrval levis varsti ka ristikkehein talupoegadele. Talu majapidamises sai uus põllutaim väga tähtsaks, sest et taludel tuli pidada palju veoloomi laialdaste mõisapõldude harimiseks. Eriti neile taludele, kus heinamaad olid halvad ja asetsesid kaugel, võimaldas ristikkeheina kasvatamine tunduval määral tööjõu kokkuhoitu.

Kõige tulukam oli aga taludele lina kasvatamine. Liivimaal, kus lina rohkem viljeldi kui Eestimaal, tõusis selle toodang juba XIX saj. esimesel poolel neljakordseks. Et Eesti lina oli maailmaturul hästiminev kaup ja et hinnad püsisid pikemat aega kõrged, suutsid Liivimaa talupojad sellega rajada oma suhteliselt suurema jõukuse. 1840-ndail aastail ahvatles see võimalus peremehi koguni röövmajanduslikele võtteile. Viljandimaa ja Kagu-Pärnumaa peremehed külvasid lina isegi kuni pooltele talu põldudele. Et vältida sellest tekkivat talu kurnamist, määrasid mõisnikud juba rendilepinguis kindlaks linakülvi pindala suuruse.

Ülikoormavate orjuse määrade täitmiseks tuli taludes palju loomi pidada, eriti veiseid, sest põldu hariti peamiselt härgadega. Ainult Võru-, Viljandi- ja Tartumaal kasutati rohkem hobust. Tavaliselt oli talude karjamajandus viletsal järjel: et tõug oli halvasti valitud, andis lehm keskmiselt ainult 1—1½ liitrit piima päevas, millest ei jätkunud omagi pere tarviduste täitmiseks. Kohati oli talu karjanduse arenemise takistajaks ka heina- ja karjamaade puudus. Sööda vähesuse tõttu tapeti sügiseti iga üleliigne loom. Kuid sageli tuli järelejäänulegi kevade poole sööta õlgkatuseid. Püsivamaks takistuseks karjamajandusele jäi talu suur sõltumus mõisast: hea kari oli ju talu jõukuse tunnuseks ning sellisele talule asus mõis otsekohe renti tõstma.

Uus põlluharimissüsteem levis aga taludes väga visalt. Veel aastakümneiks jäädigi siin endise kolmeväljasüsteemi juurde. Põllupindala jagunes talus kahte ossa, pärispõlluks ja söödiks. Pärispõld oli alaliselt kasutamisel. Ta jagunes omakorda tali-

viljapõlluks, kuhu külvati rukis, suviviljapõlluks, kuhu külvati otra, kaera, nisu, herneid, lina, läätsi, tatraid jne., ja kesaks. Söödimaa oli kasutusel 2—4 aastat, mille järel ta jäi paarikümneks aastaks puhkusele. Selle aja jooksul kasvas maa võsasse ning põlluna saadi teda uuesti kasutada vaid alet tehes. Saak oli pärispõllult kehv, andes keskmiselt 4—5 seemet; selle peamiseks põhjuseks oli kehv väetis. Viimast põhjustas omakorda karjanduse areenematus kui ka asjaolu, et hulk sõnnikut läks kaotsi loomade tööli olles mõisas.

Suureks puuduseks olid ka viletsad põllutööriistad. Endiselt kasutati vaid madalat kündi võimaldavat harktra ja puupulkadega karuäket. Ka veoriistad jätsid palju soovida: nii vankrid kui reed olid üleni puust, kulusid seetõttu kiiresti ega suutnud kanda suuremaid koormaid. Alles raharendile siirdumise ja talude päriksostmise järel levisid üldisemalt pööradrad, raudpulkadega äkked, rautatud reed ja vankrid ning muud paremad tööriistad. Kõigi uuenduste suurimaks takistajaks oli aga külakonklik maa sead, mille tõttu iga talu pidi arvestama üldiselt kehtivat harimiskorda ja tähtaegu.

Suurema ja tähtsama osa talukoormusist moodustas mõisategu. Uue põlluharimissüsteemi ja põllukultuuride tarvituselevõtt mõisas tõi taludele juurde muidugi uusi koormusi. Võrreldes aga olukorraga enne pärisorjusest vabastamist ei tekitanud see taludes kuigi suuri muutusi. Talud pidasid visalt kinni 1804. a. normidest ega lasknud renti nii kergesti suurendada. Eestimaal olid mõisad talude kurnamisel juba XIX saj. esimesel poolel saavutanud maksimumi. Mõisa- ja talupõldude suuruse suhe oli siin umbes 1:1, Lõuna-Eestis oli see suhe samal ajal umb. 1:2. Talu pidi Eestimaal sooritama mõisale korralist tegu keskmiselt 3 päeva nädalas, Liivimaal 2 päeva nädalas. Korralist tegu nõuti nii jala- kui hobusepäevadena. Kui korralise teo puhul enamasti jäid püsima pärisorjus-aegsed tavad ja normid, siis abitegu, mille teopäevade arv polnud ühtlaselt nädalate peale ära jaotatud nagu korralise teo juures ja mida nõuti tarviduse järgi kibedamail tööhooaegadel, oli eriti raske. Sageli oli selle tagajärjeks talu vilja varisemine ning kordumiste puhul koguni talu allakäimine. Tegu

moodustas tähtsaima osa rendist mõisale. Loonusandamid olid selle kõrval hoopis väikesed, näiteks moodustasid nad Liivimaal umbes $\frac{1}{8}$ talude üldkoormusist. Kindlaksmääratud rendilepingute alusel nõudis mõis taludelt teravilja, lina, kanepit, võid, mune, mett, lõnga, lambaid, loomalõõgu, viljakotte jne. Samuti nagu mõisale tehti ka kirikumõisale tegu ja makseti kirikuõpetajaile ja kõstrile andameid regulatiivi järgi. Ka kiriku ja kirikumõisa ehitiste püstitamine ja korrashoid kuulus talupoegade kohustuste hulka.

Mõisa- ja kirikumõisa koormuste ja maksude kõrval langes pärisorjusest vabastamise järel talude kanda ka uute valla- või kogukonna-omavalitsuste ülalpidamine. Talupoegadel tuli ehitada vallamaju, maksta kogukonna ametimeeste, kohtumeeste ja vallakirjutaja palgad ning kanda nende ametiasutiste asjaajamiskulud. Peale selle tuli taludel hoolitseda valla- ja (Liivimaal ka) kihelkonna koolide ülalpidamise eest ning maksta magasi-aitade heaks iga-aastast viljamaksu, et teostada ikalduse puhul majapidamiste abistamist vilja laenufamise teel. Valla ülesandeks oli ka nii valla kui mõisa haigete ja töövõimetute ülalpidamine ja selleks vaestemaajade korraldamine. Raskeks koormaks talupoegadele olid veel riigimaksud ja provintsikoormused. Riigile makseti peараа iga meeshinge pealt vanusele vaatamata. Uute seaduste järgi vastutas peараа laekumise eest kogukond. Raskemaks kohustuseks oli aga nekrutite andmine kuni 1874. a., mil sisse seati üldine väeteenistus. Vajaduse järgi kord suuremana, kord väiksemana määratud nekrutite arvu kokkusaamise eest vastutas kogukonna kohus. Väeteenistus kestis 25 aastat ja sõdurit käsitati võrdsena sunnitöölisega. Väeteenistuskohustusest olid vabastatud taluperemehed ja nende vanemad pojad, kogukonna eestseisjad, kohtumehed, kooliõpetajad ja osa mõisateenijaid. Väeteenistusest võis aga end vabaks osta või saata enda eest kedagi teist. Kohaliku provintsikoormusena lasus talupoegadel teede ja sildade korrashoidmine, mille järele valvas sillakohtunik või haagikohtunik. Samuti oli talude kanda postijamade ehitamine ja korrashoid. Peale selle maksid talupojad provintsi aadli omavalitsusasutiste kasuks rahalist maksu, millest laekuvaid summasid rüütelkonnad kasutasid oma äranägemise järgi. Väga raskeks kohustuseks oli sõjavägede ning vangide

küüftimine ja patendiposti, s. t. ametivõimude kirjade edasitoimetamine.

1816. ja 1819. a. seadustega olid mõisnikud püüdnud nn. „vabavõistluse“ katte all saavutada endile talupoegade üle täielikku omavoli. Tegelikus elus need lootused aga ei täitunud selles ulatuses, nagu seda sooviti. Talud panid ülemäärasele ekspluateerimisele vastu kas või eneselaostamisega. Talude seisund oligi muutunud väga nõrgaks mõisa liigse kurnamise ja talunike eneste loiduse tagajärjel ja rendilepingute lühiajalisusest tingitud kindlusetuse tõttu. Sageli jäid talupidajad tollal pankrotti ja pidid selle tõttu taludest lahkuma. Ka suhteliselt jõukad talunikud ei julgenud ülejääke talukoha parandamiseks kasutada, sest tavaliselt kõrgendas mõis säärasel juhul jällegi renti, pigem koguti raha tagavaraks, et nii kergemini oma jõukust ahne mõisa eest varjata. Kui 1820-ndail aastail rahvaarv hakkas järsult kasvama, lootsid mõisnikud, et talude ümber tekib võistlus, mis tooks uue võimaluse rendihinna kõrgendamiseks. Kuid talud ei leidnud kuigi palju tahtjaid. Seevastu asusid talupojad kasutama oma liikeõigust. Ja et talu mitte tühjaks ei jääks, pidi mõisnik loobuma rendihinna kõrgendamise kavatsusest. Ka lootus kasvava talurahva arvel uusi tööinimesi oma põldudele saada ei läinud täide. Sulased eelistasid pigem hakata talude ääremail vabadikeks ja elada seal väga viletsalt, aga vähese tööga, kui et minna mõisa tööle, kus nüüd kupja kepi all töö oli muutunud väga pingutavaks. Nii kannatasid mõisad tööjõupuuduse all, sellest hoolimata et rahvaarv oli tunduvalt kasvanud. Kõigil neil põhjusil, millele lisandus ka surveavaldu keskvalitsuse poolt, tõusis mõisnikkonnas endas soov 1816. ja 1819. a. seaduste muutmiseks.

Talurahva rahutused. Ametlikult teostus 1816. ja 1819. a. seadustega Eestiski üleminek senisest mõisahärruslikust korrast eromanduslikule korrale. Et mõisnikud kõigi võimalikkude abinõudega püüdsid säilitada pärisorjuslikke tavasid ning kirikki jutlustas endiselt pärisorjalikku sõnakuulmist mõisahärrade suhtes, siis ei taibanud talupoeg uute seaduste mõtet niipea. Ta uskus end endiselt olevat oma talu kaasvaldaja, kui tal nõutavad kohustused mõisa vastu olid täidetud. Kui aga mõis 1820-ndate aastate majandusliku surutuse tagajärjel asus rendilepingu nõudmisi suurendama, hakkas

talupojalegi pikkamööda selguma traagiline tõsiasi, et ta ei ole enam oma talu ega maa peremees.

Laiemalt hakkas aga arusaamine uute seaduste põhimõttest levima alles 1840-ndate aastate rahutuste keerises. Kuigi need käärimised tekkisid majandusliku viletsuse tagajärjel, mida põhjustasid peale ekspluateerimise mõisa poolt veel 1840-ndate aastate korduvad rängad viljakaldused ning nälg, toimus sel puhul ühtlasi mingi maailmavaateline murrang. Kui a. 1841, mil talurahvas Liivimaal viljakalduse tõttu oli eriti raskes seisukorras, levis kuulds, et Lõuna-Venemaal antavat tasuta maa, haarasid meelega hakkama seisukorda sattunud talupojad sellest kinni ning tõttasid massiliselt Riia kubermanguvalitsusse asja kohta lähemaid teateid saama. Asja seletati siin esmalt üsna heatahtlikult tühja kuulujutuna. Mõisnikud, kes aga kartsid rahutusi, sundisid võimused surveabinõusid tarvitusele võtma. Riiga tulnud talupojad vangistati; neile anti ihunuhtlust ja saadeti raudus kodukohta tagasi, kus nad teiste hirmutamiseks veel kord läbi pekseti. Üks salkkond talupoegi oli sattunud juhuslikult kreeka-katoliku usu piiskopi Irinarhi juurde, kes nende asja lahkesti ära kuulas ning nende nimesid üles märkides neile meelega mulje jättis, nagu oleksid nad nüüd maa-
saamiseks üles kirjutatud. Irinarh lootis nimelt rahutute talupoegade arvel õigeusu koguduseliikmete arvu suurendada. Kuulds õigeusu piiskopi lahkest vastuvõtust levis kiiresti ning nüüd hakkasid talupojad kõigist takistusist hoolimata Riias end üles kirjutamas käima. Liikumist ei suutnud vaigistada enam ka kindralkuberner Pahlen, kes selgitust jagades ja karistades rahutud maosad isiklikult läbi käis. 1841. a. sügisel puhkesid vastuhakkud esmalt läti alal ja siis ka eesti alal — Pühajärvel. Seejärel saatis Nikolai I, kes asja vastu suuremat huvi oli hakanud tundma, oma 2 tiibadjutanti koha peale sündmust juurdlema. Rahvas rahustus aga alles sõjavägede majutamise, ränkade peksukaristuste, Siberisse saatmiste ja vangistuste järel. Kindralkuberner, rüütelkond ja luteri usu vaimulikkond alustasid ühise aktsiooni Irinarhi tegevuse vastu ning saavutasidki viimase tagandamise. Uue Riia piiskopi Filareti juhtnööriks oli tegutseda ettevaatlikult ja äraootavalt. Kuigi Nikolai I poliitiliseks suunaks oli riigikorra ühtlustamine,

õigeusklikkuse ja vene rahvuse esiletõstmine, toetus ta režiimi ometi aadlile. Viimase huvides oli keiser sunnitud mõõndusi tegema Liivimaa talurahva-rahutuste mahasurumisel. Liiatigi püüdis oma privileegide eest valvel-olev rüütelkond liikumist tõlgitseda puhtpoliitilisena, mida keiser eriti kartis. Kuid õigeusu levimisele soodsat konjunktuuri ei tahetud siiski kasutamata jätta. Järjekordsed viljaikaldused ja neile järgnev nälg ning rahva suur suremus a. 1844—46 olid rahva usuvahetusele eriti vastuvõflikuks teinud. Meeleheitele aetud talurahvas uskus kõiki kuulujutte maistest kasudest, mida usuvahetus võimaldavat; seda aitasid süvendada õigeusu vaimulikkude kahemõttelised seletused. Kõneldi jälle hingemaa jagamisest, teoorjuse kaotamisest, nekrutite andmise kohustuse ja pearaha kaotamisest. Kui aga 1845. a. Liivimaa uueks kindralkuberneriks määrati venelane Golovin, hakati juba ametlikult poolt õigeusu levimist soodustama. Kubernerile tehti siiski ülesandeks valvata, et seejuures ei tekiks sotsiaalseid ega poliitilisi käärimisi. Samal aastal anti kõigile vabadusvahetada oma usku ning loodi selleks ka vastav kiriklik organisatsioon. Talupojad nägid selles riigivõimu vastutulekut; usuti, et keiser on hea ja tahab parandada talurahva olukorda. Nii muutuski a. 1845 usuvahetus Tartu- ja Võrumaal eriti massiliseks. Asjatult püüdsid mõisnikud ja luteri vaimulikud selgitada maasaamise lootuse alusetust. Pärnu- ja Saaremaal hakkas õigeusk massilisemalt levima alles a. 1846. Üldiselt hakkas liikumine vaibuma a. 1848, mil juba oma kogemuse põhjal veenduti, et lootused ei teostu ja et riigivõim siiski talupoegi ei toeta. Uueks kindralkuberneriks määrati nüüd Balti aadlile sõbralik Suvorov. Kuid 17% lõunaeestlastest oli jõudnud saada õigeusuliseks ning niigi mannetu talurahva ühiskond oli lõhestatud kaheks. Peale selle kujunes õigeusu kirikust hiljem tugipunkt eesti rahva venestamisele. Kõigest hoolimata oli usuvahetuslikul liikumisel positiivseidki tagajärgi. Nimelt oli valitsus saanud tähelepanelikuks talupoegade olukorra suhtes ning veendus uute agrarseaduste tarvilikkuses. Ka kujunes õigeusu kirik vastukaaluks seni ainuvalitsenud luteri kirikule, ergutades viimast eneseparandusele. Ühtlasi hakkas rahvas vaimselfki vabanema tagurliku kiriku mõju alt.

Teatava paralleeli Liivimaa 1840-ndate aastate sotsiaalseile rahutustele moodustas Eestimaa talurahva käärimine, mis puhkes uue, 1856. a. agraarseaduse väljakuulutamise järel. Segadused kutsus esile seaduses ebaselgelt formuleeritud kehtimäpääsemise kord. Kuna talupoegade arvates uus teoorjust piirav seadus oli jõustunud, tõrkusid nad teoorjust tegemast, eriti abitegu. Rahutused jõudsid oma haritippu nn. Ma h t r a s õ j a g a a. 1858. Kuid puhkenud vastuhakud suruti sõjalise jõuga maha. Ka Eestimaa talurahva rahutuste iseloomulikuks kaasnähtuseks oli usuiline liikumine. Seda juhtis rahvasuus prohvet M a l t s v e t i k s kutsutud talupoeg. Kujundades Vana Testamendi alusel oma usu- lised tõekspidamised, leidis ta endale koguka poolehoidjate hulga. Ta sattus vastuollu nii luterliku kirikuga kui vennastekogudusega. A. 1861 viis Maltsvet osa oma poolehoidjaid Krimmi, kus arvati olevat soodsad asumistingimused. Väljarändajad ei leidnud aga eest seda, mida lootsid, ning peffusid. Mõne aasta pärast Krimmist tagasi tulnud, ei suutnud Maltsvet enam endise hooga oma tegevust jätkata ja see vaibus peagi. Eestimaalgi toimus nende rahutuste ajal talurahva agraarseis arusaamistes m u r r a n g. Alles nüüd hakkas ka Eestimaa talupoeg taipama üleminekut eraomanduslikule korrale.

1840-ndate — 60-ndate aastate agraarreformid ja teoorjuse kaotamine. Vene valitsus oli teoorjuse ajal olnud väga tagasihoidlik vahelesegamises Baltimaade siseasjadesse, kuid talupoegade rahutused ja hulgalised kaebekirjad, mida talupojad esitasid kubermanguvalitsusele, muutsid keskvalitsuse aktiivsemaks ja tähelepanelikumaks. Kaebekirju arvestades nõudis keskvalitsus, et ei mõisastataks talumaad ega tõstetaks talukoormusi. Mõisamajanduse kriis oli osa mõisnikkondagi veennud reformide tarvilikkuses. Liiatigi kartsid mõisnikud, et algatus agraarküsimustes võiks nende käest muidu ära libiseda. Seetõttu tõstefigi Liivimaa 1842. a. m a a p ä e v a l küsimus üles. Siin pörkasid aga kokku kaks voolu: liberaalid, keda juhtisid H a m i l k a r v. F ö l k e r s a h m ja R e i n h o l d v. S a m s o n, teiselt poolt senise korra pooldajad — konservatiivid, kelle silmapaistvamaks juhiks oli Liivimaa mõisnikkude krediitkassa direktor parun G. N o l c k e n. Ägedate vaidluste ja poleemika tulemusena suutsid konservatiivid 1844. a. maa-

päeval oma tahtmise läbi suruda. Nn. 77 täiendusparagrahvi 1819. a. seadusele lubasid jällegi laiemal kujul talumaa mõisastamist. Kindralkuberneri Pahleni survel oldi aga sunnitud kehtima jätma 1804. a. rendinormid ning ühtlasi normiti ka uute põllukultuuridega suurenenud tööhulk. Rendilepinguid, milledeelt nüüd nõuti vähemalt kuueaastast kestust, võis sõlmida ainult kirjalikult. A. 1845—46 uuesti puhkenud talurahva usuline käärimine sundis aga talupoegade küsimust tõsisemalt arutusele võtma. Uue seaduse väljatöötamise usaldas keiser riigiametnikest ja rüütelkonna esindajaist segakomisjonile, nn. L ä ä n e m e r e - k o m i t e e l e. A. 1849 sai uus seadus ametliku kinnituse, kuid pandi kehtima esialgu ainult 6 aastaks. Selle seaduse järgi jäi mõisnik endiselt kogu maa peremeheks. Maa jagati aga kaheks — m õ i s a m a a k s ja t a l u m a a k s. Talumaast eraldati omakorda $\frac{1}{6}$, nn. k v o o d i m a a, mis jäi mõisale tagavaramaaks, mille kulud ta võis oma piire laiendada. Muul talumaal, nn. v a k u - ehk o r j u s m a a l keelati mõisastamine. Nii loodeti taludele tagada suuremat kindlust ja julgeolekut maaharimisel. Tegelikult aga ei suutnud mõis kogu tema tarvitada jäetud maad kasutamisele võttagi ja pidi talustama koguni mõisamaad. Teiseks kuulutas uus seadus eelistatavaks maakasutamisevormiks r a h a r e n d i. Raharent jäeti vabaks, kuna teorendi aluseks tunnustati 1804. a. vakuraamat. Teorent oli aga küllalt kõrge ja taludele sageli üle jõu käiv ega ahvatlenud seega mõisnikke soodustama raharenti. Et talude müüki kergemini finantseerida, asutati talurahva rentpank. Kuid nõrga tagatisega rentpangast ei saanud kuigi elujõulist asustist. Liiafiigi töötas tema vastu rüütelkonna krediitkassa. Viimasele oli see seda kergem, et suurem osa mõisadest oli panditud temale. Nii suudeti rentpanga kaudu müüa vaid vähe talusid. Kõige üksmeelsemalt lahendati 1849. aasta agrarseaduses t ö ö j õ u k r i i s i k ü s i m u s. Üksteisega vastuolus olevad voolud leppisid kõik kokku v a b a d i k k u d e kihi hävitamiseks. Seaduse järgi ei tohtinud renditalud omakorda vabadikukohti välja rentida. Sellega sunniti senised vabadikud mõisatööle tulema. Osalt selle tagajärjel, osalt ka rahvastiku loomuliku juurdekasvu tõttu, saadigi 1850-ndail aastail senisest tööjõu-puudusest üle. Mõisad võisid nüüd jällegi oma põldude laiendamisele mõelda. Sageli aga suurendasid nad seejuures

omavõliliselt uues agraarseaduses kindlaks määratud rendinorme. See oli seda kergem, et kontroll uue seaduse täitmise üle oli üsna nõrk.

Eestimaal oli, nagu nägime, mõisade majanduslik seisund veel halvem kui Liivimaal. Mõisade võlad olid siin tublisti suuremad. Samuti oli ka talude seisukord viletsam. Liivimaal oli talu- ja mõisapõldude suhe 2:1, siin oli suhe 1:1. Järelikult olid Eestimaal ka talukoormused poole suuremad. Ka oli 1816. a. seadus vastandina Liivimaa 1819. a. seadusele talu raudvara siin mõisale jätnud. Nii polnud taluperemeeste seisukord parem sulaste ja vabadikkude omast. Loomulikult ei saanud tekkida talurahval kuigi tugevat kiindumust oma talu vastu. A. 1839 algatati agraarseaduse muutmise, mis võttis Liivimaa seadusele analoogilise käigu. Aadel oli siin veelgi konservatiivsem ja taotles uuest seadusest omakasu, näit. 1850-ndail aastail jälle ilmneva tööjõu-puuduse kaotamist. Siiski ei suutnud mõisad oma põlde enam üles harida ja olid sunnitud osa mõisamaast talustama. Uues kavatsetavas talurahvaseaduses tahtsid mõisnikud seepärast näha määrust, mis vabadikud mõisa põldudele oleks ajanud. Uus agraarseadus Eestimaal kinnitati alles a. 1856 ning sedagi Aleksander II trooniletuleku järel õige liberaalseks muutunud keskvalitsuse surve. Ka siin eraldati mõisamaa talumaast ning viimane jagati samuti kuuendiku- ja vakumaks. Siin aga oli kuendikumaa mõeldud mõisasulaste ülalpidamiseks ja vakumaa pidi jääma vaid talupoegade kasutada. Samuti nagu Liivimaal, määrati ka siin kindlaks teorendi normid ja raharent jäeti samuti vaba kokkuleppe alusele. Samuti nõuti siin, et rendilepingud oleksid sõlmitud vähemalt kuueks aastaks. Seaduse täielik jõustumine lükati kümneks aastaks edasi, arvates selle talurahvale väljakuulutamise a. 1858, kuni talud on jõutud eri kruntidesse ajada. Liivimaa 1849. a. talurahvaseadust püüdis konservatiivsem osa mõisnikkonnast selle tähtaja täitumisel asendada hoopis vanameelsemaga. Kuid keskvalitsuse surve pandi a. 1860 siiski endine 1849. a. seadus lõplikult maksma.

Kõigi nende seaduste pealesundimisel mõisnikkonnale oli keskvalitsuse tagamõtteks olnud raharendi soodustamine. Viimasega lootis keskvalitsus nimelt talude põllumajandust paremale

järjele tõsta ja sel teel luua taludest senisest tugevamaid riigimaksude maksjaid. Keskvalitsuse uute, 1860-ndate aastate talurahvasaaduste lõppsihiks oli talupoegkonna täielik emantsipeerimine mõisast, et sel teel hävitada senist mõisahärruslikku süsteemi, mis hoolimata 1816. a. ja 1819. a. seadustest oli varjatult edasi püsinud.

Teoorjuse üheks tugevamaks toeks oli mõisa kodukariõigus. Kui aga Liivimaa 1865. a. maapäev kodukariõigust ainult piirata tahtis, ei leidnud see otsus keskvalitsuse kinnitamist ja samal aastal kaotati see mõisnike põhiõigus hoopis; järgmisel aastal kitsendati ka politsei ja kohtu õigusi ihunuhtluse määramisel. Varjatud kujul olid 1816. ja 1819. a. seadused ka sunnismaisuse püsima jätnud talupoegade liikevabaduse kitsendamise näol mõisnikkude poolt. Et talumajandustki fihedamalt haarata rahvamajanduslikku ringi, võimaldati talupoegadele a. 1863 avaramat liikeõigust. Igaletalupojale, kelle seaduslikud kohustused ja maksud õiendatud, anti õigus saada kogukonnavalitsuselt pass, millega ta võis liikuda kõigi Läänemere kubermangude piirides. Sise-Vene kubermangudesse asumiseks tuli talupojal maakonnarenteilt nõutada riiklik nn. plakatpass. Kuid oma suure mõjuvõimu tõttu valla- valitsuse ja kohtu otsuste kinnitamisel võis mõisnik ikkagi väljarandamisele takistusi teha. Lõpliku hoobi said liikevabaduse kitsendused 1866. a. vallakogukonna seadusega. Selle seadusega emantsipeerus vald täiesti mõisa eestkoste alt. Uue seaduse järgi seisis valla eesotsas kõigist taluomanikest, rentnikest ja maatameeste esindajaist moodustatud valla täiskogu. Maatamehed võisid sellesse iga kümne mehe kohta saata ühe esindaja. Valla-ametimehed — vallavanema, kohtunikud ja volikogu — valis täiskogu. Valla volikogu koosnes võrdselt peremeeste ja maatameeste esindajaist. Tema kompetentsi kuulus valla vanduste eest hoolitsemine, maksude määramine, koolide ülalpidamine, hoolekanne jne. Suurim võim valla-ametnikest oli vallavanemal. Tema täita olid volikogu otsused ning tema politseilistele määrustele allusid kõik talupojaseisusest isikud nii mõisa kui talude piirkonnas. Politseivõimu esindajana allus vallavanem maapolitseile. Samuti vabanes mõisa eestkoste alt vallakohus.

Need seadused tõid tunduvaid muudatusi mõisa ja talude vahekorda, kuid teo- ja segarendi püsima jäädes võis mõis oma

majanduslikku ülevõimu maksma pannes ikkagi talu ülemääraselt kurnata. Aastal 1860 oli riigivalitsus nõudnud, et kiirustataks teorendi lõpetamisega. Rüütelkond aga ei reageerinud sellele. Alles a. 1864, kartes riigivalitsuse tõhusamat vahelesegamist, otsustas Liivimaa maapäev alates järgmise aasta jüripäevast kaotada uute teorendilepingute sõlmimise. Lõplikult pidi aga teorent kaotatama alles 1871. a. jüripäevaks. Eestimaal volitas 1865. a. maapäev rüütelkonna peameest valitsusele teatama, et teoorjus loodetakse siin kaotada kolme aasta jooksul. Keskvalitsus ei olnud nende otsustega rahul ning sundis nii Eesti- kui Liivimaa rüütelkonda teoorjuse juba 1868. a. jüripäevaks kaotama. See seadus käis üksnes talumaa kohta, mõisa- ja kvoodimaal jäi teoorjus tegelikult siiski püsima. Et Eestimaal ei olnud uues seaduses kustutatud üks 1856. a. seaduse paragrahv, mis võimaldas nõuda $\frac{1}{4}$ rendisumma tasumist teoorjusega, siis jäi see ka laialdaselt tarvitusele mõisade vakutaludes. Üldiselt oli aga teoorjuse lõpetamisel ja sellele eelnenud seadusandlusel suur tähtsus talurahva suhtes. Alles nüüd võis talurahvas alustada iseseisvat majanduslikku, ühiskondlikku ja kultuurilist elu.

Talumajanduse lõplik iseseisvumine. Käsiteldud agrariseadused suutsid eriti raharendi soodustamisega teatud määral parandada talupoegade olukorda. Kuid alles lõplik üleminek teorendilt raharendile vabastas talud mõisa eestkoste alt ning alles selle järel varises mõisahärruslik kord lõplikult kokku. Kuigi talul nüüdki lasus raske rendimaks, võis ta siiski paremini hoolitseda oma töö eest. Kogu vabanenud tööjõud jäi oma talu kasutusse. Mõisa orjusest vabanemise järel polnud enam vajadust pidada nii suurel määral abijõudu, inventari ega tööloomi. See kõik tähendas tunduvalt kokkuhoidu. Samuti mõjus talu majapidamise intensiivistamiseks kaasa talude kruntimine, mida teostati nüüdki võrdlemisi aeglaselt raharendile siirdumisel. See vabastas talud külakondliku maaseaduse pahedest. Iseseisvunud majapidamises saadi hõlpsamini teostada uue n d u s i, põldude harimine muutus hoopis põhjalikumaks ning koos sellega kasvas talu sissetulek. Kuigi talud uue rendivormi suhtes esmalt olid väga umbusklikud, levis raharent siiski kiiresti üksikute edumeelsemate peremeeste hulgas. Nende talude ilmselt suurem tulukus sai teistele eeskujuks. A. 1868 oli

Eestimaal juba 68,8⁰/₀ talude üldarvust raha- ja loonusrendil, Liivimaal samal ajal koguni 80,71⁰/₀ raharendil. Ülejäänud maa-alal kehtis kas teo- või segarent. Väga väike osa taludest oli aga juba siis müüdud päriks. Alles talude päriksostmine tähendas otsustavat emantsipeerumist mõisast. Raharendi sisseseadmine oli mõisad pannud raskesse seisukorda. Neil tuli hankida kapitali, et palgata seniste teoliste asemele uut tööjõudu, ehitada nende majutamiseks hooneid, muretseda tööloomi ja põllutööriistu. Juba Fölkersahm oli näidanud pääseteena nende raskuste võitmiseks talude müüki. Hiljem andis talude müügile hoogu veel Vene talupoegade vabastamine (a. 1861), mis toimus hoopis soodsamail tingimustel kui Baltimail. Eesti- ja Liivimaa mõisnikud hakkasid kartma, et siingi võiks teostuda midagi selletaolist. Pärast Poola mässu a. 1863 hakkasid ühtlasi slavofiilid intensiivsemalt agiteerima Baltimaade eraõiguste vastu, mille tagajärjel aadel kartis keskvalitsuse radikaalset vahelesegamist talude müümisel. Saanud hoiatusi, hakkasid rüütelkondade krediitkassad 1860-ndate aastate keskpaiku finantseerima talude müümist ostjaile võimalikult soodsail tingimustel. Talupojad suhtusid esmalt sellesse ettevõttesse nagu kõigisse mõisnikkude üritustesse umbusklikult. Levis koguni kuuldusi, et kroonu kavatsevat ise mõõdukate hindade eest talupoegadele maad müüa. Ka olid algul ainult vähesed talupojad nii jõukad, et võisid oma talu päriks osta. Samuti tegi raskusi maamõõtjate leidmine talude kruntimiseks ning kruntimistöode kulukus. Talude ostumüüki finantseerisid mõisnike krediitkassad ja Liivimaal õige vähesel määral ka talurahva rentpank. Enamuses müüdi talud võlgu. Talupojad suutsid sisse maksta tavaliselt 500—1000 rubla. Laen tasuti 30—40 a. jooksul. Suureks kergenduseks oli ostmisel tookordne rahakursi langus. Liivimaal, kus talud olid jõukamad, edenes ostmine kiiresti. Eriti ostujõulised olid Viljandi ümbruse ja Pärnumaa linakasvatajad, kes sageli ostsid talusid ka nooremaile poegadele ja võõraissegi maakondadesse, kusjuures vanad põlised peremehed tõrjuti uustulnukate eest välja. Kõige hoogsam oli Liivimaal talude päriksostmine 1860-ndail — 1870-ndail aastail. Eestimaal jäid talupojad kohtade ostmisel Liivimaast tunduvalt maha. Esiteks ei vajanud siinsed mõisad uuele korrale üleminekul nii palju raha, sest talude raudvara, osa loomi ja tööriistu, jäi

mõisale. Samuti oli takistuseks asjaolu, et Eestimaa krediitkassa oli mõisavõlad hõbedakursi alusele viinud ning sellega Vene rahakursi languse tõttu raskesse seisukorda sattunud ega suutnud ostmist finantseerida. Suuremaks rahaallikaks oli Eestimaa talupoegadele kartulikasvatus. Kartulit veeti välja, peamiselt müüdi aga kodumaistele piiritusvabrikutele. Paldiski—Tallinna—Narva raudteeliini valmimine a. 1870 mõjus siin eriti soodustavalt. Hoogsamalt suutis aga taludeost Eestimaal arenema hakata alles 1880-ndail aastail. Nii Eesti- kui Liivimaal olid esimesed päriks ostetud talud just suuremad. Tavaliselt olid nende peremehed jõukamad, mõisale aga olid sellised talundid vähem tulutoovad kui keskmised või veel väiksemad talud. Sajandi lõpu poole hakkas aga maahind kerkima, põllusaaduste hinnad seevastu langesid. Oma talu kallilt ostnud peremehed ei jaksanud neis tingimuses võlgu tasuda ning mõnigi jäi pankrotti. Suurelt osalt olid aga talupojad siiski visad vastu panema; elades väga kokkuhoidlikult ning püüdes rängemagi töö puhul läbi saada vaid oma perekonna tööjõuga läks neil korda tõusta oma talude päriperemeesteks.

Maaühiskonna uus liigestus. Raharent ja talude ostmine kutsusid maaühiskonnas esile suuri muutatusi. Teoorjuse lõppedes ei vajatud taludes enam endisel määral sulaseid ja vabadikke. Päriksostetavais taludes püüdsid peremehed läbi ajada võimalikult oma perekonna tööjõuga. Tööjõu kokkuhoidu võimaldasid paremate tööriistade tarvituselevõtmine, mis levis aegamööda, tublimate tööloomade kasutamine ja samuti ka töö intensiivsemaks muutmine. Kuna taludes eelistati nüüd suvilisi, kuutöölisi ja päevilisi, siis jäi teenistuseeta hulk endisi aasulaselisi. Aga ka vabadikkude seisukord muutus viletsaks. Juba 1849. aasta ja 1856. a. talurahvaseadused taotlesid selle kihi otsesest hävitamist. Neid taheti sundida mõisatööliseks hakkama. Vabadikkude hävitamist hakkasid taotlema oma põldude laiendamiseks taludeostu järel ka peremehed.

Raharendi maksmapanek ja talude müümine sundisid aga samal ajal mõisu üle minema palgatööjõu kasutamisele, sest mõisale ainsad järelejäänud teokohuslikud kvoodi- ja kuuendikumaa rentijad, kandi- ja hõbedad, ei suutnud üksinda üles harida mõisa laialdasi põlde. Kuigi mõisatöö oli väga raske ja seda peeti kõige vile-

samaks leivaks, pidid senise elatusvõimaluse kaotanud vabadikud ja sulased ometi mõisast tööd otsima. Mõis palkas nad kas päeviti, tükitöölistena või moonakaina. Viimaste olukord oli väga vilets. Mõis maksis neile tasu kui aastapalgalistele loonus, andis neile korteri, kütte ja tavaliselt ka lapikese maad. Nad said pidada lehma, lammast ja siga. Tööjõu puudusest katsusid mõisad üle saada ka saksa põllutööliste sissetoomisega. Kuid sakslased osutasid hoopis viletsamaiks töötajajaks, nõudsid seejuures suuremat palka ja rahvustused kiiresti siinsete talupoegade hulgas ümber.

Väljarändamine. Kodumaise majandusliku olukorra viletsus sundis eesti talupoega juba varakult ümber vaatama paremate asumisvõimaluste järele võõrsil. Esimesed väljarändajad siirdusid Venemaale juba XIX saj. 50-ndail ja 60-ndail aastail. Eriti suureks paisus see 1863. a. passikorralduse maksmapaneku järel, mis laskis seda kergemini teostada. Peamisiks maalt väljarändajajaks olid maast lõplikult vallandunud maaproletariaat ja pankroteerunud taluperemehed. Väljarändamise sihtkohtadeks olid Samaara kubermang ja Krimm. 1870-ndail ja 1880-ndail aastail asus rohkesti väljarändajajaid ka Peterburi kubermangu, hiljem siirduti veel Kaukaasiasse, Novgorodi kubermangu ja Kirde-Vene kubermangudesse. Tavaliselt koondusid eestlased võõrsil asundustesse ning püüdsid alal hoida oma keelt, usku ja kultuuri. Kuigi väljarändajajail tuli võidelda ülisuurte raskustega, suutis enamik siiski ületada asumisraskused ning tõusis lühikese ajaga jõukaiks peremeesteks. Peale maaproletariaadi rändas kodumaalt välja ka hulk k ä s i t ö ö l i s i ning i n t e l l i g e n t s i. Tavaliselt asus see element Vene linnadesse. Eriti suureks kasvas eestlaste arv Peterburis. Eesti iseseisvumise ajal oli Venes üle 300 eesti asunduse umb. 200 000 asunikuga.

Linnade majandus XIX saj. esimesel poolel.

Linnad. Jätkuv pärisorjus maal mõjus XIX saj. algusaastakümneil halvavalt linnade kasvamiselle ja nende majanduslikku arenemisse. Kuigi võrreldes 1780-ndate aastatega linnade elanikkond kõnesoleva sajandi kahekümnendaiks aastajks L.-Eestis oli kasvanud kahekordseks ja mahajäänud P.-Eestiski kasvanud $\frac{1}{5}$ võrra, oli linnastumine meie maal õige nõrk. Paari tuhande elanikuga pisi-

linna seisundist olid välja jõudnud üksnes kolm linna: oma suhteliselt elava kaubanduse ja tööstuse tõttu Tallinn ning Pärnu ja koolilinnana eriti ülikooli asutamise järel jõudsasti kasvav Tartu. Muutusi linnade kasvamises ei toonud ka järgnev teoorjuse aeg. Linnade kivistunud majanduseluvormid, eriti just tsunftikord, ja pikaleveni-
vad agraarmajanduslikud kriisid ja viljaikaldused mõjusid halvavalt linnade majanduslikusse edenemisse. Samal ajal tõkestasid liike-
vabaduse kitsendused maarahva linnadesse siirdumist. Kõige selle tulemusena muutus linnade elanikkonna kasvamine veelgi aeg-
lasemaks ja mõnes väikelinnas läks see isegi tagurpidi, sest nende elanikkude arv langes järsult. Oma rahvuslikult ilmelt olid meie linnad esialgu saksa linnad, millede käsitöö, kaubandus ja intelli-
gentsi tegevusalad olid õige suurel määral sisserännanud sakslaste käes. Eestlastest koosnev vähemik elatas end füüsilisest tööst, näif. teenijatena, töölistena jne.

Tööstus. Majanduse arenemine meie linnades oli mannetu. Endiselt olid siin tõkestavaiks tegureiks kapitalipuudus, turu piiratus, halvad liiklemisolud ja käsitöö alal eriti tsunftikord oma iganenud kitsendustega ja määrustega. Ei tule siis ka imestada, et linnade kitsaiksi piirides elujõulisteks ning tarbijaskonna poolt otsituiks osutusid tsunftimäärustega keelustatud nurgatagused töökojad, kus töö oli odavam ja igakord kaugeltki mitte halvem. Kohustus-
tega ülekoormatud ja vaesuses virelevad talupojad ei tulnud linnade käsitöölisele tellijate ja tööandjatena arvesse ja üha väheneval määral võidi arvestada tarbijatena ka kõrgemaid maaühiskonna-
kihte, sest sel juhul olid võistlejaiks maal alevikkudes elavad käsitöölised ja osalt mõisagi käsitöölised.

Tööstus jäi kogu XIX saj. esimesel poolel viletsale järjele. Esialgu toimus moodsa suurettevõtte — vabriku sissetungimine ainult tekstiilialale, kusjuures suuremais linnades oli juba olemas mõningaid, eeskätt kohaliku turu tarbeid rahuldavaid tööstus-
ettevõtteid. Toorainet tekstiiltööstusele andis osaliselt omamaa peenlammaste kasvatus. Nii tekkiski mitmele poole maale ja linnadesse uusi riidevabrikuid: Narva kalevivabrik (asutatud a. 1820), Hiiu-Kärdla kalevivabrik (1828) ja Sindi kalevivabrik (1832).

Kaubandus. Linnade väiksus, kapitali ja ettevõtlikkuse puudumine, halvad transpordi- ja teedeolud ja tagamaa vaesus tõkestasid ka k a u b a n d u s e arenemist. Ainult sadamalinnad Tallinn ja Pärnu suutsid arendada laiemaulatuslikku kaubavahetust. Tallinna kõige tähtsamaks väljaveoaineks oli vili, Pärnus aga lina ja suure kuulsusega linaseeme. Paarkümmend aastat pärast pärisorjuse kaotamist tõusis Pärnu linakaubandus kahekordseks. Narva kaubandus elavnes rööbiti siinse tööstuse arenemisega. Sadamalinna de kaubandus pidi piirduma eeskätt oma tagamaa nõudmisega ega suutnud seefõttu tõusta kuigi jõuliseks. Soodsamas asendis oli Tartu. Majanduslikule tõusule aitasid siin suurel määral kaasa elanikkonna suhteliselt jõudus kasvamine, ülikooli asutamine, soodus ühendus veeteel Pihkva ja Narvaga ja kaubandust elustavad aastalaadad, mis olid suurimad Läänemeremail.

Vaimne elu XIX saj. esimesel poolel.

Hariduselu. Aleksander I trooniletulekul pääsesid ka Venes hariduse alal maksvusele uued vaatekohad. Valgustatud absolutismi tõekspidamiste kohaselt pidi kool kuuluma riigile; vastavalt sellele allutati kõik koolid 1802. a. asutatud haridusministeeriumile. Koolisüsteemis taoteldi ühtluskooli teostamist. Koolid jagunesid vastavalt seisuste eri nõuetele nelja liiki: kihelkonnakool, kreiskool, gümnaasium ja ülikool. Baltimaade koolid allutati Tartu ülikooli juures asuvale professoreist koostatud koolikomisjonile, kuna kõrgemaks instantsiks oli Peterburis asuv kuraator.

Ülikooli koolikomisjoni maakoolide arendamise suurejooneline kava põrkas aga aadli ja kiriku vastuseismisele; need kartsid uusi kulutusi sel alal ja nägid riigile alluvas tsentraliseeritud koolikorralduses oma võimupiiride riivamist. Nii piirduski reform mõne vabatahtliku omaalgatusega, millistest on tähtsamad a. 1804 haridussõbraliku kirikuõpetaja Joh. Ph. von Roth'i poolt asutatud kihelkonnakool Kanepis ja a. 1814 J. H. Rosenplänteri poolt asutatud „eesti koolmeistrite kool“ Pärnus; mõlema eesmärgiks oli vallakoolmeistrite ettevalmistamine.

Nagu nägime, määras Eesti maa 1816. a. agrariseadus, et iga 1000 hinge kohta pidi asutatama kool, mille ülalpidam-

jaiks olid talupoegade kogukonnad. Selle uue koolikorralduse läbi-
viimine jäi aga olulisel määral teostamata. Hoopis täpsemaid mää-
rusi andis valla- ja kihelkonnakoolide asutamise kohta 1819. a.
Liivimaa talurahvaseadus. Siin nõuti vallakooli asuta-
mist iga 500 meeshinge kohta. Ühtlasi pandi maksma koolisundus,
millele allusid kõik lapsed 10-ndast eluaastast alates. Kooli õppe-
aineiks olid lugemine, katekismus ja kirikulaul. Kooliõpetaja mää-
ras ametisse mõisahärra koos kirikuõpetajaga. Õppeaeg oli väga
lühike, kestes ainult 4 kuud. Samuti pidi aeg-ajalt kontrollitama
ka kodus õppivaid lapsi.

Tähtsaks edusammuks maakoolide alal oli Liivimaa talurahva-
seaduses kihelkonnakoolide asutamise nõue. Iga vähe-
malt 2000 meeshingega kihelkond pidi sellise kooli ellu kutsuma.
Õppekava oli neis funduvalt avaram kui puhtkiriklikus vallakoolis:
siin nõuti vaimulikele aineile lisaks veel kirjutamisoskust, arvutea-
dust ning pakuti muidki „üldteadmisi, mis vajalikud ebasu kõrval-
damiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ja kutseülesannete mõistli-
kuks toimetamiseks“. Et teoorjuses kiratsev talupoegkond oli
vaene, kuna aadel ja kirik osutasid vähe huvi koolide asutamise ja
hariduse arendamise vastu, siis arenes seaduses ettenähtud kooli-
võrgu teostamine visalt. Nii oli a. 1820 Lõuna-Eestis küll 485 valla-
kooli, kuid neis õppis ainult 9700 last, kuna tervelt 28 000 last pidi
leppima koduõpetusega. Samal ajal polnud Lõuna-Eestis ühtki kihel-
konnakooli; alles 1828-ndaks aastaks oli neid siin suudetud asutada
seitse. Õpetust andis kihelkonnakoolis köster, õppeaeg kestis 3 aas-
tat ainult talvekuudel ja koolid olid mõeldud peamiselt vallakooli-
õpetajate ettevalmistuseks. Töötamistingimused koolides olid
rasked; sageli olid koolimajad väga viletsad, enamasti suitsutared,
või neid polnud üldse olemas ja pidi lepitama ükskõik missuguse
peavarjuga. Rogosi kool asus näiteks koguni mõisa kõrtsis. Häm-
mastavalt vilets oli samuti kooliõpetajate ettevalmistus; kaugeltki
kõik neist ei osanud kirjutada, kõnelemata arvutamisoskusest.
Mõisnikud fundsid hirmu „ülehariduse“ eest, mis ajavat talupojad
oma seisusele selga pöörama ning õhutavat mõisniku vastu sõna-
kuulmatusele. Veelgi halvem oli olukord Eestimaa l, kus töö-
tasid ainult vähesed kogukonnakoolid. Igas kihelkonnas oli veel
trahvikool, kus lugema õppimas käisid lapsed, kellede vane-

mad neid ise ei suutnud kodus õpetada. Selle armetu seisukorra kiuste oskas Eestimaal a. 1835/36 5350 lapsest siiski üle 90% lugeda.

Uue ajajärgu Liivimaa koolikorralduse alal algatas 1839. a. maapäeval vastuvõetud koolivalitsuse korraldus. Selles olid ette nähtud kreiside maakoolivalitsused, mis koosnesid ülemkirikueestseisjast ja ühest ilmalikust ja teisest vaimulikust revidendist. Kogu kubermangu maakoolide valitsemiseks loodi ülemmaakoolivalitsus, mille juures töötas ms. ka asjatundja koolinõunik. Koolide valitsemine ja õpetajate ametisse määramine läks nüüd mõisavalitsuse käest uute asutiste kätte. See korraldus jäi kehtima kuni venestusreformideni.

1840-ndate aastate käärimised Liivimaal ja eriti hoogne õigeesku siirdumine sundisid aadlit ja kirikut muuseas rohkem hoolitsemata maakoolide seisundi tõstmise eest. Omajagu mõju avaldas ka vastasutatud õigeesu kihelkonnakoolide võistlus. 1849. a. Liivimaa talurahvaseadusega loodi senistele koolivalitsusasutistele lisaks igasse kihelkonda kihelkonna-koolivalitsus, mille liikmeiks olid kirikueestseisja, kirikuõpetaja, kihelkonnakooli-õpetaja ja talupoegade hulgast valitud koolivanem. Ka võimaldati nüüd kõstreil, kirikuvõõrmündreil ja koolivanemal suuremal määral kooliküsimusis kaasa rääkida. Eestimaalgi võeti 1856. a. talurahvaseadusega kooliküsimus päevakorrale. Iga 300 hinge kohta nõuti vallakooli asutamist. Koolide juhtimiseks ja järelevalveasutiseks kutsuti ellu nüüdsest peale järk-järguliselt ülemkoolikomisjon, kihelkonna-koolivalitsus ja kreiskoolinõukogu. Kihelkonna-koolivalitsusse ja kreiskoolinõukokku pääsesid ka talupoegade esindajad.

Täiendati ka koolide õppekavasid. 1850-ndaist aastaist Liivimaal ja hiljem Eestimaal täiendati vallakooli õppekava kirjutamise ja arvutamise õpetamisega. Veelgi suuremaid õppekavade täiendamisi teostati 1870-ndate aastate algul. Kihelkonnakoolides hakati nüüd nõudma vene keelt. Samuti oli neis saksa keelel tähtis koht. Vallakoolide õppekavasse võeti maateadus ja võimaluse järgi poistele ka võimlemine ning tütarlastele käsitöö. Õigeesu kihelkonnakoolile oli alus pandud juba a. 1845. Hiljem

hakati neile valdades lisaks asutama a b i k o o l e. A. 1870 loodi selgi alal kindlam korraldus koolide valitsemise suhtes vastava n õ u k o g u ellukutumisega; peale selle hakkasid koolid valitsuselt rahalistki toetust saama.

Õppekavade täiendamise teostamiseks aitas tõhusalt kaasa õ p p e r a a m a t u t e soetamine. Sel alal oli märkimisväärne Schwartz'i kaheksaandelise „Koli-ramatu“ ilmumine a. 1852—61.

Samal ajal tehti edusamme õ p e t a j a t e ettevalmistamise alal. A. 1849 muudeti Liivimaa aadli poolt avalikuks kooliks juba 10 aastat J. Zimse juhtimisel erakoolina tegutsenud kihelkonnakooli-õpetajate seminar. Selles V a l g a s e m i n a r i s sai moodsaile pedagoogilistele nõuetele vastavat ettevalmistust ja rahvuslikku äratust ka hulk eestlasi. A. 1856 asutati maakooli-õpetajate ettevalmistamiseks seminar Eestimaal K u u d a s, a. 1871 Saaremaal K a a r m a l n i n g a. 1873 sai T a r t u g i endale samasuguse õppeasutise. Seminariharidusega õpetajad olid juba suuremate teadmistega ja parema pedagoogilise ettevalmistusega. Koolitöö hakkas selle tagajärjel aegamööda paremale tasemele tõusma. Pedagoogilist äratust andsid ka aeg-ajalt kokkukutsutud õpetajatekonverentsid. Kõigi nende algatuste, aga ka järjekindlamalt teostatud koolisunduse tulemuseks oli, et a. 1881 üldise rahvaloenduse andmeil Liivimaal oli kirjaoskamatuid ainult 5,6%, täielikult kirjaoskajaid aga 44,6%; E e s t i m a a l oli kirjaoskamatuid 6%, kirjutada ja lugeda oskas 40%.

Valitsuse järelevalve ja juhtimise alla jäid linnakoolid. 1802. a. algatatud koolireformi kohaselt töötasid Tallinnas ja Tartus kolmeklassilised g ü m n a a s i u m i d ja igas maakonnalinnas pidi olema kreiskool. Avalikke elementaarkoole oli meie linnades kokku 13. A. 1820 antud uus koolikorraldus heitis aga kõrvale senise ühtluskooli põhimõtte ja kool seati üksikute rahvakihtide kutsehuvide teenistusse. Nii määrati elementaarkool vaesema, kehalist tööd tegeva klassi jaoks, kreiskoolid pidid kasvatama inimesi tehniliste, kaubanduslike ja tööstuslike alade jaoks, gümnaasiumid andma ettevalmistust kõrgemaile seisustele ja ette valmistama teadusliku hariduse jätkamiseks ülikoolis. Eriti kohustati haridusministeeriumi järele valvama, et talupoegade lapsed ei tungiks ilma mõisnike loata

gümnaasiumi. A. 1828 asutati Tartusse elementaarkooli-õpetajate ettevalmistamiseks seminar ja 1880-ndail aastail Tartu ja Tallinna veel reaalkoolid.

Õppekeeleks koolides oli saksa keel; vene keelt õpetati vaid õppeainena ning algul sedagi väga puudulikult. Alles slavofiilse liikumise jõuliste pealetungide tagajärjel suurendati vene keele tundide arvu koolides. Eesti keelt õpetati õppeainena ainult mõnes üksikus avalikus koolis.

Põhjasõja ajal seisma jäänud Tartu ülikool suudeti uuesti ellu kutsuda alles Aleksander I valitsuse ajal a. 1802. Ka siin oli õppekeeleks saksa keel, ja õppejõudki olid kõik sakslased. Ülikoolil oli usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond. A. 1850 jaotati viimane kaheks, ajaloo-keeleteaduskonnaks ja füüsika-matemaatikateaduskonnaks. Esimeseks ülikooli rektoriks oli G. H. Parrot, kes oli Aleksander I isiklik sõber. Viimane asjaolu tuli suuresti kasuks ülikooli majanduslikule kui ka teaduslikule arenemisele. Kui 1863. a. seadusega Vene ülikoolid uniformeeriti, keeldus Tartu ülikool kindlasti oma eriõigusi ja saksa omapära käest andmast. Ülikooli esimestel aegadel õppisid selles ainult saksa soost aadli ja jõukamate linnakodanikkude pojad. Eestlastest pääsesid ülikooli erandlikult ainult üksikud, nagu Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehmann, Fr. R. Kreutzwald jt. Alles 1860-ndail aastail, mil talupoegade majanduslik olukord hakkas paranema, tihenesid aegamööda ka eesti soost üliõpilaste read. Eesti rahvuskultuuri arendamise seisukohalt oli aga Tartu saksa ülikoolil teeneid üsna vähesel määral ja sedagi eeskätt eesti keele ja rahvuskultuuri jäädvustamise ja uurimise viljelemisega a. 1838 asutatud Õpetatud Eesti Seltsi poolt.

Kirjanduse arenemine. Romantism elustas XIX saj. algupoolel huvi eesti keele ja rahvuskultuuri vastu. Sel alal on silmapaistvaid teeneid Joh. H. Rosenplänteril, kes a. 1813—1832 andis välja teaduslikku ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“. Selle ajakirja ümber olid koondunud kõik omaaja estofiilse kallakuga sulemehed, nagu Kr. J. Peterson, Ed. Ahrens, O. W. Masing jt. Eduka rahvaluule kogujana tegutses A. H. Neus. A. 1850—1852 andis ta välja rahvaluulekogu „Ehstnische Volkslieder“, algatades sellega meie rahvalaulude teadusliku ülli-

tamise. Meie keele arendamisega tegutsesid viljakalt O. W. Masing ja Ed. Ahrens. A. 1843 ilmus viimaselt eesti keele grammatika, mis sai uue kirjakeele ja õigekirjutuse aluseks. O. W. Masing oli tegev ka ilukirjanikuna. Eriti populaarseks said tema a. 1818 ilmunud „Pühhapäwa Wahheluggemissed“. Senisest hoopis suurema kirjandusliku väärtusega oli aga krahv Peter Mantouffeli toodang. Tema a. 1838 ilmunud „Aeawite peergo walgussel“ oskab üsna detailrikkalt ja tõetruult näha talurahva elu. Vene hariduse saanud Suve Jaan avaldas kaks rahvaliku laadiga jutustust „Wenne Südda ja Wenne Hing“ ja „Luige Laus“, mis olid kirjutatud vene haledasisuliste rahvaraamatute eeskujul. Sajandi teisel veerandil hakkas eestigi rahva vähesesse kirjavarasse tungima sentimentalistlikke rahvaraamatuid. Need kirjanduslikult väheväärtuslikud, magedad ja hale-armsad jutustused olid peamiselt tõlgitud, omasid aga rahva hulgas oma tundeküllusega suurt menu.

Kirikuolud. Vene valitsuse katsed tsentraliseerida kogu Venemaa luterliku kiriku valitsemist andsid tulemusi alles kirikuseaduse maksmapanemisega a. 1832. Selle põhjal alistati kogu riigi luterlik kirik Peterburi kindralkonsistooriumile, kellele allutati Eesti alal Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Tallinna konsistooriumid. Kohaliku kirikuolu korraldamine ja järelevalve kuulus kindralsuperintendentidele, kes määrati keisri poolt. Kiriku majandusliku külje valitsemiseks ja korraldamiseks loodi Eesti alal 7 ülemkirikueestseisuse ametit, mille esimeesteks olid aadli poolt maanõunikkude hulgast valitud ülemkirikueestseisjad. Kogudusis allus kiriku majanduselu kirikukonvendile, millest hääleõigusega osa võtsid ainult rüütlimõisa omanikud. Konvent valis kirikueestseisja, kes sai kiriku majanduselu tegevalikuks juhtijaks, kusjuures tal abiks olid talupoegade hulgast valitud kirikuvõõrmündrid. Ka kirikuõpetaja valimisest olid kogudused eemale tõrjutud. 1832. a. seadus jättis endiselt kehtima patronaadiõiguse. Sellega sõltus kirikuõpetaja valimine Liivimaal pooltes kogudustes ning Eestimaal koguni neljas viiendikus kogudustes patrooni tahtest. Teistes kogudustes valis kirikuõpetaja kirikukonvent.

Maailmavaatelt pooldasid meie kirikuõpetajad XIX saj. algupoolel ratsionalismi, mis ristiusus toonitas kõigepealt tema moraalset väärtust ja taotles usutõdede mõistuspärasest seletamist. Sajandi teisel veerandil tõusis domineerivaks vagatseve pietism, et omakorda 1840-ndaist aastaist peale aset anda kiriklik-usutunnistuslikule voolule. Kirikuõpetaja jäi endiselt kirikhärraks, kellele talupoeg pidi õiendama raskeid koormusi ja kes Jumala nimel õigustas ülekohtust ekspluateerimist mõisnikkude poolt. Endiselt olid pastorid võrast rahvusest ega taotsenud omandada korralikku rahvakeelt. Sellised hingekarjased jäid eestlastest koguduseliikmeile võõraiks. Vähesed kõrgema hariduse omandanud eestlased-pastorid kaotasid säärases kirikuüli-muslikus keskkonnas varsti kontakti rahvaga ja saksastusid. Selle tagajärjel kujunes terav opositsioon luterliku kiriku vastu. Eriti ilmekalt väljendus see massilises õigeusku siirdumises ja vennastekoguduse liikumise hoogsas tõusus.

Vennastekoguduse liikumine muutus eriti hoogsaks 1817. a. järel, mil Aleksander I „armukirjaga“ luba anti pidada jumalateenistusi ja ehitada oma palvelaid. XIX saj. teise aastakümne lõpul ulatus Eesti alal vennastekoguduste liikmete koguarv 30 000-ni. Kuigi vennastekoguduse liikmed ametlikult jäid luteri kiriku liikmeiks, kujunes aja jooksul neil siiski oma koguduslik sisekorraldus. Külma ja võõra luterliku härraskiriku võitlus nende vastu ei suutnud kõigutada vennastekoguduste demokraatliku ja südamelähedase usulise rahvaliikumise seisundit. Alles siis, kui jõukamad talupojad olid palvelais kiskunud juhtimise endi kätte ning tõrjusid vaesemad ja tähtsusetumad eemale, nõrgenes vennastekoguduse liikumine ja luterliku kiriku võitlusvõime kavas. Koos sellega mõjusid sajandi keskepaigast alates vennastekoguduse liikumisse pidurdavalt ka talurahva majandusliku ja haridusliku taseme tõus ja ärkamis-aegne rahvuspoliitiline võitlus, mis juhtis huvid usuasjust kõrvale.

Samasugust võitlust pidas luteri kirik õigeusu kirikuga. Viimane oli oma algusaastail nii kõlbeliselt kui majanduslikult väga viletsas seisundis. Esimesed umbkeelsed preestrid suutsid rahvaga vaid tõlgi abil läbi käia. Ka Riia seminarist tulnud preestrid olid esialgu puuduliku haridusega ega suutnud juba see-

pärast võistelda luteri vaimulikega. Peale selle puudus õigeuslislisil igasugune rahvakeelne usuline kirjandus. Samuti polnud hiilgav ka nende majanduslik seisund: sageli olid kogudused sunnitud oma jumalateenistusi pidama üürikorteris. Protestiks valitseva aadli ja kiriku vastu õigeusku siirdunud peettusid aga aja jooksul ja paljud tahtsid luteri usku tagasi pöörduda. See polnud kehtiva õiguse järgi võimalik. Ja nii toimetasidki paljud neist oma usulisi tarbeid salaja luteri vaimuliku juures. Õigeusu seisundiga tutvumiseks saadeti a. 1864 krahv Bobrinski Baltimaale. Tema aruande järgi oli vaid $\frac{1}{10}$ õigeusulistest oma siseveendumuste järgi õiged riigikiriku liikmed ja ta soovitas anda Baltimaa elanikele usuvabaduse. Selle aruande, aga ka välismaa avaliku arvamuse mõjutusel andiski keiser a. 1865 salajase käskkirja, millega lubati segaabiellude lapsi soovi korral ristida ka luteri usku. Ühtlasi asuti aga kindlustama ning tõstma õigeusumajanduslikku ja hariduslikku taset.

RAHVUSLIKU TÕUSU AJAJÄRK.

Majanduselu arenemine vabamajanduse ajal.

Põllumajandus. Ärkamisaja soodsa majanduskonjunktuuriga alguse saanud talude ostmine jätkus ka edaspidi tõusu ja mõõna aegade vaheldudes. Liivimaal oli kuni 1904. a. ostetud umb. 22 000 talu. Neist talundeist oli aga üle 90% panditud ja võlgu oli neil veel umb. $\frac{1}{2}$ ostusummast (36 milj. rubla). Veel ebasoodsamad olid olud Eestimaal, kus ostmine algas hiljem ja XX saj. alguseks oli müüdnud vaid alla 50% talundeist ning tasumata oli ostusummadest üle $\frac{4}{5}$. Veel rängemais tingimustes elasid renditalude pidajad, kelledest Eestimaal suurem osa pidas talusid segarendil. Lisaks kõigele muule lasusid taludel teoorjuse aja pärandina koormavad kohustused provintsikoormuste (rüütelkonna maks, teetegemise kohustus), vallaomavalitsuste ülalpidamise jm. näol. Need kohustused olid valdade ja mõisade vahel jaotatud niiviisi, et taludele neist langes üle 90%. Kuna ostuhind oli mõisade poolt kunstlikult üles krüvitud (Liivimaal a. 1860—1900 üle $\frac{1}{3}$ ja Eestimaal a. 1870—1900 $\frac{3}{4}$ võrra), siis sattusid väiksemategi vapustuste puhul ostutalude omanikud raskustesse. Säärased raskused tulidki alates 1890-ndast aastast

pikaleveniva põllumajandusliku kriisi näol. Odav vili ookeanifagustest maadest surus rahvusvahelisel turul vilja hinna alla. Niisamasugust mõju avaldas siseturul raudteeõrgu arenedes Vene mustmullakubermangude ja Siberi odava vilja ilmumine meie turule. Samal ajal stabiliseeriti seoses Witte rahareformiga Vene rahakurs ja kadus viimakaupadelt (näit. linalt) senine soodus madala rahakursi preemia. Kõige selle tagajärjena sattusid juba 1890-ndail aastail raskustesse ja määrati oksjonile mõnel aastal tuhanded talundid. Enamikul neist õnnestus äärmise pingutusega vältida sundmüüki. Kriisi mõju avaldus ka mõisades, millede omanikud olid sageli ebaproduktiivselt kulutanud talude müügist saadud summad. Ebatervete agraarolude raskus andis end lõpuks eriti tunda maata inimestele, keda XIX saj. lõpul oli Eestimaal üle $\frac{1}{2}$ ja Liivimaal üle $\frac{3}{4}$ elanikkonnast. Ettevõtlikumad neist otsisid väljapääsu oma lootusetust seisundist väljarändamises ja linnadesse siirdumises.

Kriisist pääsemiseks hakkas meil põllumajandus ümber orienteeruma karjamajanduse suunas. Kõige varem toimus see välismaa eeskujul mõisades. Suuri teeneid karjamajapidamise ja põllumajandusliku ühistegevuse propaganda alal on J. Tõnissonil, kes meie vanima ja suurema põllumeeste koondise, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimehena aastast 1897 alates agaralt tegutses eesti põllumajandusnäituste korraldamisega, kirjutistega ja eesti põllumajanduse ideaali kujundamisega karjamajandusele rajatud väikepõllupidamise näol. XX saj. algusest peale hakkasid Vene turgude nõudmised tublisti kasvama ja eriti rohkesti nõuti karjasaadusi, siis andis see meie põllumajandusele uue suuna. Parema piimakarja saamiseks hakkasid talud muretseda väärtuslikumaid tõuloomi. Piima ja selle saaduste müügi korraldamiseks asutati hulk era- ja ühispiimatalitusi. Esimene ühismeierei alustas tegevust a. 1908 Pilistvere kihelkonnas, Imaveres, kuna esimene ühistegelik piimaühing oli asutatud a. 1898 Restus, Tartumaal. Ühistegelikkude piimaühingute edukamaks arendamiseks loodi a. 1911 keskühistu „Estonia“. Suur tähtsus piimakarja aretamisel oli eriti karjakontrollühingul; neid asutati alates a. 1909 üle kogu maa.

Suuremate ja paremate karjade pidamine kutsus esile muudatused ka põlluharimises. Põllumees oli nüüd sunnitud han-

kima endisest rohkem ning väärtuslikumat karjasööta. Selleks hakati kasvatama suuremal määral ristikkeina ja teisi põlluheina sorte. Et karja nüüd rohkem peeti, hakati põllusaagi suurendamiseks lisaks loomulikule väetisele muretsema kunstväetist. Ühtlasi võeti tarvitusele sügavkünn ning hakati üldisemalt kasutama mitmevälja-süsteemi ja viljaliikide vaheldust. Hangiti suuremal määral paremaid põllutööriistu ja masinaid. Puhastati põlde kividest, kuivatati liigest põhjaveest ja ehitati otstarbekohasemaid hooneid. Masinate ja väetise hankimiseks asutati majandusühistuid, millest eriline tähtsus oli Tartu Eesti Majandusühisusel. Kõige selle õhutamisel oli suuri teeneid põllumeesteseltsidel. A. 1906—1915 asutati neid juurde 33. Et keskvalitsus ei lubanud põllumeeste keskseltse rahvuslikul alusel, siis liitusid a. 1910 Põhja-Eesti seltsid Eestimaa Põllumeeste Keskseltsi ümber ja a. 1913 asutati Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskselts. Mõlemad keskseltsid kutsusid ametisse rea põllutööinstruktoreid, kes koha peal selgitasid tähtsamaid põllumajanduslikke küsimusi. Korraldati kursusi ja näitusi, peeti kõnesid ja levitati erialalist kirjandust. Selleks hoogsaks majanduslikuks tõusuks ei aidanud valitsus kaasa ei krediidi andmisega ega ka moraalselt, pigem tegi ta takistusi. Hoolimata neist takistustest tõusis eesti põllundus tollal üsna kõrgele järjele. Suuri teeneid selleks osutas lõpuks ka ühistegeliku krediidi rakendamine.

Sellele hoogsale arenemisele löi ränka hoobi Maailmasõda. Paremad töötægijad mobiliseeriti. Sagedased töö- ja kariloomade ning põllusaaduste rekvisitsioonid, kunstväetise puudumine ja üldine kindlusetu olukord hävitasid senise põllumajandusliku taseme. Karjakasvatus ja piimandus hakkasid tagurpidi minema, samuti senine intensiivne lina- ja kartulik kasvatus. Sõjaolude ja valitsuste vahetuste all said kannatada kõige enam aga suur-maapidajad. Sageli jäid nende põllud hoopis sööti ning terved majapidamised laostusid.

Linnade kasvamine XIX saj. teisel poolel ja XX saj. algul. Töö pingsamaks ning ratsionaalsemaks muutumine teoorjuse kadumise järel, liikekitsenduste kadumine ja ebaterved agrarolud põhjustasid elanikkonna massilise maalt linnadesse siirdumise. Eriti

soodustavalt mõjusid sellesse urbaniseerumisprotsessi suurtööstuste hoogsam arenemine XIX saj. keskpaigast alates, tsunftikorra kaotamine a. 1866 ja kaubanduse tõus. Selle tagajärjel muutus linnade majanduselu elavamaks. Kaasa aitasid omalt poolt ka iseseisvunud ja paremale järjele tõusnud talud, kes hakkasid suuremal määral tarbima linnakaupu ja käsitöösaadusi. Rahva arv linnades kasvas nüüd mitmekordseks. Nii kasvas aja vahemikus a. 1867—97 Tallinna ja Tartu rahvastik rohkem kui 3-kordseks, Pärnus 2-kordseks. Veel kiiremini toimus mõne väikelinna rahvastiku kasvamine: Rakveres ligi 4- ja Valgas peaaegu 5-kordseks. Veelgi iseloomulikum nähtus on linnade kiire eestistumine maalt sisserändamise intensiivse tõusu tagajärjel. Kui ärkamisaja algupoolel meie linnades eestlasi ja sakslasi oli peaaegu võrdselt, siis moodustasid kõnesoleval ajavahemikul eestlased enamikus linnades 70—90%-lise enamusrahvuse. Ja lisaks seniseile tekkis veel uusigi linnalisi asulaid, nagu alevikke kirikute ja tehaste lähedale. Samuti kerkis neid vastsetl ehitatud raudtee ja muudesse teedevõrgu sõlmpunktidesse, nagu näit. Tapa, Mõisaküla, Jõgeva, Jõhvi ja Türi.

Kaubandus ja liiklemisolud. XIX saj. esimesel poolel oli meie linnade kaubanduslik läbikäik olenenud peamiselt kodumaa siseturu nõudmistest. Ainult Tallinn ja Narva tegelesid tollal transiidiga Sise-Venemaale. Sajandi teisel poolel muutus aga olukord tunduvalt, kui ehitati raudteid: a. 1870 Tallinna ja Peterburi vahele, a. 1876 harutee Tapalt Tartusse, a. 1894 sealt edasi Riiga ja hiljem valminud Valga-Pihkva liin ning sajandite vahetusel ehitatud kitsarööpmelised Pärnu—Valga ja Mõisaküla—Tallinna liinid. Raudteed mõjusid eriti soodustavalt kaubandusse. Eesti sadamate raudteehendused Sise-Vene turuga olid siiski kaugelt halvemad kui Läti sadamalinnade (eriti Riia) ja Vene Läänemere peasadama Peterburi omad. Tallinna kaubandus paisus 1870-ndate — 80-ndate aastate jooksul 10-kordseks; see tõus oli eriti tunduv sisseveo alal, mis raudteel suunati transiidina Sise-Venesse. A. 1881—95 oli aga Tallinna kaubanduses märgata jälle tagurpidiminekut, mida põhjustas Vene kaubandus- ja transpordipoliitika poolt eelistatud Peterburi, Riia ja Saksa Läänemere sadamalinnade soodustamine. Aastast 1895 algas uus, kuid juba kaugelt aeglasem tõus Tallinna kau-

banduses. Ka Narva kaubandus elustus XIX saj. teisel poolel. Pärnu kaubandus, mis oli 1860-ndail aastail isegi ületanud Tallinna oma, tõusis märksa aeglasemalt ja jäi viimasest kaugemale. Sisemaa linnade, nagu Tartu, Viljandi, Rakvere, Võru ja Valga kaubandus elustus koos üldise põllumajandusliku tõusuga. Valgale oli soodus asjaolu, et ta asetses raudteede sõlmpunktis. Teatud määral võistlesid seniste kaubanduslike keskustega, linnadega, sajandi teisel poolel kiiresti tekkima hakanud alevikud ja maapoed. Teoorjuse ajal oli ka talupoeg olnud linna kauba tarbija, kuigi seda oli vähe, mida ta siit vajas. Enamvähem kõik tarvisminev valmistati kodus. Oma vähesed ostud sooritas talupoeg tavaliselt voorides käies. Jõukuse suurenedes kasvasid ka talupoja nõudmised tarbimise alal. Maal hakkasid ringi käima rändkaupmehed, harjuskid ja juudid, kes taludes müütsid odavaid tekstiilsaadusi, kalendreid, nõelu jne. Kuid varsti ei suutnud nemadki enam rahuldada talude kasvavaid nõudmisi. Suurte teede sõlmpunktidesse hakkasid nüüd tekkima poed ja mõningad käsitöölised elamud, milledest hiljem arenesid alevikud.

Kogu maa haaramises kaubanduslikku läbikäimise oli suurim tähtsus raudteevõrgu kujunemisel. Senini olid olnud eriti ebasoodsas seisukorras oma saaduste turustamisel Peterburisse Tartu- ja Võrumaa, osalt ka Järva- ja Virumaa. Raudtee ehitamisega avanesid soodsamad võimalused piimasaaduste, nuumloomade ja kartuli turustamiseks seal ka nende maakondade elanikel.

Samuti nagu raudtee ehitamine, mõjus kaubandusse ka laevanduse elustumine. Mõisavõim, kes kartis vabadust-ihkavale pärisorjadele usaldada isegi merepaate, oli hävitanud randlaste kunagise tugeva laevastiku. XIX saj. teisel poolel, koos teoorjuse kadumisega, hakkas aga laevandus jällegi arenema. Tähtsamaiks kaubalaevanduse keskusteks tõusid Häädemeeste ja Heinaste Pärnumaa rannikul. Siinsed purjekad tegutsesid peamiselt põletuspuude- ja kividveoga Riiga ja sealt kipsilaadungite veoga Peterburi. Võrdlemisi hoogsalt arendasid laevandust ka Saaremaa ja Hiiumaa. Hoopis tahajäänud Liivi lahe laevandusest oli Põhja-Eesti ranniku oma. A. 1861—1916 ehitatud purjelaevadest kuulus Pärnumaa rannikule 72%, saartele 17% ja Soome lahele 11%. Meresõidu ja laevanduse tõusuks aitas kaasa ka

merikoolide asutamine, millistest Heinaste oma asutati a. 1864, kuna hiljem tulid juurde Narva, Paldiski, Käsnu ja Kuresaare merikool.

Arkamisaja rahvuslikus vaimustuses asutati a. 1879 eesti aktsiaselts „Linda“, mille liikmete arv tõusis 1000-ni ning kapital kasvas üle 200 000 rbl. Kuid seltsi juhtimine oli oskamatu ja lohakas ning selle tagajärjeks oli a. 1893 seltsi likvideerimine pankroti tõttu. Enne Maailmasõda hakkasid eestlased ka aurikuid omandama. A. 1911 asutati J. Pitka jt. eestvõttel Tallinna Laevaühisus, mis oma ülesandeks seadis liinilaevanduse arendamise aurikute abil. Maailmasõja puhkedes jäi aga senine hoogus arenemine soiku. Kaugeliiklemine katkes ja purjekad muutusid sadamas seistes tarvitamiskõlbmatuiks või uputati väinades ja laevasõiduteedel Vene valitsuse poolt, et takistada vaenlast randa pääsemast.

Tööstus. Siseturu vähese tarbimisvõime tõttu arenes meie maal tööstus väga visalt. Enam-arenenud ja levinud tööstusharudeks olid XIX saj. algul veel endiselt klaasivalmistamine ja viinapõletamine. Alles XIX saj. 20-ndaist aastaist alates asutati kalevivabrikud Narva, Hiiu-Kärdlasse ja Sindi mõisa. Sajandi keskpaiku reorganiseeriti Narva kalevivabrik ja asutati senisele vabrikule lisaks Narva Kreenholmi manufaktuur ja linavabrik. Suurimaks tööstuslinnaks kujunes seega Narva. Alles sajandi viimaseil kümnendeil suutis Tallinn teda ületada. Viimases arenes jõudsalt metallitööstus. Selle ala suurim oli sajandi lõpul asutatud vagunitevabrik „Dvigatel“. Elujõulisteks tööstusharudeks kujunesid „Volta“ elektrimasinate vabrik ja Mayeri keemiatööstus. Sajandi lõpul asutati ka Balti puuvillavabrik. Suur tähtsus oli ka puu- ja paberitööstusel, eriti Lutheri puutööstusel ning mööblivabrikul; laiendati ka Põhja paber- ja puupapivabriku tegevust. Paberivabrikuid oli peale Tallinna veel Kohilas, Türil ja Räpinas, kuna tselluloosivabrikuid oli tähtsaim „Waldhof“ Pärnu lähedal. Tikuvabrikuid oli Tallinnas, Viljandis ja Pärnus. Raudteevõrgu arenemine põhjustas raudteetehaste tekkimise; neist olid tähtsamad peatehased Tallinnas ja parandustöökojad Valgas ja Mõisakülas. Tallinna muutmiseks Vene Läänemere tähtsamaks merekindluseks arendati seal ka laevatehaseid Vene sõjalaevastiku jaoks. Juba

a. 1912 asutati Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanika-tehas Tallinnasse. Järgmisel aastal pandi samas alus Peetri tehasele ja Boeckeri tehasele. Sellest hoolimata jäi tekstiilala tööliste arvu poolest kõige suuremaks. Temale järgnesid laevatehased, muu metallitööstus ja puu- ning paberitööstus.

Peale vabrikutööstuse hakkas XIX saj. teisel poolel jõudsamalt arenema ka käsitööstus, millele tsunftikorra kadumise järel tarbijaskonna kasvades avanesid endisest avaramad tegevusvõimalused.

Ühistegevus. Üheks tõhusamaks teguriks Eesti majanduselu arendamisel kujunes ühistegevus, mille üks esimesi õhutajaid oli olnud C. R. Jakobson. Selle liikumise tähtsamaks propageerijaks ja rajajaks sai aga Jaan Tõnisson. XIX sajandi viimasel kümnendil olid talunikud põllumajandusliku kriisi tagajärjel sattunud raskesse seisundisse. Liiatigi tegid sakslased eestlastele majanduslikul alal raskusi, näit. boikoteeriti neid sakslasi, kes oma mõisu olid eestlastele müünud. Samasugune oli olukord linnades, kus sakslaste vastutöötamine puhuti arenes plaanikindlaks eesti ettevõtete boikoteerimiseks, nagu näit. Tartus Liivimaa linnade hüpoteegipanga ülevõtmise järel eestlaste poolt a. 1903. Kõik rahaasutised olid sakslaste käes ning eestlastele tehti nende kasutamisel suuri raskusi. Et sellest majanduslikust survest pääseda, hakkas J. Tõnisson XIX saj. lõpul õhutama ühistegevust. Ta soovitas ühispankade abil kapitali muretseda, et siis ühistegelike ettevõtete abil suuremaid üritusi teostada. Tema algatusel rajati a. 1902 Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus, mille eeskujul kutsuti varsti ka teistes kohtades ellu samasuguseid krediidasutisi. Veelgi suurema tähtsuse omandasid krediidi alal avaramat tegevust võimaldavad krediidiühistud, millistest oli tähtsam Vastastikune Krediidi Ühisus Tallinnas. Ühistegelikul liikumisel oli ergutav mõju ka eesti põllumajandusele, nagu eespool nägime. Maailmasõja päevil jäi aga ühistegelikesse krediidasutistesse palju raha seisma. Suuri summasid mahutati seetõttu Vene sõjalaenuabereisse ning paigutati osaliselt ka Vene pankadesse, mille tagajärjel paljud ühispankad kandsid hiljem nende summade kaotsimineku tõttu suuri kahjusid. Seevastu said ostu-müügiühistud sõjaoludest kasu. Kuna nii mõndagi neist oli

seni ähvardanud pankrot, suutsid nad nüüd kõik oma seismajäänud kaubad hea hinna eest ära müüa. Ka tuli sõjaaegne rahakursi langus kasuks võlgadega ülekoormatud ühistegelikele ettevõttele, kes nüüd suutsid kergemini tasuda oma võlad.

Rahvuspoliitiliste olude arenemine.

Eelärkamisaeg. Eeltööd rahva hariduslikuks ja õiguslikuks tõusuks oli tehtud juba üsna varakult üksikute rahvasõbralikkude sakslaste poolt. XIX saj. algul tärkas saksa kirjanduslikes ringides suurem huvi eesti keele ja rahvaloomingu vastu. See nn. *estofiiline liikumine* oli tõuget saanud valgustusajastu avaramalt vaimult. Neis ringides hakati tõsisemalt huvi tundma maa pärisrahva sotsiaalse ja vaimse seisundi vastu. Rahvast, keda senini oli peetud barbaarseks, hakati nüüd hindama, tutvudes tema kõrgeväärtusliku rahvaloominguga. See oli aluseks estofiilide hulgas laialt levinud ajalookäsitusele. Nii oli ka loomulik, et oma käremeelseid nõudmisi talupoegade õigusliku, majandusliku ja haridusliku olukorra parandamiseks põhjendas ja õigustas *Garlieb Merkel*, üks selle ajalookäsituse mõjukamaid rajajaid, just balti rahvaste kultuurse ja kuulsusliku muinasaegse minevikuga. Ta suhtus äärmiselt eitavalt maavallutusse sakslaste poolt XIII sajandil kui seda kultuuri hävitavasse nähtusse. Estofiili tasemele jäid eesti omadki esimesed kirjamehed, nagu *Fr. R. Faehlmann*. Ka tema otsis rahva olemasolule õigustust selle minevikust. Kuigi ta arvustas väga karedalt rõhumist kiriku ja mõisa poolt, polnud temagi veel rahvuslane, kes veendunult oleks võidelnud oma rahva eest. Nagu tollal paljud teisedki eestlusega tegelevad haritlased, ei uskunud ta, et nii väike ja mannetu rahvas suudaks säilitada oma iseolemist. Samal ajal kogus ta rahvaluulet, et päästa seda kadumisest, ning kavatses selle põhjal oma väljasurevale soole anda *rahvuseepost*. Ta lühike elu (1798—1850) ei võimaldanud aga selle idee teostamist. Et tagajärjekamalt toimetada eesti keele uurimist ja vanavarakogumist, asutati *Faehlmanni* algatusel koos peamiselt saksa soost estofiilidega a. 1838 *Õpetatud Eesti Selts*. *Faehlmanni* poolelijäänud kavatsused eepose suhtes teostas alles *Fr. R. Kreutzwald*. A. 1857—1861 ilmus viimaselt *Õpetatud Eesti Seltsi* väljaandel „*Kalevipoeg*“ koos saksa-

keelse tõlkega, kuna eestikeelne rahvaväljaanne ilmus a. 1862. Selle teose ilmumine lõi eesti kirjanduses uue ajajärgu, virgutades rahvuslikult tähtsat haritlaskonda ning sisendas usku parema tuleviku loomiseks. Ometi oli Kreutzwaldi skeptiline rahvuse säilimise küsimuses. Sellest hoolimata on eesti rahvuslik ärkamine tugevasti Kreutzwaldi poolt mõjutatud. Viimane ongi üks selle liikumise kesksemaid kujusid.

Samuti mõjutas ärkamisaegse rahvusliku liikumise tekkimist käsikirjaline kirjandus, mida levitati ümberkirjutamise teel. Rahvapärastes värssides avaldasid need „priiuse laulud“, milledest tuntuim on „Eesti mees ja tema sugu“, virgutavat mõju eestlaste rahvusteadvuse ärkamisel nende hulgas, kes eesti rahvuseeposest midagi ei olnud kuulnud ja tema mõistmiseks võimalised ei olnud.

Rahvuslik liikumine ärkamisajal. XIX saj. teise poole talurahvaseadused, mis taotlesid talupoja suuremat majanduslikku ja õiguslikku sõltumatust, valmistasid pinda ka rahvusliku iseteadvuse ärkamisele. Raharendile siirdumisel ja eriti talude pärieksostmisel oli ühtlasi suur sotsiaalne tähtsus, sest selle tagajärjel kujunes iseteadlik talupoegkond eeskätt taluperemeeste näol. Selle uue kihi hädade ja nõudmiste esitamine algataski eesti rahvusliku ärkamisliikumise. Nii sama suure tähtsusega olid ka 1840-ndate ja 1850-ndate aastate rahvaharidus-reformid, millede tulemusena meil kujunes rahvusliku liikumise teine, oma aktiivsusest ja silmaringi laiuselt veelgi mõjukam kandekiht, õpetajad. Nende kahe ühiskondliku rühmitise osatähtsust tõendab kõige paremini nende osavõtt suurimast ärkamisaja üritusest — Eesti Aleksandrikooli liikumisest. Selle abikomiteede juhtkonnast moodustavad a. 1878 talunikud 26,8% ja kooliõpetajad 24,7%. Ärkamisaeg algas XIX saj. 60-ndail aastail ning saavutas kõrgpunkti a. 1883, et siis varsti manduda venestuse pealesurvel.

Juba estofiilide Oldekopi ja Masingi poolt oli katsutud XIX saj. esimesil aastakümneil välja anda eestikeelseid nädalalehti; need ajalehed läksid aga varsti hingusele vastava kõlapinna puudumise tõttu päris- ja teoorjuses vaevlevate eestlaste hulgas. Alles ärkamisaeg lõi pideva ajakirjanduse tekkimiseks vajaliku eelduse,

sest nüüdsest peale vajasid rahvusteadvusele ärganud eestlased kontakti omavahel ja ülevaadet saavutistest rahvuspoliitilisel alal. Seda lünka eesti rahvusliku liikumise alal püüdis täita J a n n s e n, kes korduvate katsete järel saada ise luba nädalalehe väljaandmiseks mõjutas üheaegselt Pärnu ja Tartu kirjastajaid nõutama väljaandmise luba omale nimele. Nii said alguse a. 1857 Pärnus „P e r n o P o s t i m e e s“ ja Tartus „T a l l o r a h v a P o s t i m e e s“. Tänu Jannseni väljapaistvaile ajakirjanikuvõimeile ja teadliku toetumise tõttu rahvuslikule liikumisele muutus esimene neist lehtedest kiiresti elujõuliseks, kuna teine lakkas ilmumast peale paariaastast kiratsemist. A. 1864 hakkas Jannsen Tartus välja andma nädalalehte „E e s t i P o s t i m e e s“, mis kujunes eesti rahvuslikus ärkamisliikumises tähtsaks teguriks. Juba „Perno Postimehe“ esimeses numbris pöörus Jannsen mitte enam „maarahva“, vaid e e s t i r a h v a poole. Selle rahva ühiskondlikuks selgrooks pidas ta t a l u p o e g k o n d a; seepärast ta püüdis oma lehe kaudu tõsta kõigepealt selle kihi hariduslikku taset. Jannsen hindas kõrgelt ka e m a k e e l s e õ p e f u s e tähtsust ning astus välja isegi naiste hariduse eest. Edasi püüdis ta virgutada talupoja isetegevust kogukondliku o m a v a l i t s u s e alal, õpetas otstarbekohasemaid põllumajanduslikke meetodeid ja soovitas talude päriseksostu. Neid nõudmisi esitas aga Jannsen oma lehes väga tagasihoidlikult, et mitte kokku põrgata tolleaegsete kõrgemate võimudega: aadliga, kirikuga ja riigivalitsusega. Jannseni arvates pidigi kõik saavutatama vaid „hea ülemate ja vanemate armust“. Need vähenõudlikud seisukohad leidsid hiljem käremeelsema rahvusliku programmi kujundamisel arvustust ja alahindamist; Jannseni tegevust nimetati koguni reellikuks. Jannseni alalhoidlikkus oli tingitud tema rahuarmastavast iseloomust, tema hariduse usulisest kallakust (oli ta ju endine köster), peamiselt aga sellest, et ta ei võinud loota küllaldast tuge, vähemalt oma tegevuse algupoolel, teoorjuses vaevlevalt talupoegadekihilt, kellele ta kirjutas.

Hoopis radikaalsemaid sihte püstitas 1860-ndail aastail rühm Peterburis elavaid eestlasi, nn. P e t e r b u r i p a t r i o o d i d, kelle juhiks oli keisrikojaga sidemeid omav maalikunstnik J o h a n n K ö l e r. Aleksander II aegsete liberaalsete reformide teostamise

tõusuajal 1860-ndail aastail näis avanevat rahvuslikule liikumisele avaramaid võimalusi kodumaa siseolude reformimiseks Vene keskvalitsuse kaasabil. Pealegi olid läti rahvusliku liikumise juhid, eriti *Valdemar*, kelledega oldi tihedas kontaktis, arendanud Peterburis ilmuva ajalehe „Peterburgas Avīzes“ abil eestlaste omast hoogsama ja radikaalsema rahvusliku liikumise. Paralleelselt Peterburi rahvasõprade ringiga kujunes teiseks keskuseks Viljandimaal *Holstre*, kus kohalikud ärksamad mehed ise asusid abi otsima sakslaste võimu vastu. Nende eesotsas seisid vennad *Adam* ja *Peeter Peterson*, kooliõpetaja *Jaana Adamson* ja taluperemees *Hain Hennes*. Viljandimaalt pärineva *Köleri* mõjutusel omandasid need kohapealsed üritused üldrahvusliku tähtsuse 1864. a. palvekirjade-aktsiooni näol. Vendade Petersonide eestvõttel keisrile esitatud palvekirjadest oli oma ulatuselt tähtsam 24 valla nimel esitatud suur palvekiri.

See palvekiri kajastas ilmekalt talupoegkonna tookordseid nõudmisi ning oli aluseks eesti rahvusliku liikumise radikaalse voolu programmile. Kõigepealt paluti selles, et sunduslikult normitaks rent ja talude müügihind, et lõpetataks teoorjus ning et talud võiksid saada lisamaad metsa- ja sooladelt. Edasi paluti, et talurahvale antaks kohtus samasugused õigused, nagu olid teistelgi seisustel, ning et kohtud ja vallaomavalitsused vabastataks mõisniku eestkostest. Asjaajamisekeeleks paluti seejuures võtta eesti keel. Ihu-nuhtlus paluti kaotada. Ühtlasi sooviti kogudustele õpetajate valimise vabadust ja paluti, et vallakoolid võetaks haridusministeeriumi alla ja et neis õpetataks ka vene keelt. Seni olid eestikeelsed trükitooted allunud valjemale tsensuurile kui saksa- ja venekeelsed; nüüd paluti ka see korraldus ära muuta. Lõpuks paluti, et keiser nimetaks ainult vene kõrgemaist ametnikest koosneva komisjoni, kes arutaks eestlastega reformiprogrammi. See palvekiri äratas vene seltskonnas huvi Eesti olude vastu; rida 1860-ndail aastail teostatud reforme oligi teatud määral sellest mõjutatud.

See palvekirjade-aktsioon oli eeskätt sotsiaalne liikumine, kuid oma organisatsiooni ulatuselt, programmi radikaalsuselt ja taktika uuduselt võis ta 1860-ndate aastate ürituste hulgas

pretendeerida rahvusliku üldürituse nimetusele. Selles aktsioonis omandasid juhtivad tegelased oma esimesed poliitilised kogemused. Kuid ettevõtte nurjumine ja juhtidele osaksaanud tagakiusamine ning rängad karistused kutsusid esile üldise masenduse. Siiski järgnes 1860-ndate aastate kohalikkude ürituste ajale 1870-ndail aastail ülemaalse rahvusliku liikumise periood. Sissejuhatuseks sellele oli Jannseni poolt a. 1869 organiseeritud esimene laulupidu, mis radikaalse voolu, eriti Jakobsoni reserveeritud ja eitavast suhtumisest hoolimata kujunes rahvuslikult virgutavaks ja vaimustavaks suurürituseks. Veelgi suurema tähtsuse omandasid a. 1871 tegevusse asunud Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsioon oma peakomitee ja abikomiteede näol ja a. 1872 tegevust alustanud Eesti Kirjameeste Selts. Neist oli tähtsamaks Eesti Aleksandrikooli organisatsioon. See suutis oma üle maa asuvate abikomiteede võrguga virgutada ja koondada kõiki rahvuslikust liikumisest huvitatuid. Tema abikomiteede esindajaist ning peakomitee liikmeid koosnevad suurkoosolekud, mida peeti tavaliselt Eesti Kirjameeste Seltsi peakoosolekutega teineteisele järgnevalt, olid rahvusliku liikumise juhtivaiks koondisteks. Aleksandrikooli rahakorjamise aktsioon, mis alguse sai 1871. a. lõpul avaldatud J. Hurda vastava üleskutsega ja a. 1872—73 üle elas esimese tõusuperioodi, vaibus järgnevail aastail. Sakslaste ja nende eestlastest käsilaste poolt a. 1877 algatatud Aleksandrikooli-vastane poleemika, mida väljapaistva oskusega oli tagasi tõrjunud Hurt, põhjustas seninägematult hoogsa tõusu 1880-ndate aastate alguses. Aktsioon toimus põhimõtte järgi: Aleksandrikooli asi on eesti rahva au ja tema keisritruuduse tunnistasjaks. Ta tulemusena saavutati 1883. a. lõpuks ülesseatud eesmärk — saadi kokku üle 100 000 rubla suurune kapital. Rahvusliku meelsuse näitajana võimaldab see ka huvitavat pilku heita ärkamisaegsele liikumisele. Selle järgi otzustades toetus rahvuslik liikumine eeskätt maale, mis andis $\frac{4}{5}$ kogutud kapitalist. Maa eri osadest omakorda andis Lõuna-Eesti umbes võrdse elanikkude arvu juures üle kahe korra suurema korjanduse inimese kohta kui Põhja-Eesti. Eesti maakondadest ületas üldise keskmise Viljandimaa. Linnades võttis korjandus suurema hoo, ületades maa keskmise üle kahe korra,

alles 1880-ndate aastate algusaastail, mida võib mõnevõrra seostada linnade intensiivse eestistumisega samaks ajaks.

Eesti Aleksandrikooli ja Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusega seoses tõusis nende suurürituste tasakaaluka, innuka ja autoriteetse juhina rahvusliku liikumise esirinda J. Hurt. Temale omase süstemaatilisusega on ta oma avaliku tegevuse kõrval arendanud ka eesti rahvuslikku ideoloogiat, mille alusele on jäänud hilisemalgi ajal. Selle järele oli ärkamisajal tungiv vajadus. Oli ju aadli hulgas traditsioonilise eestluse kui teoorjarahva säilitamise seisukoha kõrval 1860-ndail aastail sakslaste poolt arendatud ümberrahvustamisõpetust. Estofiilide algatatud rahva kui kultuurilise ühiku seisukoha edasiarendamine ja ümbermõtestamine areneva eesti rahvusliku liikumise vaimus on teostatud Hurda poolt. „Eestlased ei ole mitte kärbsed, kes täna sünnivad ja homme surevad, vaid üks vana ja visa rahva sugu, kes ammu juba ilmas elanud ja ka pärast meid veel kaua kestma saab.“ Väikerahvas ei või loota suurtele tegudele ja võimuvägevusele, vaid peab pearõhku oma arenemises panema vaimsele edenemisele ja vaimujõule. Sellest lähtudes on vajalik võidelda saksastamise vastu, mis, muutes kõiki kõrgema haridusega eestlasi sakslasteks, takistas eestlust selle ülesande teostamisel. Seoses selle ideoloogia arendamisega on Hurt katsunud uut mõtestust anda eestlaste ajaloolisele arenemiskäigule teoses „Pildid isamaa sündinud asjust“. Eelärkamisaegse muistse iseseisvuse kultuuri ülistamises ja saksa ülevõimu mahategemises järgneval ajaloolisel ajal pidi ta aga vaimulikuna olema ettevaatlik. Seetõttu oli loomulik, et G. Merkeli mõjul uuendatud ajalookäsituse rajajaks sai laiemas üldsuses C. R. Jakobson. Tema „K o l m i s a m a a k õ n e t“, mis sakslastele tundusid Balti rahulikesse olusuhtesse heidetud tuletunglaina, olid muistset iseseisvus-aega nimetanud valguse, sakslaste ülemvalitsust pimeduse ajaks, millele nüüd alles järgnemas koidu aeg Vene keisrite armust. Hurda üha suurenevat tähtsust ja mõju arvestades oli loomulik, et tema ümber koondusid mõõdukamad elemendid selles pinevamaks muutavas võitluses radikaalsema vooluga, mille juhtidest üha rohkem esile kerkis Jakobson.

Võitlusperiood rahvuslikus liikumises. Eri voolud rahvusliku liikumise alal olid olemas juba selle algusest peale. Kuna Jannsen

ja tema mõtteosalised taotlesid rahvuslikku liikumist mingis sobimuses saksa ülimesseisustega, püüdesid ärkamisaja algupoolel Peterburi patrioodid Vene keskvalitsuse abil saksa ülemkihtide mõjuvõimu vähendamist. 1864. a. palvekirja-aktsioonid ja isegi Aleksandrikooli liikumise algatajad hoidsid oma üritusi saladuses Jannseni eest. Juba varakult tehti lätlaste eeskujul katseid saavutada luba oma ajalehe asutamiseks Peterburis. Mõjukaks teguriks tõusis see radikaalne suund alles siis, kui temale C. R. J a k o b s o n i näol kerkis jõurikas ning hoolimatult julge võitleja ja juht. Kuigi koduse kasvatusena saksastatud, süttis Jakobson Peterburis Köleriga kokku puutudes ägedaks rahvuslaseks. Algul katsus Jakobson omi seisukohti arendada Jannseni „Eesti Postimehes“. Kui aga ilmusid isamaa-kõned ja ta hakkas ründama kohalikke kooli- ning kirikuolusid, muutusid ta seisukohad Jannsenile vastuvõtmatuiks. Viimane oli sobitanud mingi kokkuleppe sakslastega, mille eest teda laialdaselt süüdistati eestluse reetmises, ja sulges 1870-ndate aastate algul Jakobsonile oma „Eesti Postimehe“.

Korduvate katsete järel saada luba oma ajalehe väljaandmiseks siirdus Jakobson Viljandimaale Uue-Vändrassa ja ostis Kurgja talu. Selle kõrval oli ta agaralt tegev agronoomiliste teaduste levitamise alal ja õhutas põllumeesteseltside asutamist, olles ise Viljandi ja Pärnu põllumeesteseltsi presidendiks. Pikema ootamise järel sai ta a. 1878 loa Viljandis välja andma hakata oma lehte „S a k a l a t“, mille lugejate arv üllatavalt kiiresti kasvas. Siin sai Jakobson oma mõtteid vabamalt arendada, kusjuures teda on mõnevõrra soodustanud ka eesti soost ajalehetsensorid Riias. Teravalt arvustas ta väärnähtusi maa ühiskondlikus ja poliitilises elus, nagu teoorjuse lubamatut edasikestmist, mõisnike eesõigusit, aadli omavalitsust, kirikuõpetajate tagurlust ja huvipuudust rahva vaimse elu vastu. Jakobson muutus sakslaste poolt kõige vihatumaks eestlaseks. Kirikuõpetajate arvustamine põhjustas tal aga k o k k u p õ r k e H u r d a g a. Sellest tekkinud lõhet katsuti kaotada kokkuleppe sobitamise teel. Poolte järeleandmatuse tõttu ei õnnestunud kokkulepe ja lõhe oli seetõttu lõplik. Tüli kajastus „Eesti Postimehe“ ja „Sakala“ vahelises kestvas poleemikas. Sakslased suutsid a. 1879 teostada „Sakala“ sulgemise 8-ks kuuks, kasutades oma mõjuvaid sidemeid. Selle järel aga suutis „Sakala“ suurendada oma tiraaži ja

Jakobson jätkas täie energiaga endist suunda. Tüli sundis teisigi lehti seisukohta võtma kas „Sakala“ poolt või vastu. Võitlus „Eesti Postimehega“ võttis uue suuna, kui selle toimetajaks asus Jannseni poeg Harry, kes hakkas kuulutama „baltlust“, s. o. eestlaste ja sakslaste ühistöö ideed. Ka neid seisukohti ründas Jakobson edukalt, väites, et selline koostöö pole võimalik, kuni ühel rahvusel on kasutada teiste rahvuste kulul laialdased eesõigused. Katsed propageerida baltlust a. 1882 Tallinnas ilmuma hakanud „Heimath'i“ kaudu ei andnud samuti tulemusi, sest seda ignoreerisid sakslased ja põlgasid eestlased. A. 1880, J. V. Jannseni halvatuse järel võttis „Eesti Postimehe“ toimetamise üle A. Grenzstein. Võitluses sakslastega oli Grenzstein Jakobsonist tunduvalt tagasihoidlikum. A. 1882 suri Jakobson keset ägedaid rahvuslikke võitlusi, jättes eesti poliitilisse ellu täitmatu tühiku. Võitlus kajastus loomulikult ärkamisaegseis suur-ettevõtteiski. Poolehoidjaskonna hoogus tõus võimaldas Jakobsonil a. 1881 üle võtta Eesti Kirjameeste Seltsi, millest selle tagajärjel välja astusid Hurt ja ta pooldajad, aga ka muidu nii kiriku- ja vaimulikkude-vaenuline Kreuzwald. Selle pereheitmisega, millega eemaldus enamik teovõimsaid isikuid seltsist, jäigi selts vaimselt kiratsema. Pärast Jakobsoni surma katseti a. 1883 Hurta kõrvaldada ka Aleksandrikooli peakomiteest; selles võitlustuhinas pandi alus selle kooli kapitali ülevõtmisele valitsuse poolt ja tema kasutamisele venestamise huvides. Jakobsoni suure tähtsusega pärandist tuleb veel mainida eesti rahvuspoliitilise programmi loomist. Sellele on ta süstemaatilise kuju andnud keiser Aleksander III-le eesti delegatsiooni poolt a. 1881 esitatud märgukirjas, parandades ja täiendades 1864. a. suurpalvekirja vastavalt muutunud olukorrale.

Jakobson leidis, nagu Jannseni, et eesti rahvusliku selgroo moodustab talunikku de kiht. Seepärast pidas ta ka kõige tähtsamaks selle kihi eest hoolitseda. Ta nõudis, et valitsus normeeriks talude müügi hinnad ning sunniks mõisnikke talusid müüma ja et senised ostu-müügilepingud võetaks kontrollimisele ja parandamisele, sest need olid sageli koostatud seadusvastaselt talupoja kahjuks. Avalik-õiguslikud kohustused (teetegemine, maksud rüütelkonnale jms.) olid Baltimail jätetud ainult talupoegade kanda. Jakobson nõudis, et need jaotataks mõisa

ja talude vahel vastavalt maa suurusele. Kõigi nende nõudmiste aluseks pidas ta aga talupoja j õ u k u s t: „ainult see rahvas üksi võib oma vabaduse peale julge olla, kellel liha ja leib oma enese päralt on“. Eriti intensiivselt hakkas ta talupoegade olukorra parandamist nõudma „Sakala“ veergudel. Et linna-eestlane tollal etendas alles üna väikest osa, ei osanud Jakobson linna tähtsust hinnata; ta alavääristas linnaelu kui „palju muret, kiusatust ja kärsitust“ tekitavat ning linna kui mässuliste ja hädaohtlike ühikute levitamise paika.

Taotledes eestlastele poliitiliselt ja sotsiaalselt võrdset seisundit sattus ta vastuollu ülemkihtidega, mõisaga ja kirikuga. Ta nõudis, et ka Baltimail, nagu see oli Sise-Venemaa kubermangudes, seataks sisse maaomavalitsusasutised, s e m s t v o d, kus talurahvas saaks sakslastega võrdse esinduse. Ühtlasi nõudis ta, et Põhja- ja Lõuna-Eesti maa-alad ühendataks administratiivselt ü h e k s k u b e r m a n g u k s.

Et kohtualal mõisnike ülevõimu kõrvaldada, nõudis Jakobsoni programm liberaalse Vene kohtureformi teostamist meie maal. Siinse aadli poolt moodustatavate politseiasutiste, silla-, kihelkonnakohtute jt. asemel soovitati ellu kutsuda üldriiklikud ametiasutised. Ühtlasi nõuti eestikeelse asjaajamise võimalust, eriti kohtus. Jakobsoni programm ei jätnud puutumata ka rahva koolide küsimust ja kirikule. Ta nõudis emakeelset kooli ning selle vabastamist vaimulikkude mõju alt, samuti patronaadiõiguse kaotamist ja kogudustele õigust vabalt pastoreid valida.

Venestusaeg. Juba Nikolai I (1825—55) valitsuse ajal oli püütud ääremaid Venele lähendada, kuid sellesuunalised üritused usu- ja hariduspoliitikas ei õnnestunud. Baltimaade rüütelkonnad suutsid kohalikkude õiguste kodifitseerimisega, mis sai alguse 1845. a., oma eriseisundit veelgi kindlustada.

Vene poliitilistest vooludest algatas slavofiilsus Aleksander II ajal, eriti pärast Poola mässu (1863), rünnakut Balti provintside eriseisundi vastu. A. 1864 arenes slavofiili Samarini ja Baltimaade saksluse eestvõitleja, Tartu ajalooprofessori Schirreni vahel poleemika avalikuks konfliktiks. Alles Aleksander III ajal muutus valitsus sinodi ülemprokuröri P o b e d o n o s t s e v i ja ajakirjanik Katkovi õhutusel aktiivsemaks. Esimesena Vene keisreist jättis

Aleksander III a. 1881 troonile tulles Baltimaade eriseadused ja eesõigused kinnitamata, sihiga liita need alad üheõiguslikena muude Vene kubermangudega tihedamini Suur-Vene külge.

Eestlaste iseteadvuse kasvamine ja nende rahvuspoliitilise programmi selgemailmelisem kujunemine olid kohalikud sakslased suurde ärevusse viinud; see kajastus muuseas eesti ajakirjanduse süüdistamises sotsialismi, anarhismi ja nihilismi levitamises. Kasutades Liivimaa maamarssali kaebust kubeneri liigse passiivsuse üle säärase tendentside vastases võitluses läkitas valitsus senaator Maanasseini Liivi- ja Kuramaa olukorda revideerima a. 1882—83. Ärkamisaja radikaalse suuna iseloomustavamaks jooneks oli olnud usk keisri heatahtluse ja sellest tulenev lootus just tema abil murda aadli ülevõimu. Selle tagajärjel oli kasvanud eriti ajakirjanduse ja ka ilukirjanduse õhutusel rahva hulgas harras, vahest üle piiridegi kippuv truualamlus. Selle mõtlemissuuna kohaselt loodeti nüüd ilmselt aadli soovide vastu korraldatud revisjonist otsustavat tõuget oma rahvuspoliitiliste taotluste teostamisele. Eestlaste ja lätlaste poolt esitati revideerivale senaatorile suurel arvul palve- ja märgukirju, millistest tähtsam oli eesti poolel 173 valla poolt esitatud kollektiivne märgukiri. Selles püstitatud võrdlemisi radikaalsed nõudmised, mis olid varustatud kohalikust olustikust võetud üksikasjaliste ja tabavate põhjendustega, ühtisid üldjoontes Jakobsoni rahvuspoliitilise programmiga. Agraarküsimusis mindi aga sellest hoopis kaugemale. Talude sundmüügi nõudmise kõrval riigivalitsuse poolt määratud hinnaga püüti silmas pidada ka maata rahva huve, paludes, et neile ja gataks kroonu-, linna- ja kirikumõisade maad. Aadel, kes oma positsiooni pärast kartma hakkas, katsus revisjoni takistada või vähemalt selle suunda muuta, kuid sellel polnud tagajärge. Revisjoni aruanne, mis a. 1884 esitati keisrile, leidis, et Balti kubermangudes valitsevad ebaterved agraarolud, mille tulemusena kuni 77% talurahvast oli maata. Samuti leiti ka talude müügi- ja rendihinnad liiga kõrged olevat. Üldse peeti mõisnikkude majanduslikku ja poliitilist võimu Baltimail sobimatult suureks.

Revisjoni tulemusi kasutati aga ainult venestuse teostamiseks, silmas pidades ka teisi valitsuse reaktsioonilise sisepoliitika põhimõtteid. Nende viimaste kohaselt jäi aadli omavalitsuse

otstarbekam ümberkorraldamine tulemata ja aadel jäi sel alal endiselt peremeheks. Oluliselt muudeti, eriti 1892. a. seadusega, linnamavalitsuse moodustamist. Põhjapanevaid ja mõnevõrra tervendavaid reforme oli Vene kohtureformi teostamine a. 1889. Vallakohtud jäid püsima. Rahva poolt valitavad vallakohtu liikmed kinnitas ametisse nüüd rahukogu. Edasikaebusinstantsina kutsuti ellu senise kihelkonnakohtu asemele ülemtalurahvakohtud. Seni kihelkonnakohtuile kuulunud järelevalve-funktsioon vallaomavalitsuste üle ja mõisniku ja taluniku vaheliste rendilepingute kinnitamine läksid nüüd talurahvasjades komisariidele. Aadli poolt moodustatud üldiste kohtute asemele asutati esimese astme kohtuna väiksemate nõudmiste asjus rahukohus, teise astme kohtuna rahukohukogu. Suuremate nõudmiste jaoks loodi igas kubermangus ringkonnakohus. Viimastele oli teise astme kohtuks Peterburi kohtupalat. Kõige kõrgemaks kohtuinstantsiks oli aga senat. Tervendavalt pidi mõjuma ka a. 1888 alanud politseireform, millega eestlased vabanesid aadli poolt valitud politsei surve alt.

Kõigis ametiasutistes võeti nüüd tarvitusele vene keel. Selle teostamiseks määrati kohale hulk uusi ametnikke, enamasti umbkeelseid venelasi. Otsest venestamise teenistusse rakendati koolid. Selleks allutati koolid haridusministeeriumile ja tema allorganitele ja teostati alates a. 1887 vene keele muutmine õppekeeleks. Sellel venestamispüüdel ei puudunud eesti rahvusliku liikumise suhtes väga kardetavad tagajärjed. Suur hulk seniseid rahvusliku liikumise kohalikke juhte õpetajate ja ka vallakirjutajate näol oli sunnitud vene keele mitteoskamise tõttu ametist lahkuma. Ametissegi jäänud muutusid sõltuvaiks venestamist taotlevaist ülemustest ja uustulnukad komplekteerusid kas venelastest või ei omanud nooruse tõttu sidet eesti senise rahvusliku liikumise taotluste ja tehtud tööga. Selline juhtiva elemendi nõrgenemine oli seda kardetavam, et ka teine ärkamisaegse rahvusliku liikumise kandekiht — taluperemehed — kaotas soodsale majanduslikule konjunktuurile järgneva ja üha süveneva põllumajandusliku kriisi tõttu huvi ja võimaluse kaasatöötamiseks rahvuslike ülesannete kasuks. Juhtidena ja tegevuse ühtlustajaina seisis venestusprogrammi teostamise eesotsas kubernerid. Eestimaal sai kurikuulsaks sel alal a. 1885—94 tegutsenud

kuberner vürst Š a h h o v s k o i, kes oli slavofiilide ideede pooldaja ning balti aadli vastane. Liivimaa kuberneriks oli samal ajal (1885—95) pisut tagasihoidlikum Z i n o v j e v, kelle hilisem poliitika muutus koguni aadlisõbralikuks.

Tõhusaks vahendiks tagajärjeka venestuse teostamisel kujunes Baltimaal vali ja üksikasjadesse tungiv e e l t s e n s u u r, mis valvas kogu ühiskondliku elu ja isegi erasuhete järele. Ta ei hoolitsenud mitte üksnes avaliku sõna vaoshoidmise eest, vaid püüdis seda oma effekirjutuste kohaselt ka „kasvatada“ ja „juhtida“. Tsensorid olid allutatud Peterburis asuvale trükiasjade peavalitsusele, mis omakorda jällegi allus siseministeeriumile. Trükiasjade peavalitsuses oli tavaliselt ametis ka üks eesti keelt oskav ametnik, kelle spetsiaalsemaks kohustuseks oli eestikeelse dramaatilise kirjanduse tsenseerimine; vaimuliku ja arstiteadusliku kirjanduse tsenseerimine kuulus eritsensoreile ja kuulutusi tsenseeris kohalik politseiülem. Neist kõigist tähtsamaiks olid ajakirjandust ja muid trükiseid tsenseerivad kohalikud tsensorid, milliseid Eestis ametisse seati kaks: Tallinnas ja Tartus. Eeltsensuur oli olemas juba ärkamisajal. Ajakirjanduse tsenseerimist Riias teostavad õigeusu preestrid olid aga ärkamisaja lõpu poole üsna leplikud rahvusliku liikumise suhtes ja jätsid näit. Jakobsoni „Sakalale“ aadli ja luterliku kiriku ründamiseks õige avaraid võimalusi. Venestuse ajal muutus olukord põhjalikult, eriti Tallinnas, kus tsensor J. T r u u s m a n n tegutses sihikindlalt venestuse huvides. Teissugune oli Tartu tsensori J. J õ g e v e r i tegevus (1892—1903). Kuigi ka tema oli õigeusklik ning oli saanud vene hariduse, oli ta siiski eesti rahvuslane. Olles küll nakatatud ajajärgu üldisest pessimismist, püüdis ta ometi erapooletult ja ausalt tsensorinagi rahva kasuks töötada.

Venestusaeg ei kujunenud kriisiajaks rahvusliku liikumise alal mitte ainult reaktsioonilise surve ja rahvusliku liikumise kande-kihtide nõrgenemise tõttu. Ta oli veelgi suuremal määral selle liikumise juhtimise ja juhtkonna kriisiajaks. Venestusaja algul likvideeriti Aleksandrikooli komiteed ja a. 1888 avatud Eesti Aleksandrikoolist sai venekeelne linnakool, milles eesti keel esines ainult sundusliku õppeainena. Varsti järgnes ka viimase rahvus- kultuurilise suurürituse — Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemine a. 1893. Ärkamisaja lõpul pidid mõlemad poliiti-

lised voolud vahetama oma juhte. Eriti dramaatilisel kujul toimus see radikaalses voolus, kus Jakobsoni jõurikas võitlejaiseloom ei sallinud teiste juhtide olemasolu ja seetõttu pärast Jakobsoni surma tekkis terav juhikriis, nii et ei suudetud enam endisel tasemel hoida „Sakalat“, mis muutus tähtsusetuks provintsiajaleheks. Oli siis ka iseloomulik selle voolu uutele juhtidele J. Järvele ja J. Kõrvile, et nad mõlemad üles ostsid seni laiemas üldsuses vähetuntud ajalehed ja hakkasid neid välja andma uute pealkirjade all arenemises mahajäänud Põhja-Eesti tähtsamas linnas Tallinnas. Vähem järsk oli juhtidevahetus mõõdukal voolul, mis aga oli kaotanud peaaegu igasuguse poolehoidu. Jannseni lahkumine avalikkude tegevalaste areenilt halvatuse tagajärjel a. 1880 toimus, ilma et seda oleks märgatudki. Tema sakslastega koostöötamise tõttu kompromiteeritud „Eesti Postimehe“ uued toimetajad A. Grenzstein ja K. A. Hermann katsusid esimesel võimalusel muretseda endale kumbki oma ajalehte.

Jakobsoni surma järel kujunes a. 1881 Tartus Grenzsteini toimetusel ilmuma hakanud „Olevik“ loetavamaks rahvusliku suuna häälekandjaks. Selle lehe tähtsamaiks toetajaiks olid eesti haritlased, eesotsas pastoritega, kes uue lehe kaudu lootsid kaitseda ja levitada oma tõekspidamisi. Kuid juba aastal 1888 venestuse surve süvenemisel hakkas „Olevik“ propageerima rahvuspoliitilisest taotlustest loobumise seisukohta juhtmõttel: „tundkem oma nõrkust, tundkem teiste tublidust“. A. 1894 ilmus Grenzsteinilt aforismidekogu „Eesti küsimus“, kus ta püüdis teoreetiliseltki selgitada venestumise tarvidust ja kasulikkust. Tõelisele poliitikamehele tarviliku praktilise meele puudumise ja reaalsete olukordade mitteametustamise tõttu teostas Grenzstein kardinaalse tähistevahetamise alles siis, kui venestuse surve oli nõrgenemas. Kõige jämedamalt ja avalikumalt hakkas aga venestust propageerima J. Kõrv oma aastast 1882 Tallinnas väljaantavas ajalehes „Valgus“. Temale oli iga poliitika eeskätt isiklikku kasu võimaldava hangeldamise abinõuks. Salakaebuste ja nüketega oma ajalehe eduka võistleja „Virulase“ sulgemise teostanud, suutis ta oma ajalehe lugejaskonda paisutada erakordselt suureks (a. 1895 kuni 10 000 lugejat). „Valguse“ suur lugejate arv võideti peamiselt lugejate madalat vaimset taset rahuldavate pikkade röövliromani-

dega ja oma seisukohtade näiliku radikalismiga. Venestamise huvides oli „Valgus“ opositsioonis kirikuõpetajatega, töötas emakeelse kooli vastu ning õhutas rahvast üle minema õigeusku. „Virulane“, mis a. 1882 J. Järve toimetusel Tallinnas hakkas ilmuma, püüdis hoolimata raskeist olukordadest kinni pidada ärkamisaegsest rahvuslikust suunast. Sellega leidis ta üsna laiades rahvahulkades sooja poolehoidu, mis suurenes veelgi tööliste arvel, kellede huvid siin kaitsemist leidsid. J. Kõrvi pealekaebustel saadeti aga J. Järv a. 1888 kaheks aastaks kubermangu piiridest välja ja „Virulane“ jäi seisma. Rahvuslikku suunda püüdis hoida ka a. 1886 Tartus „Postimehe“ nime all ilmuma hakanud endine „Perno Postimees“, mis a. 1891 muudeti esimeseks eesti päevaleheks. Kuigi ta toimetaja dr. K. A. Hermann oli poliitiliselt andetu ja naiivne ning mõnikord liigselt toonitas oma truualamlust, oli „Postimees“ sel rahvusliku mandumise ja moraalse laostumise ajajärgul siiski suureks rahvuslikuks teoks. „Postimehe“ tõusuks mõjus kaasa asjaolu, et tema ümber koondus enamik ja paremik eesti tookordseist haritlasist. Hermannini teeneks oli lõpuks rahvuslikku liikumisse elustavalt mõjuvate laulupidude korraldamine Tartus a. 1891 ja 1894.

Uus rahvuslik liikumine ja ühiskondlik-poliitiline tõus. Juba venestuse raskemal surveaegadel oli suur vahe selle teostamises Eestimaal ja Liivimaal. Liivi kubermangu kuuluv Lõuna-Eesti jäi Zinovjevi võrdlemisi tagasihoidliku valitsuse all puutumata sellest lamestavast survest, mis osaks sai Põhja-Eestile Šahhovskoi all. Ka tuli Tartule kasuks asjaolu, et ta oli eemal kubermangu keskusest, nii et ülemuse silm ei ulatunud siia rangemat valvet teostama. Ülikoolilinnana tõmbas ta liiatigi rohkesti ligi eesti intelligentsi ja ühtlasi koondus siia teistest riigiosadest käremeelset noorsugu. See kõik hoidis Tartu vaimu värskena ja elavana. Siinne kõvemate närvidega ning alles pillamatu tööjõuga noorpõlv osutaski suurt tööindu ja julgust oma tõekspidamiste eest võitlemisel. Traditsioonina jätkuv venestuse reaktsiooniline survepoliitika laostus üha rohkem Nikolai II ajal. Selles surves karastatud noorema generatsiooni arvates avanesid nüüd võimalused rahvusliku liikumise kaugelt tulemusrikkamaks taaselustamiseks, kui seda suutsid teostada vanema põlve juhtivad tegelased. Kui 1890-ndate aastate keskpaiku

Hermann kavatses loobuda ajalehetoimetaja ametist ning „Postimeest“ ähvardas põhimõttelagedate ärimeeste kätte minek, ostsid noored tulised rahvuslased V. Reiman, O. Kallas ja H. Koppel mitme teise toetusel „Postimehe“ endile. Lehe uueks toimetajaks kutsuti a. 1896 õigusteadlane Jaan Tõnisson, kelle teovõime ja kindel rahvuslik meelsus olid juba tuntud. Uue lehe sihtideks kuulutas uus toimetaja: „Üksnes seda, mis õige Jumala ees, kohus riigivalitsuse ees ja puhas südametunnistuse ees, mis tõsiseks kasuks tuleb Eesti rahvale.“ Vastukaaluks venestuse aja juhtivate tegelaste ühiskondliku moraali langusele taotles Tõnisson oma rahvuslikke ja ühiskondlikke ning poliitilisi seisukohti põhjendada kõlbusega: „Meie rahva elus avalikuks tulnud puudusi ei suudeta mitte õiguse ega riigivõimu varal, vaid ainult kõlbluse mõju abil parandada.“ Rahva kõlbelise taseme tõstmise seadiski ta oma üheks tähtsamaks ülesandeks, lähenedes selles küsimuses Hurda poolt põhjendatud mõõduka rahvusliku voolu traditsioonidele. Rahvusliku liikumise kandjana hindas ta endiselt mõjukamat eesti maaühiskonnakihti — talupoegkonda, samuti aga ka linnakodanlust. Vähem-arenenud tööliskond ei tulnud tollal iseseisva klassina veel arvesse ning toetas oma ärksamas osas seda üldrahvuslikku liikumist. Rahva arenevat jagunemist ühiskondlikeks klassideks ei pidanud „Postimees“ kuigi tähtsaks, tunnustades rahvuse mõõduandvaks ühiskondlikuks teguriks. Venestuse survele mandunud rahvuslikku iseteadvust püüdis „Postimees“ jälle tõsta. Vastandina Grenzsteinile, kes kuulutas eestlastele rahvuslikku kadu, väitis Tõnisson: „Olgugi meie rahvas väikene, kuid ta on ometi rahvas.“

Rahvuslikku iseteadvust püüti õhutada ja kaitsta kõigepealt saksa majandusliku ja kultuurilise ülevõimu vastu. Tõnisson taotles rahvuslikku emantsipatsiooni ja üheõigust sakslastega nii majanduslikul kui poliitilisel alal. Rahvusliku liikumise huvides võitles „Postimees“, niipalju kui tsensuur seda vähegi võimaldas, venestuse vastu. Arvestades esialgu veel tugevat survet võimude poolt jäi ta oma taktikas legaalsuse pinnale ja kõigiti lojaalseks riigivõimu vastu. „Meil eestlastel ei ole „kõrge poliitika“ asjadega ühtegi tegemist — seda õiendab riigivõim isegi.“ Oma julge rahvuspoliitilise suuna tõttu sattus „Posti-

mees" teravasse vastuollu Grenzsteini „Olevikuga", mis lõppes lühiajalise dramaatilise võitluse järel kibestunud ja kõigi poolt mahajäetud Grenzsteini siirdumisega a. 1901 vabatahtlikku maa-pakku — Prantsusmaale.

Ka majanduslike küsimuste tähtsust oskas „Postimees" hinnata, jätkates selgi alal ärkamisaegseid traditsioone. Eesti majanduselu tähtsamaks aluseks pidas Tõnissoni põllumajandust ja talupoja jõukust. Taluomanikele uute suundade näitamises on tal suuri teeneid. Temast sai ka väikemaapidamise kui rahvuspoliitiliselt eelistatava maaküsimuse lahendamise viisi põhjendaja. Ka on tal suured teened eesti ühistegeliku liikumise rajamisel ja põhjendamisel. Vähem tähelepanu osutas „Postimees" esialgu tööstuse ja kaubanduse arenemisele. Virgutades rahvuslikku eluinstinkti ja töövaimustust, lõi Tõnisson oma kaasmõtletajatega eesti rahvuslikus liikumises uue ajajärgu, mida hiljem õigusega on nimetatud „Tartu renessansiks".

Paralleelselt Tõnissoni poolt taaselustatud rahvusliku vooluga arenes ja kujunes elujõuliseks poliitiline radikalism Tallinnas, kui hakkas ilmuma „Teataja" a. 1901. Selle ajalehe toimetajaks ja kogu liikumise vaimseks juhiks oli K. Päts. „Teataja" jälgis kõigepealt ühiskondlikke ja majanduslikke nähtusi, pidades neid kõige tähtsamaiks. Kui „Postimees" väitis, et meil ei olevat ühiskondlikke klasse, ning kõiki püüdis koondada ühise rahvusliku lipu alla, siis „Teataja" nägi ka eestlaste seas majanduslikul alusel tekkinud klassivahesid ning sellest tingitud vastuolusid. Ta nõudis eeskätt vaesemate kihtide majandusliku olukorra parandamist. Seejuures ei eitanud „Teataja" kaugeltki rahvustunde tähtsust, ei asetanud seda aga esimesse järjekorda nagu „Postimees". Ka poliitilises küsimuses oli „Teataja" radikaalsem. Kui „Postimees" kartlikult hoidus segamast Vene poliitilisse ellu, julges „Teataja" avalikult kaasa tunda vene demokraatlikele püüdeile. Neil ideoloogilisel erinevusil puhkes „Teataja" ja „Postimehe" vahel äge poleemika.

Rööbiti rahvusliku liikumise hoogustumisega tärkas XIX sajandi lõppaastail eeskätt Tartu noorema põlve haritlaste hulgas sotsialistlik liikumine. Sotsialistliku maailmavaatega tutvuti ees-

kätt saksa kirjanduse kaudu. Neid tõekspidamisi levitasid samuti vasempoolsete vaadetega üliõpilased. Sihiteadlikumalt hakkas sotsialistlikke ideid levitama uus, a. 1903 P. Speek'i poolt asutatud ajaleht „Uudised“. „Uudistes“ nõuti kõigepealt vaesemate kihtide varandusliku, haridusliku ja õigusliku olukorra parandamist.

Radikaalne liikumine haaras kaasa ka õppiva noorsoo. Eriti elavaks kujunes keskkooliõpilaste asutatud illegaalsete ringide tegevus Tallinnas, Tartus ja Pärnus. Kuigi siin tegeldi peamiselt kirjanduse ja kunsti küsimustega, võeti mõnigikord seisukohta ka poliitilistes ja ühiskondlikes probleemides. A. 1904 Tartus kujunenud Vene sotsiaaldemokraatliku töölispartei komitee ümber koondus esmalt peamiselt keskkooli- ja ülikooli-noorsugu. Alles hiljem haarati kaasa ka töölisi. P. Speeki ja G. Asti juhtimisel pandi a. 1904 alus Eesti Sotsiaaldemokraatlikule Tööliste Parteile. Partei oli sõltumatu Vene vastavast parteist ning tunnustas ka rahvuslikke aateid.

Võitlused linnaomavalitsuste ümber ja eesti linnakodanluse kujunemine. Nagu nägime, toimus XIX saj. teisel poolel rahvaarvu suurenemine linnades. Seoses sellega eestistusid linnad niivõrra, et selle sajadi lõpul moodustasid eestlased rõhuga enamiku nende elanikkonnast. Hoolimata sellest jäid sakslased kujunenud traditsioonide ning oma majandusliku üleoleku ja tugevuse tõttu neis peremeesteks ja tooniandjaks. Mitte ainult kõik tulutoovamad elatusalad, vaid ka kogu linnaomavalitsus oli püsivalt sakslaste käes. Kuid eestlaste ridade püsiv tihenemine ja nende jõukuse kasvamine, eriti aga eesti haritlaskonna tekkimine andsid juba sajandite vahetusel nii mõneski linnas ülekaalu eestlastele. Teatud määral aitas eestluse edasifungile teed tasandada uus a. 1877 teostatud linnaomavalitsuse reform, mis linnaomavalitsuse kujundamisel koopteerimise korras end täiendava rae asemele seadis jõukuse järgi klassidesse jagatud kodanikkonna poolt valitud volikogu. Täidesaatvaks organiks sai nüüd senise bürgermeistri asemel linnapea, kelle ametisse kinnitamine olenes kubernerist. Linnade juhtimine jäi siiski endiselt sakslaste kätte. Järgmine, a. 1892 antud linnaseadus, mis oli eelmisest tagur-

likum ja suurendas kubeneri õigusi linnaomavalitsuste alal, andis valimisõiguse kõigile kindlaksmääratud väärtusega kinnisvarade omanikele. Uus seadus võimaldas linnaomavalitsuste ülevõtmist eestlaste poolt. Nii suudeti Valgas linnavalitsus eestlaste ja lätlaste poolt üle võtta juba a. 1901, kusjuures linnapeaks sai eestlane. Tallinnas said eestlased koos venelastega a. 1904 linna valitsemise endi kätte. Et aga ei loodetud eestlasest linnapea kinnitamist, valiti sellele kohale venelane. K. Päts sai aga linnanõunikuks ja hiljem linnapea abiks. Võrus saavutasid eestlased üksi a. 1906 samasuguse võidu. Mitmesugustel põhjustel oli eestlaste võitlus teistes kodumaa linnades vähem edukas.

Nii suutsid linnadesse asunud eestlased aegade jooksul ületada kõik majanduslikud ja sotsiaalsed takistused. Visa tööga omandasid nad kinnisvaru; selle tagajärjel hakkas nende rahvuslik iseteadvuski XIX ja XX saj. vahetusel hoogsalt tõusma. Omarahvusliku väikekodanluse tekkimine oli seda tähtsam, et maa kõrval hakkas nii majanduslikul kui kultuurilisel alal tähtsat osa etendama linn. Tööstuse jõudsa arenemise tõttu kasvas ka tööliskond tunnustustväärivaks jõuks.

1905. a. revolutsioon. Vene absolutistlik režim lähenes XX saj. algul sisemise laostumise tõttu langusele. Poliitilise, majandusliku ja meil ka rahvusliku surve tõttu tärkas uue sajandi esimestel aastatel kõigis kihtides opositsioon ning püüe parandada oma olukorda. Talunike seisukord Eestis polnud poliitiliselt ega majanduslikult paranenud kohtade päriksostmisest saadik. Endiselt olid nad eemale tõrjutud maaomavalitsustest, endiselt kasutasid ainult mõisnikud mitmesuguseid agraar-eesõigusi. Endiselt lasus provintsikooruste rõhuv enamik talupoegkonnal ja kohtade päriksostmisel tekkinud suured võlad koormasid talunikke rängalt. Rentnikud ägasid kõrgete rendihindade all. Kui aga mõisnik märkas, et rendikoht hakkas hoolsa harimise tõttu suuremat sissetulekut andma, lisas ta renti veelgi juurde.

Eriti raske oli maatööliste, nagu mõisatööliste, moonakate ja kandimeeste olukord. Kerge polnud ka taluteenijate seisukord, sest nii palgaolud kui töötingimused olid rasked. Samuti ihkasid paremaid tingimusi popsid, kes elatusid juhuslikust tööst. Kõigi nende maata inimeste suurimaks sooviks oli oma maa-

l a p i k e. Sellist maata rahvast oli palju, Eestimaal peaaegu pool ja Liivimaal koguni $\frac{2}{3}$ maa rahvastikust. Rahutud olid ka l i n n a - t ö ö l i s e d. Eelmise sajandi lõpul läbiviidud streikide mõjutusel oli teostatud küll tööpäeva lühendamine; see kestis nüüd $11\frac{1}{2}$ tundi, öötöö oli kindlaks määratud 10 tunnile ja laste töö 8 tunnile. Nende seaduste teostamine osutus puudulikuks ja liiatigi ei allunud väiketööstused üldse vabrikuinspeksioonile. Ka olid palgaolud viletsad ja tööliste kohtlemine jäme. Selle tagajärjel leidis üha suuremat pooldamist põrandaalune sotsialistlik liikumine, mille tõkestamiseks valitsus osutus võimetuks. Ühtlasi süvendasid eba-populaarse V e n e - J a a p a n i s õ j a k a o t u s e d veelgi rahulolematust kõigis rahvakihtides.

Kõige selle tagajärjel puhkes a. 1905 r e v o l u t s i o o n. Kui jaanuari algul 1905 Peterburis tulistati tööliste manifestatsiooni, kuulutasid ka Tallinna töölisid protestiks selle vastu välja ü l d - s t r e i g i, millele järgnesid streigid teisteski Eesti linnades. Streigid taotlesid alguses eeskätt tööliste majandusliku seisundi parandamist. Sama aasta sügiseks jõuti siiski arusaamisele, et majandusliku olukorra parandamine pole võimalik ilma senise p o l i i t i l i s e k o r r a k u k u t a m i s e t a.

M a a l r e v o l u t s i o n i s e e r u s i d kõigepealt mõisatöölised ja talurentnikud ning alles hiljem suudeti kaasa tõmmata ka teisi, jõukamaid kihte. Kui veebruarikuus valitsuselt luba tuli koosolekuid pidada ja nõudmisi esitada, hakati valdades koostama m ä r g u k i r j u. Tähtsamaiks nõudmisteks neis olid: osavõtu-õigus maaomavalitsusest, talumaa õiglasema müügi- ja rendihinna korraldamine, maata inimestele maa jagamine kvoodi- ja riigimaast, avalik-õiguslike kohustuste õiglasem jagamine mõisa ja talu vahel, aadli seisuslike eesõiguste kaotamine. Mõisatöölised nõudsid veel tööpäeva lühendamist ja palgaolude parandamist. Ka maal hakkasid p o l i i t i l i s e d nõudmised esinema alles s ü g i s e l. Tallinn kui maa kõige suurem tööstuslinn sammus liikumise esirinnas. Juba suvel oli siin „Dvigateli“ tööliste algatusel pandud toime poliitilise iseloomuga streik, mille eesmärgiks oli poliitiliste vangide vabastamine. Revolutsioonilistel meelevaldustel nõuti koguni i s e -

valitsuse kukutamist. 13. okt. ¹⁾ oli üle riigi välja kuulutatud üldstreik raudteel, millest ka teised töölised otsustasid osa võtta. Tallinnas algas streik järgmisel päeval. Et relvadega varustuda, rüüstasid töölised relvakauplusi. Tööliskonna esindajad tulid kokku „Estoniasse“. Siin vastuvõetud otsustega ühines ka linnavalikogu. Neis nõuti asutava kogu kokkukutsumist, üldist, ühetaolist, otsest ja salajast hääletamist, sõna-, trüki- ja koosolekuvabadust ja isikupuutumast. Kubernerilt nõuti poliitiliste vangide vabastamist, sõjaväe ärakutsumist tänavailt ja linnavalitsuselt abi töötle ja puudustkannatavaile töölisperekondadele. Kuberner Lopuhhin tuligi nõudmisile vastu. Ta laskis vabastada enamiku poliitilistest vangidest, andis korralduse linnas tööliste kätte ning lubas sõjaväe tänavailt kõrvaldada. Kuna aga viimast lubadust ei täidetud, tekkis kordapidavate tööliste ja sõjaväe vahel kokkupõrkeid ja 16. oktoobril avati Uuel Turul miitingut pidavale rahvale sõjaväe poolt hoiatamata tuli. Haavatute ja surnute arv ulatus 150-ni. Selle tagajärjel tõusis revolutsiooniline meeoleolu rahva hulgas veelgi. Ka linnavalitsus avaldas protesti ning nõudis süüdlaste vastutuselevõtmist.

Et kaugelearenenud liikumist summutada, andis keiser 17. okt. manifesti. Selles lubatud kodanlikud vabadused, üldine valimisõigus ja rahvaesindusele tagatud osavõtt seadusandlusest ning kontroll valitsuse tegevuse üle rahuldasiid mõõdukama kodanluse, kes nüüd tagasi tõmbus. Ainult käremeelsed tööliskonnad nõudis endiselt isevalitsusliku korra kukutamist ning demokraatliku vabariigi sisseseadmist.

Revolutsiooniliikumisele tundis ka eesti ajakirjandus elavalt kaasa. Kõige tagasihoidlikumalt esines „Postimees“, kelle nõudmised vaid mõnes punktis ületasid Jakobsoni-aegset poliitilist programmi. Ta tähtsamaiks nõudeiks olid osavõtt maaomavalitsusest, avalik-õiguslike koormuste jaotamine ka mõisadele, valimisõiguse laiendamine linnades ja eesti keelele suuremate õiguste andmine. „Teataja“ ei suutnud algul päris kindlat seisukohta võtta: ta esinemised olid kord üsna tagasihoidlikud, kord jälle käremeelsed. Kui valitsus luba andis palvekirju esitada, kogusid

1) Kuupäevad on esitatud tol ajal kehtinud vana kalendri järgi.

mõlemad lehed neile allkirju. Kõige energilisemalt arendas ajaleht „Uudised“ revolutsioonilist propagandat. Ta nõudis koguni isevalitsuse kukutamist ja kuulutas end sügisel avalikult sotsiaaldemokraatide häälekandjaks. Kõige suuremat poolehoidu leidis ta just tööliiskonnas.

Oktoobrimanifesti järel organiseeris Tõnisson Tartus oma pooldajaist poliitilise partei Eesti Rahvameelse Eduerakonna, mille programm oli sarnane Vene mõõdukalt demokraatliku kadettide partei omaga. „Teataja“ püüdes organiseerida Tallinnaski kodanlikku parteid ei andnud tulemusi.

Erinevad seisukohad revolutsiooni eesmärkide suhtes kajastusid kõige ilmekamalt Tõnissoni poolt Tartusse kokkukutsutud ülemaalisel rahva-asemikude koosolekul. Iga vald võis saata siia ühe peremeeste ja ühe maatameeste esindaja, iga selts ühe saadiku ja iga linn 4 saadikut. 27. nov. 1905 kogunes „Bürgermüsse“ saali umb. 800 saadikut. Ootekohe puhkesid aga vastuolud. Vasempoolsete kandidaat J. Teemant sai koosoleku juhatajaks ja parempoolsed, kes vähemusse jäid, lahkusid Tõnissoniga eesotsas. Järgmisel päeval siirdusid vasempoolsed ülikooli aulasse. Sotsiaaldemokraatide Martna ja Pöögelmanni juhtimisel nõuti siin demokraatliku vabariigi sisseseadmist ning asutava kogu kokkukutsumist. Koha peal taheti ellu kutsuda revolutsioonilised omavalitsused. Keisririigi valitsusasutusi ja nende korraldusi otsustati boikoteerida. Nõuti rüütelkonna, kroonu- ja kirikumõisade eesõiguste tühistamist, lubati tasuta jagada maad maatarahvale. Koolide õppekeeleks pidi saama emakeel. Nende seisukohtade teostamiseks otsustati rahvamassid relvastada.

Nende kõrval jäid Tõnissoni suuna nõudmised üsna tagasihoidlikeks. Siin nõuti ainult konstitutsiooni maksmapanemist ning parlamenti, kuhu rahvas saaks demokraatliku valimisõiguse põhjal oma esindajad saata. Edasi nõuti maaomavalitsuse reformimist samadel põhimõtetel, Eesti ala administratiivset ühendamist ning rahvuslikku enesemääramise õigust. Maata inimestele otsustati maad muretseda kroonumaade, kiriku- ja kvoodimaa arvel, jättes puutumata mõisamaa. Otsustati siiski nõuda mõisade eesõiguste tühistamist. Edasi nõuti rendihindade vähendamist ning

riiklikku abi maa ostmiseks. Kõige selle juures hoiatati aga vägivalda tarvitamise eest.

Kongressist osa võtnud saadikute kaudu levis revolutsiooniline meeleolu üle kogu maa. Mõnel pool seatigi sisse revolutsioonilised omavalitsused ning hangiti rahvale relvi. Samasuguse valdade saadikute kongressi kutsus kokku 10. detsembriks Põhja-Eestis „Teataja“ radikaalne rühm K. Pätsi juhtimisel. Viimane oli sunnitud olnud vastu tahtmist lubama oma lehe toimetamist sotsiaaldemokraatlikus vaimus ja lootis nüüd kongressist oma radikaalide rühmale toetust saada. Kuigi saadikud Tallinnasse kokku tulid, ei saanud sõjaseaduse jõustumise tõttu enam koosolekut pidada. Maatamemehed pidasid siiski koos Tallinna töölistega 2 salajast koosolekut ja valgusid siis koos töölistega maale, kus nad tehtud otsuste kohaselt põletasid ja rüüstasid mõisu. Massiliselt teostati seda Harju-, Järva- ja Läänemaal ning Põhja-Pärnumaal.

See oli viimaseks suuremaks revolutsiooniliseks aktsiooniks meie maal. Vahepeal lõppenud Vene-Jaapani sõja järel avanes valitsusel võimalus energilisemalt tegutseda revolutsioonilise liikumise summutamisel. Baltimaale koondati selleks suuri väeühikuid ning algas liikumise verine mahasurumine. Kõigi Läänemerekubernangude sõjalised jõud allutati nüüd ühisele erakorraliste võimupiiridega asevalitsejale, kindralkubernerrile, kelleks määrati kindral Sollogub. Maad rahustama saadeti erilised karistussalgad, kes korraldasid massilisi peksmisi, mahalaskmisi ja poomisi, ilma et karistatavate süü oleks vajalikul määral kindlaks tehtud. Sageli oli küllalt mõne mõisniku või kirikuõpetaja pealekaebamisest. Kurikuulsaiks said sel alal karistussalkade ülemjuhid kindralid Orlov ja Bezobrazov ning kohalik aadlimees K. v. Sivers. Viimane korraldas Viljandis veresauna, kus ilma juurdlusetagi lasti maha üle 50 inimese, nende hulgas isegi alaealisi kooliõpilasi. Nii hukati Eestis üle 300 inimese. Karistussalkade tegevusele tegi aga lõpu Venemaa liberaalseis ringides laialdast vastukõla leidnud Tartu tegelaste protestitelegramm, mis avaldati Vene juhtivais ajalehtedes. A. 1905—08 kehtiva sõjaseaduse ajal tegid sõjakohtud surmaotsuseid veel ligemale 500 inimese kohta, peale selle mõisteti sadasid inimesi asumisele ja vangi või saadeti maalt välja. Senine kindralkuberner

asendati a. 1906 parun A. M ö l l e r - Z a k o m e l s k i'ga, kes pani kehtima veelgi karmima poliitilise surve. Kõigepealt sattus ajakirjandus tagakiusamise alla. Suleti mitte ainult „Uudised“, vaid isegi kodanlikud lehed nagu „Teataja“, „Postimees“ (viimane ajutiselt) ja teised. Samuti suleti kõik sotsialistlikud organisatsioonid; nende tegelased kas vangistati või läksid maapakku. Nii oli 1908. aastaks suudetud iga vähemgi kahtlane liikumine maha suruda. Seejärel usaldati kaotada sõjaseadus ning kindralkuberneri-amet, kuna püsima jäi vaid kõvendatud valvekord.

Olud pärast 1905. a. revolutsiooni. Poliitiline elu jäi pärast revolutsiooni likvideerimist edasikestva karmi surve tõttu täielisse tardumusse. Kõik poliitilis-parteilised organisatsioonid olid hävinud peale Eesti Rahvameelse Eduerakonna. Sotsiaaldemokraatide püüded jälle ellu kutsuda oma organisatsioone ei andnud tulemusi, samuti nagu nende katsed jälle käima panna oma ajalehte.

Teatud poliitilist elevust löi Eestis võimalus saada omi saadikuid Vene riigi duumas. Kahte esimesse, 1906. ja 1907. a. duumasse, kuhu valimine oli toimunud võrdlemisi vabameelse valimisõiguse põhjal, võisid eestlased kummassegi saada 5 saadikut, kuna kohalikud sakslased jäid esinduseta. Mõlema duuma lühike iga aga ei võimaldanud seal eestlaste nõudmiste läbiviimist. Kolmandas (1907.—1912. a.) ja neljandas (1912.—1917. a.) duumas, mis hoopis tagurlikuma valimisseaduse põhjal olid valitud, said eestlased kohalikkude sakslaste suure esinduse kõrval vaid kaks kohta. Duumasse esitatavate seadus-eelnõude väljatöötamiseks loodi Balti kindralkuberneri juurde eri nõukogu, kuhu Eesti-, Liivi-, Saare- ja Kuramaa aadli maapäev võisid igaüks saada 2 esindajat, samuti nagu iga kubermangulinnagi oli esindatud kahe saadikuga. Talupojad Eesti-, Liivi-, Saare- ja Kuramaalt võisid saada 8 saadikut. Sellele erinõukogule ettevalmistus-asutisena töötasid igas kubermangus ja Saaremaal kuberneride järelevalve all veel komisjonid, kus ettepanevad reformiprojektid enne üksikasjaliselt läbi arutati. Neis asufistes väljatöötatud uuendus-eelnõud saadeti edasi siseministeeriumi, kuhu nad tavaliselt ka seisma jäid. Selleks kasutasid mõjuvõimsaid sidemeid oma poliitiliste eesõiguste pärast hirmu tundvad kohalikud sakslased.

Maailmasõja aeg. Sõda tõi Eestis kaasa seisaku kõigil aladel; elu ei takerdunud mitte ainult majanduslikult, vaid ka sisepoliitiline arenemine oli pidurdatud. Juba see mõjus halvavalt, et hulk kogunud tegelasi mobiliseeriti. Karm sõjatsensuur surmas iga vabama mõtteavalduse. Loomulikult kaldus nüüd seltskonna peahuvi sõjasündmuste jälgimisele ja poliitilised ning rahvuslikud küsimused jäid tagaplaanile. Suuremaid üritusi oli seltskondliku oma-abi korraldamine sõjas kannatadaasaanute ja nende perekondade toetamiseks Põhja-Balti komiteede nime all. Suuremat tähelepanu äratas ka Eestimaa rüütelkonna poolt väljatöötatud maavallitsuse reformi projekt. See äärmiselt mõõdukas eelnou taotles kompromissi, mille järgi rüütelkonna maksu tasuvad talupojad pidid omavalitsustes saama aadliga pariteetliku esinduse. Suur osa eesti avalikust arvamusest asus selles asjas järsult eitavale seisukohale. A. 1915 tõsteti Jaan Tõnissoni eestvõttel üles läti pataljonide eeskujul rahvuslike väeosade loomise küsimus. Selleks kavatseti Vene väes teenivad eestlased koondata kõik erilistesse väeühikuisse. Kuigi selleks kokkukutsutud nõupidamisel eriti V. Reiman toetas seda mõtet, ei läinud see läbi Tallinna juhtivate tegelaste vastuseismisel. Viimased ei pooldanud seda mõtet, kartes, et neid vägesid võidakس paisata eesliini ohtlikemaisse kohtadesse, nagu seda oli tehtud läti rahvuslike väeosadega.

Vaimse elu arenemine.

Ärkamisaeq. Majandusolude avardamine, hariduse levimine ja rahvusliku liikumise tõus põhjustasid erakordse eelvuse ka vaimse kultuuri alal. R a a m a t u t o o d a n g, mis ärkamisaja algul oli 40 trükise ümber aastas, muutus ajajärgu lõpuks kuni 4 - k o r d s e k s. Küllaltki tähtsat osa etendas tõus ilukirjanduse alal. Siin on üheks keskemaks kujuks erakordselt produktiivne kirjanik J. V. J a n n - s e n. Kuigi tema toodangust õige suur osa ei ole originaalne, on ta osanud oma töösse mahutada tõepäraseid olustikupilte ja esitada ka võõrsilt laenatud oma vähearenenud lugejaskonna nõudeid täiesti rahuldades. Teistest olustikuproosa viljelejaist oskas kujukalt esitada eesti ärkava talupojaühiskonna tookordseid püüdeid J a k o b P ä r n oma teostega „Must kuub“ ja eriti „Oma tuba, oma

luba", milles muuseas õhutatakse kohtade ostmist. Ärkamisaegsed lüürikud, eesotsas Koidula, Kuhlbarši ja Veskega, kultiveerisid peamiselt romantilist isamaaluulet ning äratasid sel teel rahvustunnet. Erakordse eduga algatas Bornhöhe ajaloolise romaani viljelemist oma „Tasujaga“, mis ongi vahest menukaim enneisesisvus-aegne teos sellest liigist. Seoses teatariharrastustega arenes ka näitekirjandus, eeskätt Koidula ja Kunderi toodangu näol.

Kesksemaks rahvuskultuuriliseks ühisürituseks kujunes emakeelse kõrgema kooli asutamise aktsioon. Nagu nägime, olid maakoolid — valla- ja kihelkonnakoolid — jõudnud ärkamisaja jooksul küllaltki kõrgele tasemele ja olid suutnud küllaldaselt levitada algelisemat haridust lugemis- ja kirjutamisoskuse näol. Raskem oli kõrgema hariduse omandamine. Sel ajal tulid eeskätt arvesse saksakeelsed kreiskoolid ja gümnaasiumid ja uue koolitüübina ärkamisaja lõpu poole venekeelne linnakool. Need võõrkeelsed koolid ei suutnud aga rahuldada tõusva rahva iseteadlikumat osa. Pealegi olid nad rahvusele ohiliku ümberrahvastamise taimelavadeks. Juba a. 1860 tekkis mõte asutada kõrgemat emakeelset kooli pärisorjuse kaotaja Aleksander I mälestuseks. Selle kavatsuse tulisemaks eestvõitlejaks oli Holstre valla Pulleritsu külakooli õpetaja Jaan Adams. Et Aleksandrikooli asutamiseks vajalisi summasid saada, otsustati toime panna rahakorjandus, milleks a. 1863 esitati Liivimaa kubernerile ka vastav palve ja saadi luba a. 1869. Aleksandrikooli rahakogumise organisatsioonist tõusis tähtsaim ärkamisaegse rahvusliku liikumise kandja. Pinevas võitluses sellele üritusele vaenuliste sakslastega suudeti aktiveerida rahaannetamiseks tuhandeid inimesi, alates jõukaist taluomanikest kuni vallasantideni, ja koguda üle 100 000-rublane kapital.

Kooli ellukutsumise eel tekkis aga ka Aleksandrikooli organisatsioonis võitlus Hurda poolt juhitud pastorigepartei ja Jakobsoni radikaalse voolu vahel. Hurda pooldajad, kel oli enamus peakomitees, tahtsid kooli kujundada kreiskooliks, mille ülalpidamiseks oleks jätkunud kogutud kapitali protsentidest. Radikaalne vool, keda toetas enamik abikomiteid, taotles aga kooli muutmist kaugelt suuremat kapitali nõudvaks reaalkooliks. Lõpliku lahku mineku põhjustas prof. Köleri katse a. 1883 raha laenata Alek-

sandrikooli summadest, et sellega osaliselt tasuda eesti asunikele võlgu ostetud mõisa eest Krimmis. Kui Hurt ei nõustunud kooli kapitali selleks kasutama, protestis ta seisukoha vastu vastasrind abikomiteedele toetudes. Vastasrinna katse tagandada Hurta põhjustas lõpuks Aleksandrikooli organisatsiooni sulgemise ja kapitali ülevõtmise valitsuse poolt. Selle abil kutsuti ellu venekeelne linnakool a. 1888 Põltsamaa läheduses.

Teiseks suuremaks kogu maad haaravaks rahvuslikuks ürituseks oli Eesti Kirjameeste Selts. Selle asutamise mõtte üks algatajaid oli Jakobson. Viljaka koolikirjanikuna oli ta avaldanud ms. oma „Kooli lugemise raamatu“, mis oma sisu värskusega märgitses uut epohhi omal alal. Teiste teoksil-olevate ja kavatsetatavate raamatute kirjastamiseks taotleski Jakobson koos teiste õpetajatega asutada kirjastusühingut. Et õpetajate kirjastusühingust ei saanud asja, jäi Jakobson kõrvale ja seltsi ellukutsumine teostus Hurda poolt koostatud põhikirja alusel. Selle järgi oli koolikirjanduse soetamise kõrvale võetud seltsi ülesannete hulka ühtlasi teaduslike ja ilukirjanduslike teoste kirjastamine, samuti eesti kirjakeele arendamine ja vanavaragi korjamine. A. 1871 kinnitatud seltsi esimeheks valiti asutamiskoosolekul a. 1872 Jakob Hurt. Seltsi tegevus arenes üsna viljakaks. Nii seltsi asukohas Tartus kui ka mujal peeti hulk koosolekuid ja seltsist sai juhtiv asutis eesti vaimse kultuuri alal. Aruteldi hariduslike küsimusi, otsustati tarvitusele võtta uus Ahrensi kirjaviiis, lahendati mitmed lahtised küsimused keele alal. Ka suutis selts aluse panna vanavara kogumisele. Edasi anti välja kontakti pidamiseks üle maa laiali elavate liikmetega aastaraamatuid, milledes ilmusid seltsis peetud kõned. Kapitali puudusel ei suutnud aga selts kirjastamisele asuda. Küll on selts eesti kooli- ja teadusliku kirjanduse paremiku varustanud oma toimetuste järjekorranumbritega. Seltsi ülisuurt autoriteeti arvestades oli see toiming väärtuslikuks tunnustuseks raamatautoreile ja juhtnööriks raamatute valikul nende kasutajaile. Nagu nägime, toimus pineva sisevõitluse järel a. 1881 seltsi ülevõtmine radikaalse voolu poolt, kelle tunnustatud juht Jakobson sai seltsi esimeheks. Hurda ja tema poolehoidjate lahkumine selle tagajärjel nõrgestas aga seltsi õige suurel määral. Kuigi suudeti a. 1882 seltsi liikmete arv päisutada ennekuulmatule tasemele (üle 1000

liikme), algas siitpeale vaimne kiratsemine, mis venestusajal viis sellegi rahvusliku ühisürituse vaimse pankrotini ja sulgemiseni a. 1893.

A. 1869 korraldati Tartus Jannseni õhutusel pärisorjusest vabastamise 50. aasta tähistamiseks laulupidu. See ligemale 900 laulja ja mängijaga ühisüritus sai võimalikuks juba varem tegutsema hakanud laulu- ja mänguseltside tõttu. Üksikuid laulukoore oli tekkinud juba XIX saj. esimesel poolel, tavaliselt muusikat harrastavate köstrite ja koolmeistrite juhatusel. Laulu- ja mänguseltsidest kujunes eriti algatusrohkeks ja elujõuliseks Tartus a. 1865 Jannseni õhutusel ellukutsutud „Vanemuine“. Sellesse koonduid kõik kohalikud ärksamad eesti tegelased ja tema kaudu pandi alus mitmelegi suurele rahvuslikule üritusele. Muusikaharrastuste kõrval peeti siin üldhariduslikke kõnesid, millest olid eriti tähtsad Jakobsoni rahvuslikult virgutavad „Kolm isamaa kõnet“. Näidendi ettekandmisega a. 1870 „Vanemuises“ pandi alus ka eesti teatrile. Seegi kultuuriala leidis viljelemist rahvuslikust liikumisest intensiivsemalt haaratud Lõuna-Eestis, kus ärkamisajal korraldati ligemale $\frac{9}{10}$ kõigist teatrietendustest. Samasugune laulu- ja mänguselts „Estonia“ asutati a. 1865 Tallinnas. Selle liikmed tulid aga kadakasaksliku meelsusega linna väikekodanlikest ringidest ega suutnud arendada oma seltsi keskseks rahvuslikuks ettevõtteks. Teistest seltsidest omasid koha peal veel teatavat tähtsust Viljandis asutatud „Koit“ (1869), Tallinnas ellukutsutud „Lootus“ (1877) ja Pärnus asutatud „Endla“ (1878). „Vanemuise“ suurimaks ürituseks oli a. 1869 ja 1879 laulupidude korraldamine. Kuigi Jannseni ja ta mõtteosaliste poolt püüti esimesel laulupeol hoiduda ühiskondlik-poliitilise momendi ja rahvuslike vastuolude toonitamisest, pidukomitee presidendiks paluti saksa kirikuõpetaja ja pidusöögil tervitati kõigepealt kõiki „ülemaid ja vanemaid“, jättes eesti tegelased viimasele kohale (selline käitumine leidis teravat hukkamõistmist eriti Jakobsoni poolt), ei saa alahinnata selle laulupeo suurt tähtsust eesti arenemisloos. Laulupeo kaudu levis rahvuslik ühtekuuluvustunne laiemasse rahvahulkadesse ja kandus siit kaugeimaissegi kodumaa nurkadesse. Teise laulupeo ajaks, mis toimus kümme aastat hiljem samuti Tartus, oli rahvuslik iseteadvus juba tublisti jõudnud kasvada, kuid ta väljen-

duisvorm oli muutunud hoopis kainemaks. Sellegi laulupeo rahvuslikult äratav mõju oli suur. Kolmas üldlaulupidu peeti a. 1880 Tallinnas. Põhja-Eesti, mis oli senini rahvuslikust elust võrdlemisi kaugel seisnud, haarati sellega ärkamisliikumise ringi. Laulupidudel ja laulmise harrastustel oli suur tähtsus ka eesti muusikalise loomingu iseseisvumisel ja virgutamisel. Kui esimese laulupeo kavas olid rõhuvas enamikus saksa laulud, soome omist ainult kaks, millistest Paciuse viis Jannseni sõnadega sai hiljem eesti rahvushümniks, ja eesti laululooming oli esindatud vaid kahe lauluga, siis teise laulupeo kavas oli eesti ja soome laule kuni 50% ja kolmanda laulupeo kavas moodustasid eesti laulud juba 50% laulude üldarvust. Laulupidude kaudu levisid need laulud rahva hulka ja mitmed neist said rahvalauludeks.

Suure rahvusliku tähtsusega oli ka eesti akadeemilise noorsoo organiseerimine. Kuigi üksikuid eestlasi oli ülikoolis õppinud varemgi, tõusis eesti üliõpilaste arv alles XIX sajandi teisest poolest alates koos rahva üldise majandusliku jõukuse kasvamisega ja õigusliku olukorra paranemisega. Ärkamisaja mõjul hakkas ka eesti haritlaskonnas kasvama rahvuslik iseteadvus. A. 1870 koondusid eesti üliõpilased organisatsiooniks, millest hiljem kujunes Eesti Üliõpilaste Selts (1883). See üliõpilaste koondis ei kogunud enda ümber mitte ainult akadeemilist noorsugu, vaid kogu Tartu eesti haritlaskonna. Rahvuslike seltside rajamine toimus lõpuks küllaltki edukalt ka majanduslikul alal. Tulemusriikas oli neist põllumeesteseltside tegevus, kuna rahvuslik suurüritus kaubalaeva-seltsi „Linda“ näol kiire tõusu järel lõppes sama kiire langusega.

Venestusaeg. Süngel reaktsioonina ka a h j u s t a s venestusaeg ka eesti vaimset kultuuri ja kutsus sel alal esile üldise seisaku ja tagurpidimise. Kooli, kirjandust, kunsti ja kirikut arvestati eeskätt kui ümberrahvustamise tegureid. Valitsuse poliitika lõppsihi saavutamiseks teostati neil kultuurialadel juurteni ulatuvat survet, mis näis eos hävitavat iga kultuurilise ürituse.

Vahetu ümberrahvustamise teenistusse rakendati kõigepealt kooli. Uue koolipoliitika energilisema läbiviimise huvides allutati koolid a. 1885 haridusministeeriumile. Õpperingkonna kuraatoriks määrati venelane ja kuraatori asukohaks Riia, et eemal hoida õpperingkonna juhtimist Tartu ülikooli saksa ringkondade mõju alt.

Järelevalve teostajaiks alghariduse alal loodi rahvakoolidirektorite ja -inspektorite ametid, mis allusid kuraatorile. Ainult usuõpetus jäi kirikuõpetajate kontrolli alla. Algul nõuti koolidelt küll ainult vene keele tundide sisseseadmist, kuid juba a. 1887 määrati vene keel õppekeeleks. Ainult vallakooli kaks esimest õppeaastat jäid veel emakeelseiks. Paar aastat hiljem hakati aga seadust niiviisi tõlgitsema, et neiski klassides tehti vene keel õppekeeleks.

Uue koolitüübina asutati maale ministeeriumikoolid, mis pidid tegutsema venestamise huvides. Neisse määrati õpetajaiks sageli umbkeelseid venelasi. Samasuguseiks venekeelseiks kasvatusasutisteks kujunesid linnades kroonukoolid. Kreiskoolid muudeti vene õppekeelega linnakoolideks. Muude hulgas alustas a. 1888 linnakoolina oma tegevust Eesti Aleksandrikool Põltsamaa läheduses, kus eesti keelt esines õppeainena ainult paar tundi nädalas. Senised õpetajate- ja kõstrite-seminarid suleti, välja arvatud Kaarma seminar Saaremaal. Suletud seminaride ülesanded siirdusid juba 1870-ndail aastail asutatud Tartu venekeelsele seminarile. Et see üksinda ei jõudnud tarvilikul määral õpetajaid ette valmistada, asutati suuremate ministeeriumikoolide juurde erilised pedagoogikaklassid ja võimaldati rahvakooliõpetaja kutseeksamit õiendada ka linnakoolide juures.

Et kool oli seatud eeskätt venestamise teenistusse, jäi teadmiste õpetamine hoopis nõrgaks ja noorsoo hariduslik tase langes senisest madalamale. Vene keeltki suudeti omandada õige puudulikult hoolimata rohkest tundide arvust; tagaplaanile surutud emakeeles ei jõutud vallakoolis kolme aastaga lugemisest ja vaevalisest kirjutamisoskusest kaugemale. Õpilastele pakuti küll teadmisi Venemaa oludest ja ajaloost, kuid oli keelatud neid eesti omakultuuriga ja ajalooa tutvustada. Nii pidi sellise kooli kasvandik paratamatult jääma võõraks oma rahvale. Ka pedagoogilised huvid langesid: jäid ära senised kihelkondade ja maakondade kooliõpetajate konverentsid, ei peetud enam pedagoogilisi kõnesid ega ilmunud eesti keeles kuigi palju kasvatusteaduslikke teoseid ega koolikirjandust. Peale aabitsa, lugemiku, katekismuse ja piiblliloõpiku polnud enam vajadust eestikeelsete õpperaama-

tute järele. Koolide, õpetajate ja õpilaste arv vähenes (a. 1886 oli Liivimaal olnud 123 kihelkonnakooli ja 974 vallakooli 1410 kooliõpetajaga, kuna a. 1904 oli 111 kihelkonnakooli, 826 vallakooli ja 37 ministeeriumikooli 1243 õpetajaga). Venestamist teostati ka Tartu ülikoolis, mis a-st 1893 kandis linna uue vene-pärase nimetuse järgi Jurjevi ülikooli nime. Ainult usuteaduskond jäi endiselt saksaakeelseks. Eestlastest ülikooli lõpetajad ei pääsenud kodumaale riigiameteisse ega võimaldatud neil siin kooliõpetajatena tegutseda; nad pidid siirduma kaugeisse Vene sisekubermangudesse, kus neist suur osa jäi aastate jooksul paratamatult oma rahvale võõraks. Ainult vabakutselistel osutus võimalikuks jääda kodumaale.

Energilise venestuspoliitika teenistusse oli rakendatud vene õigeusu kirik. Esimeses järjekorras püüti ümber usustada Eestimaa talurahvast, kelle hulgas õigeusk oli seni levinud võrdlemisi vähe, teiseks taheti ära hoida õigeusust tagasi-pöördumist Lõuna-Eestis, kus see kippus kujunema massiliseks. Jäädes ametlikult küll õigeusu kiriku nimekirja taotseid need rekonnvertiidiid ehk taassiirdujad (neid oli arvult umb. 35 000) oma usulisi ja kiriklikke tarbeid rahuldada luterliku kiriku abil. Ühtlasi oli a. 1865—1885 ligemale 7000 õigeusuliste last ristitud luteri usku ning üle 5000 õigeusulise noore käinud luterlikus leeris. Selle nähtuse vältimiseks tühistati 1865. a. käskkiri, mille alusel segaabi-eludel oli lubatud lapsi kasvatada luterlasteks. Samuti hakati energiliselt jälgima riigiusust luterlikku usku siirdumist. Liivimaa kuberner Zinovjevi agaral kaasabil tõsteti Liivimaal a. 1885—1894 105 kirikuõpetaja vastu usualalisi süüdistusi, millest küll rõhuv enamik senati poolt lõpetati kaebealuste õigeksmõistmisega. Samal ajal kui Lõuna-Eestis püüti tagasi tulla luteri usku, hakati Põhja-Eestis suuremal arvul õigeusku siirduma. Kuberner Šahhovskoi soodustas seda aktsiooni kõigiti. Kümne aasta jooksul asutati juurde 18 uut õigeusu kogudust ja hangiti suuri summasid õigeusu kirikute ja koolimajade ehitamiseks. Neist üritusist olid silmapaistvamad Pühitisa naiskloostri asutamine ja esindusliku Aleksander Nevski kiriku püstitamine Tallinna Toompeale, selleks et muuta seda linna väliseltki veneilmelisemaks.

Ühtlasi pidurdati ka kirjanduse arenemist. Arkamisaja epi-
 goonide väheütleva lüürika kõrval saavutasid nüüd eriti tähtsa koha
 ajaloolised romaanid, mille kirjutamist oli algatanud Eduard
 Bornhöhe 1880-ndate aastate algul. Viljakamaid autoreid oli
 sellel alal Andres Saal. Eestlaste ajaloolise mineviku elusta-
 mise katsed neis romaanis häirisid aga venestamise pooldajaid ja
 teostajaid, kes rakendasid survevahendeid selle kirjandusliigi aval-
 damise pidurdamiseks.

Saatuslikuks osutus venestusaegne reaktsioon ka viimasele säi-
 linud ärkamisaegsele suurüritusele — Eesti Kirjameeste
 Seltsile. Kuigi see pärast pereheitmist a. 1881 oli vaimsel kirat-
 senud ega suutnud venestusajal nimetamisväärset tegevust aren-
 dada, oleks temast siiski võinud tõusta eesti vaimse kultuuri uus juht-
 tiv keskus. Et takistada sellesuunalist seltsi ülevõtmist, viisid venes-
 tuse poolehoidjad Truusmanni ja Kõrviga eesotsas läbi seltsi sulge-
 mise riigivõimude poolt a. 1893. Kesk masendavat surveaega suutis
 J. Hurt a. 1888 siiski algatada üle terve maa laialdast vastukõla
 leidnud rahvaluule kogumise liikumise, mille hilge-
 tulemused leidsid hiljem isegi rahvusvahelist tunnustust. Sel-
 lisel surveajal võisid enamvähem häirimatult tegutseda ainult täiesti
 apoliitilised organisatsioonid. Neist jätkasid oma tegevust laulu-
 ja mänguseltsid. „Vanemuisest“ oli XIX saj. kahel viimasel
 aastakümnel Wiera juhtimisel kujunenud madala tasemega, aga
 publiku nõudeid rahuldav teater, milles eriti harrastati laulumänge.
 Teistest seltskondlikest organisatsioonest arendasid energilist tege-
 vust karskusseltsid. Laiemalt hakkas karskusmõte Eestis le-
 vima 1890-ndail aastail. A. 1889 kutsuti Toris ellu karskusselts „Täht“
 ja järgneva nelja aasta jooksul asutati üle maa 33 vastavat seltsi.
 Uut hoogu sai karskusliikumine mõisakõrtside sulgemisega ja kroonu
 viinamonopoli sisseseadmisega a. 1900. Alkohol polnud nüüd enam
 nii kättesaadav kui varem ja joomine vähenes selle tagajärjel tun-
 duvalt. A. 1900—1904 asutati jällegi 24 uut karskusseltsi. 1900. a.
 kongressil valiti karskusseltside kesktöimkond, mille
 juhiks tõusis mitmekülgne ja innukas töömees kirikuõpetaja Vil-
 lem Reiman. Karskusseltsidesse koondusid kõik eesti ärksamad
 tegelased, isegi need, kes polnudki veendunud karsklased. Self-
 side tegevus kujunes seetõttu väga mitmekesiseks. Peale karskus-

küsimuste arutati nende koosolekuil üldhariduslike ja rahvuspoliitilisi probleeme. Seltsid korraldasid koosolekuid karskus- ja haridussisuliste kõnedega ning piduõhtuid, esitasid näidendeid ja andsid kontserte. Energilisemalt neist tegutses „Karskuse Söber“ Tartus.

Kultuuriline tõus XIX ja XX saj. vahetusel. Rahvuspoliitiliste taotluste taaselustumine 1890-ndate aastate keskpaiku, linnade eesistumisega tekkinud uue kihi — eesti linnakodanluse kujunemine ja venestusajal üleskasvanud generatsiooni võime oludega kohandada põhjustasid vaimsegi kultuuri alal uue tõusuperioodi. Selleks andsid tõuget ka laulupeod a. 1891 ja 1894 Tartus ja 1896 Tallinnas. Eriti hoogustus eesti kultuurielu peale 1905. a. revolutsiooni, mil reaktsioonilist survet veidi lödvendati. Nüüd hakati asutama rohkel arvul haridusseltsi nii kodumaal kui ka eesti asundustes. Need seltsid korraldasid hariduspäevi, panid toime kursusi, asutasid raamatukogusid ning pidasid ülal emakeelseid kooli ning lasteaedu. Suurimaks nende hulgas kujunesid Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts Tartus ja Eestimaa Rahvahariduse Selts Tallinnas. A. 1906 kutsus esimene neist ellu eestikeelse keskkooli, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi. Eestikeelse tütarlaste progümnaasiumi asutas ka Viljandi haridusselts ja eestikeelsed segaprogümnaasiumid asutati veel Pärnus ja Otepääl. Loomulikult jäid need koolid ilma igasugusest riiklikust toetusest, selle asemel aga peeti neid terava valve all. Nende koolide rahvuslik tähtsus oli suur: nad päästsid mitmed tuhanded eesti noored venestuse lamestava mõju alt ning säilitasid nad oma rahvale. Samal ajal tekkis Tartus, Peterburis, Riias ja Moskvas rida uusi eesti üliõpilaste organisatsioone. Eesti soost üliõpilasi oli nüüd hoopis rohkem kui varem: a. 1914 õppis neid Tartus 400 ja niisama palju leidis neid mujal Vene kõrgemais õppeasutistes.

Pärast Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemist oli pidevalt tarvidust tuntud uue vastava seltsi asutamise järele, kuid eestlaste endi saamatuse ja valitsusvõimude surve tõttu ei suudetud seda kavatsust teostada. Alles a. 1907, mil eesti avaliku elu juhtijaiks oli tõusnud uus põlv, õnnestus J. Tõnissoni, V. Reimani, O. Kalda, H. Koppeli ja teiste algatusel ellu kutsuda uus organisatsioon Eesti Kirjan-

duse Selts. Ka see selts võttis endale laiad üldhariduslikud sihid, nagu rahvahariduse üldine tõstmine kirjanduse väljaandmise ja levitamise, koosolekute ja kursuste korraldamise, teaduslike abirahade ja koolide asutamise kaudu, rahva tervise eest hoolitsemine, kunsti edendamine jne. Selts kujunes varsti elujõuliseks asutiseks. Asutati rida toimkondi, kus tegeldi eesti keele uurimisega ja arendamisega, eesti rahva kultuuriloo selgitamisega, rahvaluule uurimisega ning kooli- ja noorsookirjanduse soetamisega. Seltsi teaduslike saavutiste tutvustamiseks hakati välja andma „Aastaraamatuid“ ja kuukirja „Eesti Kirjandus“. Selts suutis enda ümber koondada enamiku tolaaegsest eesti haritlaskonnast.

Rahvuslikult tähtsaks asutiseks kujunes J. Hurda mälestuseks Tartus a. 1908 asutatud Eesti Rahva Muuseum, mille ülesandeks oli etnograafiliste esemete kogumine ning korraldamine. Järgmisel aastal kutsuti ta juures ellu Arhiivraamatukogu, mis taotleb eestikeelse trükitud kirjavara kogumist.

Noorema põlve kirjanike elujõuliseks koondiseks tõusis „Noor-Eesti“ rühmitis. „Noor-Eesti“ liikumine sai alguse kirjandushuviliste keskkooliõpilaste poolkonspiratiivsest üritusest. Üksteise pool käies loeti omi kirjanduslikke katseid, väideldi kirjanduslike probleemide üle jne. A. 1905 andis rühm välja oma esimese albumi „Noor-Eesti“. Liikumise vaimne juht Gustav Suits sõnastas selles albumis liikumise ideoloogia: eurooplus, individualism ja estetism olid selle liikumise juhtlauseiks. Sellesse rühma kuulusid veel Fr. Tuglas, J. Aavik jt. „Noor-Eesti“ väljaanded, järgnevad albumid ja a. 1910 ilmuma hakanud samanimeline ajakiri, püüdsid eesti lugejat tutvustada välismaiste moodsate kultuuriväärtustega. Kirjanduslike ja keeleuenduslike ürituste kõrval tundis „Noor-Eesti“ huvi ka kujutava kunsti vastu: korraldati kunstinäitusi ja avaldati oma väljaandis kunstireproduktioone. „Noor-Eesti“ ümber koondus ühtlasi eesti tookordne poliitiliselt radikaalsem intelligents. A. 1914 sai see rühmitis endale häälekandja kuukirja „Vaba Sõna“ näol. Samuti elustus rahvaraamatukogude liikumine, mille organiseerimisel mängis „Noor-Eesti“ mitmeti juhtivat osa.

Teatav tõus esines eesti teatrieluski. A. 1906 püstitas „Vanemuine“ endale uue moodsa teatrimaja. Andeka ja asjatundliku juhataja K. Menninguga eesotsas kujunes „Vanemuisest“ eesti tolleaja esinduslikum kutseline teater. Uue teatrihoone valmimise järel avanesid avaramad võimalused muusikalisteks harrastusteks. XX saj. algusest peale korraldatud üksikud sümfooniakontserdid muudeti a. 1908 suviti iga-päev korraldatavaiks aiakontsertideks.

Muudatusi ilmnes ka Tallinna vaimses elus. Linna jõudus kasvamine ja eestistumine ning teovõimsa eesti intelligentsi koondumine sellesse eesti suuremasse linna hoogustasid ja intensiivistasid selle kultuurielu. A. 1906 kujunes siinsestki laulu- ja mänguseltsist „Estoniast“ kutseline teater. A. 1910 korraldati „Estonia“ eestvõttel VII eesti üldlaulupidu. A. 1913 sai „Estonia“ endale uue moodsa teatrimaja, kus hakati viljelema nii lavakunsti kui ka muusikat.

Sellest hoogsast arenemisest tõmbas kriipsu läbi Maailmasõja puhkemine. Seltskondlik tegevus, kool, kirjanduslik, kunstiline ja teaduslik looming pidid nüüd ära andma oma elujõulisemad viljelejad. Sõjaga kaasus muudatus ka üldistes huvide suunatlustes. Kõige selle tagajärjeks oli langus vaimse kultuuri alal. Ilmekalt näitab seda järsk tagurpidimine eestikeelsete trükitoodete arvus. (Kui a. 1912—13 ilmus 705 teost, mida trükiti kokku umbes 2 331 000 eksemplari, ilmus sõja-aastail 1915—16 ainult 394 teost, umbes 1 532 000 eksemplari.)

ISESEISVUSE AJAJÄRK.

EESTI ISESEISVUMINE.

1917. a. revolutsioon ja Saksa okupatsiooni aeg.

Autonoomia kujunemine. Iga rahva elus on tähtsamaid arengumomente omariikluse teel riigirahvuse astmele jõudmine. Eestlastele saabus see hetk vaevalt paar inimpõlve pärast rahvusliku ärkamisaja algust Venemaad vapustanud revolutsiooni ühe tagajärjena. Eesti omariiklusest olid unistanud ja seda propageerinud küll üksikud (A. Dido, Juhan Liiv) juba enne 1917. a. revolutsiooni, nende seisukohtadega võidi aga tutvuda alles Eesti ise-

seisvuse ajal. Ainus laialdasemalt tuntud rahvuspoliitiline programm pärines ärkamisajast ja oli sanktsioneeritud C. R. Jakobsoni autoriteediga. Selles nõuti ms. Eesti alade administratiivset liitmist üheks kubermanguks ja aadli omavalitsuse laiendamist kõikseisuslikuks.

Vene riigi sisemine nõrkus, keiser Nikolai II ja ta valitsuse saamatus tekkinud raskuste ületamisel ja rängad kaotused Maailmasõjas põhjustasid 1917. a. veebruari lõpul¹⁾ revolutsiooni. Selle otsese tagajärjena tekkisid üle riigi linnades tööliste ja soldatite saadikute nõukogud, kes Petrogradi nõukogu juhtimisel pidasid end revolutsiooni püüdluste kandjaks ja edasiarendajaks. Kuigi alguses neis oli esindatud ka linnade muu elanikkond, muutusid nõukogud Eesti suuremais linnades õige suurel määral venelastest ja mullastest koosneva töölistkonna ja sõdurkonna esinduseks ja suhtusid eesti rahvuspoliitilistesse taotlustesse vaenuliselt. Pealegi pääses nõukogudes varsti juhtivale kohale äärmiselt vasempoolne element — enamlased; seetõttu ei leidnud nad poliitiliseltki head kontakti maa põliselanikkudega. Keisri tronist loobumise järel pidas end riikliku võimu kandjaks ajutine valitsus, kelle kohapealseiks esindajaks olid kubermangukomissarid. Eesti alal sai selleks senine Tallinna linnapea Jaan Poska; kogu Eesti ala ühendamise järel autonoomia seaduse põhjal määrati ta abiks Lõuna-Eestis K. Parts, Põhja-Eestis J. Jaakson.

Mõte kasutada revolutsiooni Eestile autonoomia saavutamiseks näib olevat tekkinud peaaegu üheaegselt tähtsamais eesti elu keskustes. Kõige energilisemalt tegutses seejuures Tartu; ta juhtivail tegelastel õnnestus võita Vene ajutise valitsuse peaministrif autonoomia vajaduse pooldamisele ja, kasutades olemasolevat Põhja-Balti komiteede võrku, korraldada 11.—13. märtsini ülemaaline nõupidamine, mil määrati kindlaks Eesti autonoomia põhijooned. Et Vene ajutisel valitsusel oli puuduliku võimukontinuiteedi tõttu teadmata endise siseministeeriumi kavatsus asendada Baltimaade laialdaste võimupiiridega aadli-omavalitsus Sise-Vene piiratud tegevusalaga semstvo-omavalitsusega ja

1) Dateeritud vana kalendri järgi, mis kehtis 1918. a. 31. jaanuarini. Üleminek uuele stiilile toimus nii, et 1918. a. veebruar algas 14. kuupäevaga.

et teda kui nõrka võimu mõjutas Petrogradi eestlaste poolt 26. märtsil korraldatud suurejooneline meeleavaldus, siis kinnitatigi 30. märtsil Eestimaa ajutine omavalitsuse seadus. Seejärel kui oli tagasi tõrjutud Tallinna tööliste ja soldatite nõukogu ja teiste vene autonoomiavastaste poliitiliste voolude vastutöötamine, võis 1. juulil kokku astuda Ajutine Maanõukogu ehk E e s t i M a a - p ä e v. Mitmeastmelise valimisõiguse tõttu omandas Maapäev täiekoosseisu alles septembrikuus, mil juurde tulid üldise valimisõiguse põhjal eestlaste kätte läinud linnade omavalitsuste esindajad. Maapäeva ja tema poolt valitud maavalitsuse (selle juhatajaks oli alates oktoobrikuust K. P ä t s) tegevusseastumine aadli-omavalitsuse asemel tähendas revolutsioonilist pööret kohaliku omavalitsuse arenemisloos ja esimest olulist sammu Eesti iseseisvumise alal.

Eesti omavalitsuse mõju aitas suurendada rahvusväeosade tekkimine. Kuigi ka nende organiseerimist kaaluti eesti juhtivais ringkonnis juba enne revolutsiooni, jõuti selle mõtte teostamisele alles nüüd, eesti sõjaväelaste eneste algatusel. Üle 100 000-mehelise eesti sõjaväelaste-hulga ridades leidis spontaanset pooldamist eesti rahvusväeosadesse koondumise mõte. Selle teostamiseks tekkisid kõikjal komiteed, milledest oli üks tähtsamaid Petrogradi keskkomitee. Plaanikindla kuju omandas organiseerimistöö Eesti Sõjaväelaste Ü l e m k o m i t e e loomise järel, mis toimus esimesel Eesti sõjaväelaste kongressil juunis. Võitluses rahvusväeosade organiseerimise vastastega, kelle hulgas jällegi oli kõige leppimatum Tallinna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu, kujunes jõuprooviks 1. E e s t i p o l g u organiseerimine. Selles väeosas valitsev distsipliin võitis sel määral Vene kõrgemate sõjaväelaste poolehoiu, et sügisel võidi luua uusi väeühikuid ja detsembris, enamlaste võimutsemise ajal, neid koondada Eesti diviisiks al.-polk. J. L a i d o n e r i juhtimisel.

Omariikluse tekkimine. Vene ajutine valitsus oli alates 1917. a. suvest lähemas langusele. Vene viimase sõjalise pealetungi äpardumine Maailmasõjas langetas seevõrra valitsuse autoriteeti, et enamlasted juulis 1917 katsusid teostada riigipööret, mis seekord küll äpardus. Peaminister Kerenski võitlus tagurliku sõjavägede ülemjuhataja kindral Kornilovi vastu augustis lõppes veel valitsuse võiduga, kuid oktoobri lõpul langes r i i k l i k

võim peaaegu ilma igasuguse vastupanuta enamlaste kätte (nn. oktoobrirevolutsioon). Keskvõimu nõrgenemisel vallandus Venemaast irdumise liikumine ta arvukate rajarahvaste hulgas.

Märtsis 1917 oli Vene ajutine valitsus tunnustanud Saksa vägede poolt okupeeritud Poola iseseisvaks. Suvel saavutasid eesti omavalitsusega sarnaneva autonoomia Ukraina ja Läti Lõuna-Liivimaa osas, kuna Soome oli samal ajal asumis iseseisvuse teostamisele. Septembris 1917 asus Vene vähemusrahvuste kongress avalikult Venemaa liitriigiks ümberkujundamist pooldavale seisukohale.

Ka Eestis arenes samalaadne liikumine. Juba 1. juulil 1917 Maapäeva avakoosoleku tervitustelegrammis ajutisele valitsusele ja 3.—5. juulini Tallinnas peetud Eesti rahvuskongressi resolutsioones nõutakse Venemaa muutmist liitriigiks. Riia vallutamise järel sakslaste poolt pooldati Maapäeva 25. augusti kinise koosoleku läbirääkimistel omariiklust Eestile kohase riigikorrana ja kaaluti Põhjamaadega uniooni loomise võimalusi. Eesti saarte okupeerimine sakslaste poolt septembri lõpul muutis Eesti küsimuse rahvusvaheliseks; ta lahendus muutus sõltuvaks sellest, kuidas lõpeb maailmasõda. Lõpliku tõuke omariikluse teele asumiseks andis enamlaste oktoobrirevolutsioon. Kui kubermangukomissari amet võeti enamlaste poolt kantseilises korras üle, otsustas Maapäev enamlikule revolutsioonile vastata rahvusliku revolutsiooniga. 15. novembri koosolekul, mis suudeti hea ettevalmistuse tõttu läbi viia, enne kui enamlased jõudsid hajutada Maapäeva, otsustati J. Tõnissoni ettepanekul kuulutada Maapäev ainsaks kõrgeimaks riikliku võimukandjaks Eestis. Ette nähes Maapäeva laialiajamist enamlaste poolt määrati Maapäeva asetäitjaks tema juhatus koos Vaneimatekogu ja Maavalitsusega. Ühtlasi võeti vastu A. Piibu esitis Eesti asutava kogu kokkukutsumise kohta ja Maavalitsuse esimehe K. Pätsi üleskutsed Eesti sõjameestele kaitsta oma maad ja maksumaksjatele toetada oma kohustuste täitmisega uut riiki.

Toetudes jõule võtsid enamlased üle Maavalitsuse ja omavalitsused. Neil ei õnnestunud aga katkestada Maapäeva ja valitsuse

põrandaalust tööd ega võita enda poole väeosi, kellest oma rahvusliku meelsuse tõttu oli eriti nende vihaalune 1. Eesti polk Haapsalus. Ka vangistati nõukogude võimu vastase tegevuse pärast juhtivaid tegelasi. Näit. oli Maavalitsuse esimees K. Päts kaks korda vangistatud ja pidi siirduma seejärel põranda alla, kuna J. Tõnissõn vabastati teiskordse vangistuse järel vaid tingimusel, et ta välismaale siirdub (seda ta tegigi Eesti välisdelegatsiooni esimehe volitustega). Kõik kodanlikud ajalehed suleti. Vastukaaluks eesti rahvaväele katsuti organiseerida punakaarti. Samal ajal olid Venemaal käimas rahuläbirääkimised keskriikidega, millest Eestile võidi oodata üksnes halba. Neil asjaoludel, osalt mõjutatuna ka Soomest, kes kuulutas enda iseseisvaks, kaldusid vasempoolsedki erakonnad iseseisvuse poole ja aastavahetusel asuti Vanematekogu nõupidamistel üksmeelselt iseseisvuse platvormile. Kui Eesti- ja Liivimaa rüütelkond kuulutasid, toetudes enamlaste poolt antud rahvaste enesemääramise dekreedile, Berliini näpunäiteil sakslaste maaletungi ettevalmistuseks Baltimaad Venest lahkulöönuks, katkestasid enamlased 1918. a. jaanuari teisel poolel Eesti Asutava Kogu valimised, mil Eesti iseseisvuse pooldajad olid saanud rõhva enamuse, ja Tallinna nõukogu otsustas vangistada kõik aadlisoost isikud. Kuna 28. jaan. katkesid Vene rahuläbirääkimised keskriikidega ilma rahu allakirjutamiseta, seisti Eestis Saksa invasiooni otsese hädaohu ees. Kõik see sundis Vanematekogu veebruaris vastu võtma „Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele“, milles 15. novembri otsust täpsustades ja edasi arendades Eesti kuulutati iseseisvaks ja erapooletuks demokraatlikuks vabariigiks. Manifesti avaldamise teostamiseks usaldati riiklik võim kolmeliikmelisele Pästekomiteele, mille liikmeiks olid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Kõigepealt avaldati manifest 23. veebruaril Pärnus ja siis enamlaste lahkumise järel Tallinnas 24. veebruaril 1918. Manifesti avaldamise ja K. Pätsi juhtimisel tegutseva Ajutise Valitsuse loomise järel jõudsid 25. veebruaril Tallinna Saksa sõjaväed. Seega algas Eestis Saksa vägivaldse maaletungi — invasiooni — aeg, mida tavaliselt nimetatakse Saksa okupatsiooniks.

Saksa okupatsioon. Survevahendina Venemaa vastu oli sel okupatsioonil ka vajalikku mõju. 3. märtsil 1918 kirjutas Venemaa Brest-Litovskis alla rahulepingule, mille järgi ms. Eesti saared siirdusid Saksa suveräänsusse. Mandri-Eesti alade kohta asus Saksa riigivalitsus mõninga kõhklemise järel seisukohale, et need kuuluvad Vene riiki ja et sakslased omavad neil vaid õigust siseolude korrastamiseks. Alles Berliini lisalepinguga augustis 1918 siirdus Eesti mandriosa Saksa suveräänsuse alla. Nüüd avanesid Saksa riigile vabad käed Baltimaade riiklikuks korraldamiseks.

Saksa okupatsioon teostati ignoreerides Haagi rahukonverentsi konventsioone. Maavalitsuse ja ta organite tegevus katkestati. Eesti sõjavägi, mida okupatsiooni algul oli veel sunnitud erapooletu sõjaväena sallima, demobiliseeriti aprilli alguks. Omavalitsuste alal taastati ennerevolutsioonigaegsed asutised ja isikud. Neis linnaomavalitsustes, mis aga olid juba enne 1917. a. siirdunud eestlaste kätte, seati ametisse nimetatavad linnapealikud. Maa administratsioon anti täiesti saksa sõjaväelaste, mõisnikkude ja pastorite kätte. Liiklemine ja teateasjandus allutati karmile järelevalvele. Ajakirjanduse alal valitses peenustesse tungiv ja karm eeltsensuur. Ajalehti sunniti avaldama ülemuse poolt saadetavaid artikleid, mis olid toimetustele oma tendentsilt vastuvõtmatud. Üliraskeks kujunesid ka majanduslikud olud. Linnades esinesid tööpudus, palkade vähendamine, samal ajal aga ka elukalliduse tõus ja halvast ning puudulikkust varustamisest tingitud alatoitus. Maal lasusid senitundmatult rängad rekvisitsioonid, mille abil saadud toiduained, samuti ka mets, tekstiilkaubad ja sõjavarustus veeti Saksamaale (kokku kuni 150 miljoni kuldkrooni väärtuses).

Ühtlasi taoteldi maa saksastamist ja tema liitmist Saksamaaga. Selleks seati kõrgemate koolide õppekeeleks saksa keel. Sama eesmärgi huvides loovutasid mõisnikud $\frac{1}{3}$ mõisa-aladest sakslastega koloniseerimiseks. Uue Balti-Saksa riigi rajamiseks kutsuti aprilli algul kubermangude järgi kokku nn. maa kogud, milledes eestlased olid esindatud vaid vallavanematega ja mõne saksastunud linlase ning pas-

toriga. Eestimaa maakogus suudeti vallavanemaid veenda kaasa hääletama Venemaast lahku löömise ja Saksamaaga ühinemise poolt ja Balti maanõukogu (*Landesrat*) liikmete valimisest osa võtma. Liivimaa maakogus aga esitasid eesti vallavanemad K. Pätsi koostatud protesti, milles seletati, et vallavanemail puudub õigus poliitilisi küsimusi otsustada ja et seda võib teha vaid Eesti Maapäev.

Kuigi Maavalitsus ja Eesti iseseisvuse pooldajad katsusid kaitsta Eesti riiklikke ja omavalitsuslikke asutisi ja arendada sellekohast põrandaalust tegevust, ei suudetud siiski ära hoida, et saksameelsed eestlased ei astuks okupatsioonivõimude teenistusse nõunikudena (nn. „beiraatidena“). Pealegi vangistati ja saadeti koonduslaagrisse juhtivaid tegelasi, nagu näit. K. Päts, või nad olid sunnitud siirduma rettu või maapakku. Võitluses iseseisvuse eest langes seetõttu aktiivsem osa välisdelegatsioonile, kel õnnestuski mais 1918 saavutada Eestile *de facto* tunnustus liitlastelt. Siseolude alangi avaldas teatavat mõju välisdelegatsiooni esindus Venemaal, toimetades Petrogradis „Eesti Päevalehte“, milles võimaldus eesti keeles avaldada Eesti iseseisvusmeelseid kirjutisi okupatsiooni kohta ja välisdelegatsiooni tegevusest, kuni see ajaleht Saksamaa nõudmisel juunis suleti.

Okupatsiooni lõppsihtide saavutamine sõltus aga maailmasõja käigust. Otsustavate tulemusteta lõppenuks Saksa 1918. a. pealetungile järgnes liitlaste suur pealetung, mida sakslased ei suutnud enam pidurdada. Novembri algul 1918 puhkes Saksas revolutsioon ja 11. novembril kapituleerus Saksamaa vaherahu sõlmimise teel. Samal 11. novembril alustas okupatsioonivõimudelt luba küsimata uuesti oma tegevust Eesti Ajutine Valitsus. Ulatuslikumalt sai ta seda teha küll alles seejärel, kui Saksa riigi voliniku A. Winnigiga oli 19. novembril sõlmitud võimu üleandmise leping. Et okupatsioonivõimud, eriti Lõuna-Eestis, sihilikult viivitasid võimu tegeliku üleandmisega, järgnes Saksa okupatsioonile peaaegu vahetult 28. novembril alanud Vabadussõda.

Vabadussõda.

Sõja algus. Maailmasõja võitnud liitriigid suutsid a. 1919 Pariisi rahukonverentsil võidetud riikidele peale suruda ülirasked rahutingimused, kuid ei olnud üldise sõjaväsimuse tõttu võimelised otsustavalt kaasa mõjuma Ida-Euroopa olude kujunemisel. Et suurte investeeringute ja laenude tagasisaamine Venemaalt oli enamliku revolutsiooni tõttu ohustatud ja enamlaste maailmarevolutsiooni propaganda tundus pealegi ülirikardetavana, toetasid liitlased kõiki, kes nõus olid võitlema Nõukogude-Vene vastu. Teiselt poolt leidis Nõukogude-Vene, kellel oli käimas kodusõda valgete vägedega ja liitlaste interventsioonivägedega, paraja aja olevat tagasi vallutada endise Venemaa lääneosas asetsemaid rajamaid. Ta lootis sellega omandada rikkalikkude maapõuevarade alasid ja suhteliselt kõrgema majandusliku kultuuriga maid ning luua otseühendust revolutsioonilise Kesk-Euroopaga, mille sisevapustusis nähti maailmarevolutsiooni algust.

Vene agressiivsusest ohustatud rajariikide — Scome, Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Ukraina — seisund kujunes väga raskeks. Neist oli vaid Soomel õnnestunud luua a. 1918 stabiilne riiklik kord ja kodusõjas punastega ka tugev sõjavägi. Kuid just Soomel oli Venemaaga õieti kestev vaherahuseisund. Kõigis teistes oli Saksa okupatsioon vaevu lõppenud, valitsusvõim alles organiseerimisel ja elanikkond tüdinud Maailmasõja ja revolutsiooni vintsutusist. Okupatsiooniaegne raske ekspuaterimine oli nõrgestanud neid maid majanduslikult, kuna Saksa sõjaväejuhatust tegi raskusi uute riikide sõjaväe organiseerimisel. Pealegi hinnati Vene-hädaohu suurust üle ega suudetud arendada koostööd võitluses ühise vaenlase vastu. Kõik eelöeldu kehtib ka Eesti kohta. Vene sõjajõudude maaletungimisel ei arenenud Eestis ettevalmistus sõjaks soovitud kiirusega ja vajalikus ulatuses. 1918. a. 16. novembri vabatahtlik mobilisatsioon ei andnud nõutaval määral mehi sõjaväele; alles 27. novembri sundmobilisatsioon tõi kaasa muudatuse paremusele. Ka relvade saamisega oli raskusi, sest sakslased viivitasid veneaegsete ülisuurte relvatagavarade jääkide üleandmisega, andsid neid üle rikutud kujul või jätsid lihtsalt relvad maha, nii et neid tuli

eestlastel endil ladudest otsida. Samuti puudus muugi varustis ja toitlustamisolud olid okupatsiooniaegsete rekvisitsioonide tagajärjel väga rasked. Puudulikult oli korraldatud ka sõjaväe juhatamine, kuni kindral J. Laidoneri kohale jõudes organiseeriti operatiivstaap ja 23. detsembril loodi ülemjuhataja-amet, mis kohale määrati Laidoner ise. Puudulikult varustatud ja väikesed Eesti väeühikud ei olnud suutelised ülekaaluka enamlaste kallaletungi tagasitõrjumiseks, liiatigi et Saksa väeosad eestlaste abistamise asemel sageli taganesid, kokku leppides enamlastega. Lõuna-Eesti läks seetõttu enamlaste kätte peaaegu ilma vastupanuta. Põhja-Eestis, kus sõda algas 28. novembril enamlaste kallaletungiga Narvale, pidid Eesti väeühikud samuti järk-järgult taganema. 1919. a. algul asetsees rinne mõnekümne kilomeetri kaugusel Tallinnast, Paidest, Viljandist ja Pärnust. Et anda oma agressioonile kodusõja ilmet ja õigustada seda välismaa silmis, lõi Nõukogude-Vene novembri lõpul kommunistliku Eesti valitsuse Tööraha Kommuuni nime all ja katsus suurendada ja reorganiseerida eesti kommunistlike väeosi.

Iseseisvuse kaitsemine ja kindlustamine. Eestis alanud hoogus organiseerimistöö andis varsti häid tulemusi. Loodi uusi väeühikuid, millest hiljem omandasid suure kuulsuse soomusrongid, Kuperjanovi partisanid, Kalevi Maleva jm. Vennasrahvalt Soomest saadi esimesi välislaenusid ja sõjavarustist. 12. detsembril Tallinna jõudnud Inglise laevastik tõi kaasa samuti relvi, muu seas ka kergekuulipildujaid, mis enamlikule sõjaväele olid täiesti tundmatud. See laevastik kaitses meie merepiiri enamlaste laevastiku kallaletungi vastu. Jõulupühade ajal tema poolt vangistatud ja Eestile kingina üleantud 2 miiniristlejat („Vambola“ ja „Lennuk“) moodustasid Eesti sõjalaevastiku tuumiku. Lõpuks organiseeriti Soomes eraalgatusel detsembri lõpul umb. 2000-meheline abivägi, mille esimesi ühikuid jõudis Eestisse juba aastavahetusel. Neil eeldustel algas 7. jaanuaril 1919 Eesti vägede üldine pealetung, mis vabastas maa enamlaste võimu alt. Viru rindel vallutati tagasi Tapa, Rakvere ja 18. jaanuaril Narva, kuna lõunarindel kiirlöögiga 14. jaanuaril

vallutati Tartu ja kaotusrikka Paju lahingu järel 1. veebruaril Valga. Veebruarikuu esimestel päevadel langesid Eesti vägede kätte Võru ja Petseri. Enamlaste poolt 1919. a. veebruari teisel poolel korraldatud mässukatse Saaremaal summutati kerge vaevaga.

Eesti sõjaväe edul olid suured tagajärjed rahvusvaheliseski ulatuses. See kindlustas liitlastelt toetuse saamise sõja- ja muu varustise näol ja võimaldas Eesti delegatsioonil Pariisi rahukonverentsil üritada Eesti lõpliku tunnustamise küsimust. Liitlaste, eriti prantslaste juures suurt mõju omavate vene valgete vastutõotamise tõttu ei saadud selles küsimuses konverentsil soovitud tulemusi. Veelgi suurem mõju oli Eesti võitudel Läti olude kujunemisele. Novembris 1918 iseseisvaks kuulutatud Läti ei suutnud esialgu oma sõjaväge korraldada. See sundis K. Ulmanise juhitud Läti valitsust võitluses läti punaküttidega sõlmima Saksa Landeswehr'iga lepingu, mille järgi Läti sõjaliste jõudude juhatajaks sai sakslane ja sõjaväe enamiku moodustas Landeswehr ja Saksa vabatahtlikkude Rauddiviis. Liepaja ümbrusse tõrjutud Saksa-Läti sõjaväe seisund kergenes õige suurel määral Eesti väe suure pealetungiga, mis sundis Vene sõjaväejuhatust läti punakütid üle viima eestlaste vastu. See võimaldas omakorda Landeswehr'il vabastada Kuramaa, kõrvaldada aprillis 1918 riigipöörde abil Ulmanise valitsuse ja asendada ta Niedra saksasõbraliku valitsusega.

Eestlastel õnnestus tagasi tõrjuda Vene kallaletungid 1919. a. veebruari- ja aprillikuu ja teostada Asutava Kogu valimised. Siiski pidas vägede ülemjuhatus vajalikuks sõja viimise kaugemale Eesti piiridest. Selle ettevalmistuseks oli Eesti ülemjuhatus all moodustatud ingerlaste pataljon, Vene Loodearmee ja kokkuleppel Läti Ulmanise valitsusega Läti brigaad. 12. mail algas Eesti vägede ja ingerlaste toetusel Soome lahe rannikul pealetungi Loodearmee. Selles saavutati sõjaliselt küllaltki väljapaistvaid tulemusi; muuseas said ingerlased enda kätte tähtsa Krasnaja Gorka merekindluse Petrogradi läheduses. Et kergendada Loodearmee pealetungi, vallutati juuni lõpul Eesti vägede poolt Pihkva,

kusjuures kaotuste tõttu masendatud Eesti kommunistlikust diviisist vabatahtlikult end vangi andsid diviisiüleml ja umb. 1000 meest. Sisevastuolude ja halva korralduse tõttu ei suutnud aga Loodearmee oma võite kindlustada; juuni teisel poolel taganes ta endistele positsioonidele. Edukam eelmisest oli Põhja-Läti vabastamise operatsioon. Alanud 24. mail, andis see võitluses desorganiseeritud ja kiiresti taanduva punaväega, seejärel kui Eesti väed olid juuni algul jõudnud Jekabpils Dūna (Daugava) ääres, eestlaste kätte terve Läti-Liivimaa (Vidzeme). Eesti vägede edukas tegevus maikus võimaldas aga kindral v. d. Goltzi juhitud Landeswehr'il vallutada 22. mail Riia. Selle asemel et siirduda itta enamlaste vastu, tungis Landeswehr nüüd põhja poole. Et Eestile oli täiesti vastuvõtmatu lubada okupatsiooniaegse Balti riigi pooldajaid ja järelikult Eesti iseseisvuse vastaseid tungida Eesti piirideni, kujunes sellest vastuolust juunis 1918 sõda Landeswehr'iga. Kuigi Landeswehr oli oma tehniliselt varustiselt paremas seisundis kui eestlased, ei suutnud see pidurdada Eesti vägede võidutahet. Kaotanud 20.—23. juunil Võnnu lahingu, taganes Landeswehr kiiresti ja palus vaherahu, mis 3. juulil sõlmitigi. Et Landeswehr ei täitnud vaherahu tingimust Lätimaalt evakueerumise kohta ja Vene juhtumusteotsija Bermond-Avalovi nimelisel juhtimisel ohustas oktoobri algul Riiga tungides Läti siseolusid, tulid lätlastele appi Eesti soomusrongid, kes aitasid saksa hädaohtu lõplikult kõrvaldada.

Sõja lõpetamine. Et liitlased ei nõustunud rahukonverentsil Eestit lõplikult iseseisvaks tunnustama ja et teiselt poolt eestlased olid suutnud oma riiki sõjaliselt kaitsta, kerkis paratamatult üles Nõukogude-Venega rahu sõlmimise küsimus. Ainult sel teel oli võimalik saavutada lõplik lahendus Eesti riigi iseseisvuse kindlustamisel. Et oma kaalu rahuläbirääkimistel suurendada, pidas Eesti konverentse oma naabrite Soome, Läti ja Leeduga ühise rahu sõlmimiseks. Teiselt poolt katsuti nõutada rahuläbirääkimisteks liitlaste nõusolek; neist suhtus Prantsusmaa sellesse kavatsusse järsu eitamisega, kuna Inglismaa, kellest Eesti eeskätt sõltus varustise ja muu abi suhtes, osutas suuremat arusaamist Eesti poliitika sihtide kohta. Septembris 1918 Pihkvas peetud Eesti eelläbirääkimistel Nõukogude-Venega lepi

kokku ühiste rahuläbirääkimiste korraldamise suhtes rajariikide ja Venemaa vahel. See kavatsus ajendas aga oktoobri algul L o o d e - a r m e e (Eesti vägede kaasabil teostatava) Petrogradi operatsiooni, mis andis algul hiilgavaid tagajärgi, sest pealetungil jõuti Petrogradi väravateni. Halva ettevalmistuse ja sõjakäigu saamatu juhtimise tõttu tuli L o o d e a r m e e l siiski taganeda; ta varises kokku ja ta sõjaväelased desarmeeriti Narva jõest ületuleku järel novembris Eesti vägede poolt. Et teised rajariigid ei võtnud osa kokkulepitud ühistest rahuläbirääkimistest, kujunesid neist alates 5. detsembrist 1919 Tartus Eesti-Vene rahuläbirääkimised. Kui enamlastele selgus, et neil ei õnnestu suurest arvulisest üleolekust hoolimata saavutada võitu Viru rindel, nõustusid nad Eesti piire tunnustama. Vaherahule, mis jõustus 3. jaanuaril 1920, järgnesid lõplikud läbirääkimised; rahu kirjutati alla 2. veebruaril 1920. Tartu rahus sai Eesti esimese *de iure* tunnustuse, kindlustas Petserimaa ja Narva-taguse omandamise kaudu sobivad piiritingimused ja sai Venemaale evakueeritud varanduste eest vastutasuks 15 miljonit kuldrubla.

ISESEISYUSAEG.

Üldine iseloomustus.

Iseseisev riik ja selle korraldamine. Vabadussõda ja sellele järgnevad aastad (1919—22) olid Eesti riigi kujunemisaegadeks. Tartu rahulepingus saavutatud *de iure* tunnustus osutus Eesti riigi täieliku rahvusvahelise tunnustamise alguseks. Samal 1920. aastal tuli see tunnustus Soome ja Poola poolt ja järgmisel aastal (1921) järgnes ühine tunnustamine liitriikide poolt; suurriikidest tunnustasid P.-A. Ühendriigid Eestit a. 1922. Astudes a. 1921 rahvusvahelise suhtlemise keskse organisatsiooni — Rahvasteliidu liikmeks pidi Eesti loobuma riigiloomise perioodil pooldatud erapooletuspoliitikast. Vilgast arendamist leidis sel perioodil suure Balti (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola) liidu mõte. Et Leedu loobus vastuolu tõttu Poolaga Vilno pärast koostööst igas välispoliitilises aktsioonis, millest Poola osa võttis, ja et Soome kartis koostöös Poolaga kahjustada oma häid suhteid Saksamaaga, kujunes liidu asemel vaid sõprusvahetõrked võrk.

Sisepoliitilisel alal omas mõõduandvat tähtsust Asutava Kogu tegevus. Oma erakondlikult koosseisult oli 23. aprillil 1919 kokku astunud Asutav Kogu tugeva vasempoolse kallakuga, sest sotsialiste leidus temas 40%, tööerakondlasi — 25%, keskerakondlasi — 25% ja parempoolseid vaid alla 7%. Asutava Kogu tähtsamaks tööks osutus põhiseaduse loomine ja selle elluviimise praktika kujundamine. Juba enne põhiseaduse vastuvõtmist kujunes Eestis tegelikult parlamentaarne riigikord. Valitsuste loomised toimusid pikkade erakondlike kauplemistega järel isikute ja koalitsioonitingimuste üle, kuna valitsused lahkusid erakondade koalitsiooni lagunemise tõttu. 1920. a. Põhiseaduse teostas loogiliselt ja sirgjooneliselt rahvasuveräänsuse põhimõtte. Rahvas pidi teostama oma riiklikku võimu rahvahääletuse, -algatuse ning üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse hääletamisviisi põhjal valitava 100-liikmelise Riigikogu valimise teel. Ainult rahvas võis rahvahääletuse kaudu Riigikogu enne ta volituste lõppu laiali saata. Umbusaldusest täidesaatva võimu vastu loodi Vabariigi Valitsus üsna nõrk. Riigipea ülesandeid täitis Riigivanema nime kandev peaminister. Valitsus oli poliitiliselt vastutav ja pidi lahkuma ametist otsese umbusalduse avaldamise järel Riigikogu poolt. Täiesti loomuliku osana kuulus Põhiseadusse kodanikuõiguste ülddemokraatlik fikseerimine.

Majanduslik seisund oli Vabadussõja lõpul raske. Põllumajanduslik tootmine oli sõdade ja segaduste ajal langenud ega suutnud rahuldada isegi siseturu tarbeid. Vene ajast päritud suurtööstus ei vastanud väikeriigi nõudeile ja loomulik turg, mille nõuetega see tööstus oli kohandatud, nimelt Venemaa, oli ära langenud. Kõigi nende raskuste kiuste järgnes sõja-aastaile järjest elavnev majanduslik tegevus. Hüviste tootmine tõusis nii põllunduse kui ka tööstuse alal. Elavnes ka kaubandus, millesse ergutavalt mõjusid suhteliselt madalad tollid ja suur nõudmine kaupade järele. Et vajalikud erakapitalid puudusid, tõusis majanduselu peafinantseerijaks riik a. 1919 asutatud Eesti Panga kaudu; ta kattis kulutusi eeskätt Venelt saadud 15 miljoni rubla arvel. Riigi enda majapidamise puudujääke tuli

katta a. 1919 sisseseatud Eesti marga emissiooni suurendamisega; see viis margakursi paratamatult alla. Tõus ilmnnes ka ühistegevuse alal, kus just alates a. 1917 loodi enamik keskühistuid (ETK, E. Rahvapank, Eesti Ühistegelise Liit). Suurima muudatuse Eesti majanduselus põhjustas 1919. a. maa reform. See reform, mille loomisel oli veel värskelt meeles mõisnike okupatsiooniaegne kavatsus anda $\frac{1}{3}$ mõisade pindalast saksa asunikele koloniseerimiseks, võeti vastu Landeswehr'i sõja järel; ta oli radikaalsemaid maailmas. Tema kaudu võõrandati umb. 2,3 miljonit hektaari maad ja hävitati füüsilikult suurmaapidamine. Kooli alal tõi põhjapaneva tähtsusega muudatuse 6-klassilise sundusliku algkooli seadus a. 1919. A. 1922 antud Keskkoolide seadusega ja a. 1919 asutatud Tartu Ülikooli ning teiste kõrgemate õppeasutiste rajamisega pandi ühtlasi alus üldhariduslikule ühtluskoolile. Samuti järgnes tõus kõigil teistelgi vaimse kultuuri aladel.

Välispoliitika. Kuni 1930-ndate aastate kesksaamiseni säilis Eesti välispoliitikas riigi rajamise ajal kujunenud süsteem. Eesti võttis Rahvasteliidu nn. kollektiivse julgeoleku süsteemi liikmena osa kõigist selle üritustist. Arendati edasi suure Balti riikide rühma koostööd. Sel alal olid suuremaid saavutisi Soome, Eesti, Läti, Poola vahekohtu leping (a. 1925) ja ühine poliitika Nõukogude-Vene suhtes; seda tööd kroonisid Balti riikide ja Nõukogude-Vene vahelised kooskõlastatud mittekallaletungilepingud ja lepituskonventsioonid (a. 1932). Tulemusrikkamad olid saavutised väikese Balti liidu rajamise alal. A. 1923 loodi Eesti-Läti sõjaline liit. Selle edasiarendamisest tolliuniooni abil majanduslikuks liiduks ei ole asja saanud ja ajutiste majanduslike lepete abil korraldatavad majanduslikud suhtlemised on viinud riike pigem üksteisest kaugemale, kui neid lähendanud. Laiendamist leidis väikese Balti liidu mõte a. 1934 üksmeele ja poliitilise koostöö lepinguga Eesti, Läti ja Leedu vahel.

Rahvasteliidu süsteemi tõhususe langus ja suurriikide liidupoliitika elustumine viimaseil aastail on elustanud Euroopa väikeriikides erapooletuse poliitikat. Eesti, kellele see

tähendas riigi rajamise aegse poliitika uuendamist, on selle omaks võtnud; ta deklareeris enda mittesidumist Rahvasteliidu sanktsioonide-poliitikaga ja võttis seejärel a. 1938 vastu erapooletuse seaduse. Erapooletuse tõhususe tõstmiseks sõlmiti (koos liitlase Lätiga) a. 1939 mittekallaletungileping Saksamaaga. Seoses muutustega rahvusvahelise poliitika alal on Eestis a. 1938 riigikaitse tugevdamiseks vastu võetud relvastumise kava, mille kiirendatud teostamisele asuti a. 1939. Uue muudatuse Eesti välispoliitikas tõi endaga kaasa septembris a. 1939 alanud Saksamaa sõda Poola ja Inglis- ning Prantsusmaa vastu. Saksa sõjavägede otsustavad võidud Poola üle ja seejärel vastastikusel kokkuleppel Nõukogude-Vene ja Saksamaa poolt teostatud Poola riigi jagamine ühes Lääne suurriikide mõju vähenemisega Läänemeremail põhjustasid septembri lõpul a. 1939 Eesti-Vene vastastikuse abistamis- ja koostöölepingu sõlmimise. See ühes analoogiliste lepingutega Nõukogude-Vene ja Läti ning Leedu vahel märgitseb Vene mõju tõusu Balti riikides ja toob kaasa olulisi muutusi erapooletuse poliitikas. Samas suunas avaldab mõju ka alates oktoobrist 1939 Saksamaa algatusel teostatud Balti riikides asunud sakslaste ümberasustamine Saksasse.

Sisepoliitiline arenemine.

Sisekriisi tekkimine. Asutava Kogu poolt loodud Põhiseadus ja selle alusel kujunenud parlamentaarse riigikorra praktika põhjustasid varsti põhiseaduse kriisi. Riigikogu muutus „100-päiseks majasteediks“, kes piiramatult ja kellegi poolt korrigeerimata võis teostada kõrgeimat võimu riigis. Valitsus, mis kujundati pikalevenivate valitsuskriiside järel erakondade kauplemise tulemusena, osutus õigupoolest erakondade usaldusmeeste nõukoguks. Sellisena pidi ta ka ametist lahkuma mitte, nagu Põhiseadus seda määras, otsese umbusalduse avaldamise järel Riigikogu poolt, vaid erandita seetõttu, et mõni erakond oma esindajad temast ära kutsus. Põhiseaduse kriisiga oli lahutamatult seotud erakondliku režiimi kriis. Demokraatliku riigikorra põhialuseks on riigi kodanikkonna koondumine oma

poliitiliste tõekspidamiste (konservatism, liberalism-radikalism, sotsialism) järgi erakondadeks, et oma tõekspidamisi riigis valitsevale pääsedes teostada. Eestis oli aga erakondlik kord mõneski suhtes puudulikult arenenud. Proportsionaalne valimisviis soodustas erakondade suurt killunemist. Riigikogus oli esindatud 8—12 erakonda. Nende vahel käis terav, sageli demagoogiliselt valimatu ja kodanikkonda ärritav võitlus. Suureks puuduseks oli ka kihirühmitiste arvukas esinemine erakondadena. Näiteks oli poliitiliselt tähtsa konservatiivse erakonna ülesandeid täitmas nn. vanapõllumeeste kihi huve esindav Põllumeestekogude erakond. Ühtlasi oli erakondliku organisatsiooni ülesehitus (pooldajad, erakonna liikmed, parlamendi rühm, juhatus) puudulikult kujunenud; sellest olenes nõrk kontakt erakonna juhtivate rühmitiste (juhatuse, parlamendi rühma) ja ta pooldajate — valijate vahel. Neile puudustele lisandus lõpuks demokraatliku riigi ja ühiskonna kriis, mis avaldus algul riigitüdimuses, hiljem laialdaselt levivas vaenulisuses kehtiva ühiskonna- ja riigikorra vastu. Siiski leidis võrdlemisi vähe kõlapinda kehtiva riigikorra kukutamist taotlev kommunistlik propaganda. Eeskätt Nõukogude-Venest salaja Eestisse tulnud jõukude abil korraldatud 1. detsembri 1924. a. kommunistlik riigipöördekatse Tallinnas likvideeriti paari tunni järel kerge vaevaga. Kaugelt kardetavamaks kujunes väikekodanikkude kihtide hulgas 1930-ndate aastate algul üha suuremat pooldamist leidev vabadussõjalaste ehk nn. vapside rahvaliikumine. Saanud 1920-ndate aastate teisel poolel alguse Vabadussõjast osavõtnute majanduslikkude huvide kaitsemist taotlevate liitude näol, muutus see liikumine alates 1931. aastast, mil vabadussõjalaste kongress võttis oma ülesandeks Põhiseaduse parandamise, poliitiliseks organisatsiooniks. Et Vabadussõjalaste Keskliidu juhatuses pidid seetõttu lahkuma tasakaalukat hoiakut pooldavad vanemad tegevväe ohvitserid, siirdus juhtimine noorema generatsiooni (A. Sirk'i jt.) kätte. Osava demagoogilise propaganda abil suudeti lühikese aja jooksul koondada rahvaliikumisse mitmesuguseid kehtivale korrale vaenulisi elemente ja majanduslikust kriisist tabatud või ohustatud arvukaid rühmitisi.

Välismaiste diktatuurierakondade eeskujul loodi neist väliselt imponeeriv poolsõjaväeline organisatsioon, kuna masinates õhutati ekstaatilist vaimustust juhtide poolt loodava, teadlikult ebaselgel kujul formuleeritud tulevase korra suhtes.

Sisekriisi lahendamine. Katsed vähendada kehtiva korra puudusi algasid juba õige varakult. Erakondliku killustumuse kaotamiseks ühinesid a. 1925 sotsialistlikud erakonnad; kriisi haritipule jõudmisel ühinesid a. 1932 põllumeeste erakonnad ja samuti ka eriti suurel määral killustunud keskeraonnad, nii et sellest ajast peale Riigikogus esines ainult kolm suurt erakonda. Ka põhiseaduse reformi katsed algasid 1920-ndate aastate teisel poolel. A. 1929—30 esitati Põllumeestekogude ja Rahvaerakonna poolt vastavad eelnõud; siitpeale omandas see küsimus aktuaalse kuju. Kuna esimesed projektid piirdusid parlamentaarse riigikorra alusel tegutseva presidendivõimu sisseadmisega, andsid 1930-ndate aastate projektid üha suureneva osatähtsuse ja võimu riigi presidendile, vähendades vastavalt Riigikogu mõju. Riigikogu poolt rahvahääletusele viidud põhiseaduse-eelnõu jäi aga a. 1932 napilt vähemusse. A. 1933, mil majanduse ja demokraatia kriis jõudsid Eestis haritipule, esitati rahvahääletusele Riigikogu poolt koostatud uus Põhiseaduse muutmise eelnõu ja selle järel vabadussõjalaste oma. Vabadussõjalaste vastuföötamisel ja riigikodanikkonda pahandava valitsuskriisi tagajärjel kukkus esimene eelnõu suure enamiku vastu hääletades läbi; uueks põhiseaduseks sai vabadussõjalaste eelnõu, mis 1933. a. oktoobri rahvahääletusel vastu võeti vahepeal kehtima pandud kõrgendatud enamuse nõude kiuste. Uus põhiseadus, mis vastandina eelmisele paisutas ülisuureks rahva poolt valifava riigivanema (õigupoolest presidendi) võimu, võimaldades tal valitseda diktaatorina, hakkas kehtima 1934. a. jaanuaris.

Ennetades vapside riigipöörde kavatsusi teostas riigivanem K. Päts kindral J. Laidoneri toetusel a. 1934 12. märtsi pöörde, mille järgi poliitiliste ringkondade heakskiitmisel peatati 1933. a. põhiseaduse elluviimine. Sellega algas nn. ülemineku-aeg. Et valitsusel tekkis lahkavamus Riigikoguga ülemineku-aja teostamise viisi üle, asetati sama aasta sügisel

Riigikogu vaikivasse olekusse ja valitsus hakkas teostama reforme omal vastutusel. Selles tegevuses etendas olulist osa peaministri asetäitjana ja aastail 1938—39 peaministrina K. Eenpalu. A. 1935 pandi seisma poliitiliste erakondade tegevus ja loodi valitsuse poliitika toetamiseks Isamaaliit. Vapside uus riigipöördekatse 1935. a. detsembris avastati õigeaegselt ja lõppes osavõtjate raske karistamisega kohtu poolt. See vähendas lõplikult poolehoidu nende liikumisele. 1936. a. veebruaris teostati rahvahääletus uue põhiseaduse aluste ja väljatöötamise viisi kohta. Selle ülesande teostamiseks a. 1937 kokkukutsutud kahekojaline Rahvuskogu töötaski välja uue, uusaastal 1938 kehtima hakanud Põhiseaduse, milles, võrreldult 1933. a. Põhiseadusega, kärbiti presidendi võimutäiust riigivõimude vastastikuse piiramise ja koostöö suunas. Riigikogu moodustamisega, eriti Riigivolikogu valimisega a. 1938, mil valitsuse algatusel loodud Põhiseaduse elluviimise rahvarinne sai suure enamuse, algas uue riigikorra järk-järguline elluviimine.

Kasutades üleminekuaegade piiramatuid võimalusi riigi siseelu arendamisel teostas valitsus suuri reforme kõigil aladel. Neist omavad sisepoliitilisel alal suurt tähtsust kutseomavalitsuste loomine ja omavalitsuste reform. Lisaks kahele olemasolevale (Tööstus-kaubandus- ja Põllutöö-) kojale loodi juurde 15 uut (Töölise-, Käsitöölise-, Ühistegevus- jt.) koda. Nendega taotellakse riigi järelevalve all toimuvat kodanikkonna organiseerimist kutsealade järgi ja nende osavõtmist poliitilisest elust Riiginõukogu kaudu. Suuri muudatusi omavalitsuse alal töid riigi keskvoimu mõju suurendamise ja valimise korra muutmise mõttes a. 1937—38 valla-, linna- ja maaomavalitsuste seadused. Samuti osutub murrangulise tähtsusega reformiks vallaomavalitsuste alal a. 1939 teostatud valdade koondamine, millega valdade arvu vähendati umb. $\frac{1}{3}$ võrra

Majanduslik arenemine.

Üldine arenemine. Majanduslikul alal riigikorrastamise aastail esinenud väljapaistev tõus lõppes 1924. a. kriisiga. Valitsuse järsud sammud valuuta stabiliseerimise, tollide

kõrgendamise ja Eesti Panga laenude kokkutõmbamise alal töid küll kaasa möödaminevaid raskusi majanduselus, osutusid aga siiski otstarbekohasteks abinõudeks kriisi ületamisel. Sellele järgnesid põhjaneva tähtsusega muudatused majanduspoliitilisel alal. Hakati rõhku panema põllumajandusliku krediidi suurendamisele; selleks asutati a. 1926 Eesti Maapank. A. 1925 korraldati Vabadussõja-aegsete võlgade tasumine P.-A. Ühendriikidele ja Inglismaale. Valuuta ja krediidiolude korrastamiseks tehti a. 1927 Rahvasteliidu vastutusel uus välislaen; suurem osa sellest loovutati Eesti Panga, kes muutus nüüdsest peale emissiooniõigusega keskpangaks. Eesti Panga külmunud laenude valitsemiseks ja tööstus-kaubandusliku pikaajalise krediidi võimaldamiseks asutati a. 1928 Pikalaenu Pank. Seoses selliste krediidituru ümberkorraldustega siirduti a. 1928 lõplikult kroonivaluutale (100 E. marka = 1 kroon).

Üldine fõus majanduselus 1920-ndate aastate teisel poolel ja riigitulude jõudus kasvamine võimaldasid riigil asuda ka majanduselu kavakindlale korraldamisele. 1926. a. seadusega korraldati maareformiga võõrandatud maade eest tasumaksmine. Selle ülesande teostamiseks ja muudeks asunduslaenudeks määratud kapitalid koondati a. 1929 Asunduskapitaliks. A. 1930 asutatud Maatulunduskapitali ülesandeks on põllumajanduse, laevanduse, kalanduse jm. varustamine inventari täiendamiseks pikaajaliste ja odavaprotsendiliste laenudega.

A. 1929 alanud ülemaailmne majanduskriis ei jätnud Eestitki puutumata. Eriti raskel kujul avaldus see a. 1931 alates, mil Eesti tähtsama väljaveomaa — Inglismaa — lahkumise tõttu kullaaluselt vähenes vastavalt Eesti väljaveosaaduste hind. Briti maailmariigi tolliliidu loomine (a. 1932) ja põllunduslike saaduste sisseveokontingentide kehtimapanek Inglis- ja Saksamaal pidurdasid veelgi Eesti ekspordi ja vähendasid väljaveetavate saaduste hindu. Produktiooni piiramine tõi enesega kaasa seninägematult suure töötatöölaliste arvu, mis a. 1933 ulatus kuni 40 000-le. Valitsuse sammud kriisi vastu võitlemisel suutsid neid raskusi vaid mõnevõrra leevendada, sest ka riigi tulud

vähenedes $\frac{1}{3}$ võrra. Põllumajandusliku toodangu kaitsemiseks ja toetamiseks loodi a. 1930 teraviljamonopol; see omandas õiguse teraviljaturu korraldamiseks siseriigis, ostes rukist ja nisu põllupidajailt maailmaturu hindu ületavate hindadega. Ühtlasi korraldati juurdemaksu väljaveetavale võile, peekonile ja munadele ja üritati a. 1931 alates lühiajaliste laenude ümberlaenustamist pikaajalisteks ja odavaprotsendilisteks.

Kriisi raskuste järk-järguline ületamine algas Eesti kroonikursi alandamisega Inglise naela languse tasemeni a. 1933. See samm avaldas seda tõhusamat mõju, et ta langes ajaliselt kokku maailma majanduselu elavnemisega. Et samaaegselt hakkasid suurenenema ka riigi sissetulekud, avanesid ülemineku-aja valitsusel seetõttu head võimalused majanduse arendamisel ja suunamisel. Põllumajanduse seisundi kergendamiseks laiendati ümberlaenustamise operatsiooni. Samuti jätkusid väljaveosaadustele juurdemaksud kõrgendatud määradega. Uudisalgatusena suurendati riigi mõju ja osatähtsust tööstuslikul alal. Riik asutas uusi suurettevõtteid ja korraldas a. 1936 alates kõiki oma ettevõtteid eripõhikirjade alusel töötavate aktsiaseltsidena. Ka toimus monumentaalsete ehitiste püstitamine riigi poolt ja riigi toetusel erakordse elavusega.

Põllumajandus. Põllumajanduse alal põhjustas erakordselt suure murrangu maareform, mille tagajärjel on loodud, lisaks enne Eesti iseseisvumist müüdud umb. 51 000 nn. vanatalule, üle 56 000 uut talu ja kohta ja korraldatud umb. 23 000 mõisa rendikohta. Kui arvestada igale talundile 4 inimest, siis on maareformist kasu saanud 360 000 inimest ehk umb. $\frac{1}{3}$ Eesti elanikkonnast. Lisaks sellele muutus riik umb. 80% Eesti metsa omanikuks. Asundustegevuse kõrval on suur rõhku pandud maaparandusele. On kaevatud ja korraldatud magistraalkraave, millega avanesid maakuivendusvõimalused umb. 400 000 hektaari suurusele maa-alale. Üheks suuremaks tööks sel alal oli Peipsi pinna alandamine, mida senini on teostatud 20 sentimeetri võrra. Viimaseil aastail on erilist rõhku pandud uudismaa harimisele. Riik on loonud rea uudisсандusi ja preemiate määramisega talundele sel alal 1935. aastast alates suutnud eramaal jõudsasti levitada uudismaa harimist.

Põllukultuuri pindala on Eesti iseseisvuse ajal suurenenud 15% võrra, mis võrdub umbes meie paari väiksema maakonna põllumaade pindalaga. Selle tulemusena on eriti teraviljamonopoli sisseseadmisega saavutatud siseturu tarvete rahuldamine oma tootmisega. Märkimisväärne edu esineb ka saakide suurendamise ja sordiparanduse alal. Põllumajanduse tähtsamaks alaks on kujunenud karjakasvatuse alal, kuigi ka siin on saavutatud suuremaid saakide suurendamist. Mitte nii pidev ei ole olnud tõus sea-, lamba- ja linnukasvatuse alal, kuigi ka siin on saavutatud suuremaid saakide suurendamist. Eriti tugev on olnud tõus põllumajanduslike masinate tarvituselevõtmisel, mis iseseisvuse ajal on muutunud kolmekordseks.

Suured on ka saavutatud metsamajanduse alal. Metsa katastri ja planeerimise läbiviimisega aastaks 1939 on riigimetsade alal esmakordselt saavutatud ülevaade Eesti metsandusest ja pandud alus ratsionaalsele metsamajandusele. Seoses sellega selgus ka vajadus teostada reformi metsakasutuse alal. Kuigi juba Vabariigi algusaastail raudteed ja tööstus viidi üle põlevkiviküttele ja aastast 1926 tegutseva riigi metsatööstusega taoteldi ratsionaalset metsakasutamist, selgus siiski, et metsa on raiutud üle juurdekasvu normi ja metsamaterjali kasutatud ebaratsionaalselt suurel määral kütteks ja ehitusteks. Selle puuduse kaotamiseks on viimaseil aastail taoteldud kütte- ja ehitustegevuse reformi, suurendades turvaskütete kasutamist ja tulekindla ehitusmaterjali, eriti telliskivide tarvitamist ehitusmaterjalina.

Tööstus ja kaubandus. Tööstuse alal on kriisiaegade seisakuperioodidest hoolimata ilmnunud märkimisväärne tõus. Eriti suur muutus on toimunud suurtööstuse alal, kus ainult $\frac{1}{3}$ enneiseseisvuse-aegsest tööstusest osutus võimeliseks kohanema uute turutingimustega. Vahepeal asetleidnud ratsionaliseerimisest hoolimata on tööliste arv suuresti tõusnud, ületades arvuliselt maailmasõjaeelse taseme. Vanadele jõulistele tööstusharudele — tekstiil- ja metsatööstusele — on iseseisvuse ajal juurde tulnud põlevkivitööstus, mis eriti viimaste aastate investeerimiste

järel on tõusmas üheks tähtsamaks tööstusharuks Eestis. Seoses küftereformiga on jõudsasti arenenud ka turbatööstus ja tulekindlat ehitusmaterjali produtseeriv telliskivitööstus, mis aladel juhtiv osa kuulub viimaseil aastail asutatud riiklikele ettevõtetele. Metsamaterjali töötlemise alal on suur tähtsus paber- ja tselluloositööstusel, kus riik on oma tselluloositehasega omandamas suuremat tähtsust.

Jõudus tõus on iseseisvusajal toimunud ka ühistegevlikul alal. A. 1926 tekkis küll põllumajandusliku ühistegevuse eraldumisega Revisjoniliiduna Eesti Ühistegevuse Liidust teatav lõhenemine; selle kaotamise on oma ülesandeks seadnud a. 1937 asutatud Ühistegevuskoda. Kuna tarbijasühisused, toetatud üha suurenevad omatööstust arendava Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse (ETK) poolt, ja samuti ka ühispangandus ja -kindlustus olid suutelised oma jõududega korraldama endi tegevust, on põllumajandusliku ühistegevuse alal vajunud tegevuse otsustavaks arendamiseks riigi vahelesegamist. Selle tagajärjel koondati 1936. aastast alates või väljavedu „Võiekspordi“, peekoni väljavedu „Eesti Lihaekspordi“ ja munade väljavedu „Eesti Munaekspordi“ kätte.

Transport. Postinduse alal on saavutatud väljapaistvaid tulemusi maapostilõude arendamisel; seetõttu on peaaegu kadumas enneseseisvus-aegne suur erinevus teadete edasisaamise vahel maal ja linnas. Teistest teadete edasiandmise vahendeist on väga jõudsasti arenenud telefoniasjandus. Ratsionaalse tööjõu kasutamise ja tehnilise sisseseade täiendamisega (automaatkeskjaamad jm.) on seda edu saavutatud suhteliselt väga madalaid takse säilitades. Teede ja veonduse arenemine on samuti olnud edukas. Raudteedevõrk on iseseisvus-ajal suurenenud 375 kilomeetri (26%) võrra, millest tähtsamaiks osutuvad Tuletiku-trustilt saadud kapitaliga ehitatud Tartu-Petseri ja Rapla-Virtsu liin. Veelgi suuremal määral on aga toimunud teede ja veotingimuste parandamine maanteetranspordi alal. A. 1929 Maanteede seadusega on alguse saanud maanteede ratsionaalne korrastamine ja korrashoid riigi poolt seni kehtiva korrastamise asemel naturaalkohustuse abil. Selle tagajärjel on suudetud korraldada esimese klassi teed täiesti ja üle $\frac{1}{3}$ teise klassi teid ja

ehitada rida suuri sildu, millega on soodustatud jõudsasti arenevat autotransporti. Ligemale 6-kordseks oma tonnaazilt on iseseisvus-ajal tõusnud laevandus, kusjuures see tõus on tekkinud peaaegu ainuüksi aurulaevastiku suurenemise tagajärjel.

Kiriklikud ja seltskondlikud olud.

Asutava Kogu poolt loodud sisekorra raamidesse paigutati ka Eesti kirikud. A. 1925 antud Riigi ja kiriku lahutamise seadusega muudeti kogudused eraseltsideks ja kirikud nendevahelisteks liitudeks; kodanliku registreerimise läbiviimisega muudeti usulised talitused kodanikele mittekohustuslikeks toiminguks. Et kirikuis ilmsesid lagunemise tunnused, suurendas 1934. a. antud vastav seadus kiriku keskviimu õigusi ja võimaldas kirikute korraldamist avalikõigusliku organisatsioonina.

Seltskondlikest organisatsioonidest on enamlaste 1924. a. mässu järel reorganiseeritud Kaitseliit koos naiskodukaitse ja 1930-ndail aastail juurdetulnud Noorte Kotkaste ja Kodutütarde organisatsiooniga kujunemas, eriti maal, domineerivaks organisatsiooniks, millesse on koondunud kuni 10% elanikkonnast. Jõudsasti on arenenud ka naisliikumine. Sel alal on juhtivaks organisatsiooniks a. 1917 asutatud Eesti Naisliit; eriti tugevaks organisatsiooniks on aga tõusnud a. 1928 asutatud Eesti Maanaiste Keskselts. Ülemineku-aastaist alates on hoogsasti arendatud rahvuslikke ühisüritusi. Neist on kõige hoogsam olnud nime de eestistamise liikumine, mille mõjul alates a. 1934 on eestistatud üle 200 000 perekonnanime. Võrdlemisi laialdast vastukõla on leidnud ka kodukaunistamise, rahvarõivaste kasutamise jm. liikumised.

Kultuuri arenemine.

Riiklik iseseisvumine on toonud endaga kaasa kultuuri ja hariduse intensiivse viljelemise. Kultuuriliste harrastuste ja loomingu tõusuks on mõjuvalt kaasa aidanud ka riik. A. 1925 tegevust alustanud Eesti Kultuurkapital on oma toetustega soodustanud kirjanduse, heli- ja näitekunsti, kujutavate kunstide, kehakultuuri ja ajakirjanduse arenemist. Veelgi suuremal määral on kul-

tuuri toetamine, aga ühtlasi ka suunamine esinenud ülemineku-ajal 1930-ndail aastail. Selleks on kasutatud ühisüritusi, nagu näit. a. 1935—36 „Raamatuaastat“, toetusi eelarvekorras, riigivahema auhindu jm.

Sport. Kehakultuuri alal on Eesti Spordi Keskkliit a. 1922 alates koondamas eriliitude ja maakondlike liitude kaudu enamikku tegevsporulasi. Ülemineku-aja valitsuse toetused eelarve korras võimaldasid asuda instruktorite ametissepalkamise ja spordiväljakute võrgu rajamise teel kavakindlale spordiarendamisele. Kehakultuuri levimiseks rahva hulka aitavad kaasa ka „Eesti mängud“. Eriti edukad on Eesti sportlased raskesporidi, peamiselt maadluse alal. Väljapaistvalt edukad on olnud samuti laskesportlased, kes a. 1938 ja 1939 on Eestile võitnud parimate laskurite maale annetatava rändauhinna „Argentiina kuju“.

Haridus. Riigi korrastamise aegu kujunenud üldhariduslik ühtlus kool, millele oli iseloomulik kolmeastmeline (6-kl. algkool, keskkool, ülikool) ülesehitus ja iga eelmise astme kooli lõpetajale vaba pääs järgmise astme kooli, on järgnevail aastail üle elanud suuri muudatusi. Suhteliselt kõige rahulikum on olnud 6-klassilise (kaheksa-aastase koolisundusega) algkooli arenemine. 6-klassilise algkooli teostamise järel kogu riigis 1920-ndate aastate lõpuks on olnud tähtsamaks muudatuseks a. 1934 kehtima pandud koolisunduse vähendamine kuuetele aastale (8.—14. eluaasta). Suurimad muudatused on teostatud keskhariduse alal. A-st 1934 alanud koolireformiga jaguneb see 3—5-aastaseks keskkooliks (reaalkooliks, progümnaasiumiks) ja sellele ülesehitatud 3-klassiliseks humanitaar- ja reaalaruga gümnaasiumiks. Selektioonivahendina üleminekul ühest kooliastmest teise, aga ka ühest klassist teise on tarvitusele võetud eksamid. Selle koolireformi tähtsamate uudisalgatuste hulka kuulub kutsekoolide võrgu väljaarendamise taotlus. Kõrgemaist koolidest on tähtsaim Tartu Ülikool, mis a. 1934—36 hõlmas tervet kõrgemat teaduslikku haridust. Tehnikateaduskonna üleviimise järel Tallinna kujundati sellest a. 1937 Tehnika-ülikool. Erialalistest kõrgemaist õppeasutistest on tähtsamad Kõrgem Kunstikool „Pallas“ Tartus ja Tallinna Kon-

servatoorium ning Kõrgem Sõjakool. Koolihariduse kõrval on iseseisvuse ajal arenenud küllaltki vilgas vabahari-
dustöö, mille tähtsamaks korraldajaks on Eesti Haridus-
liit.

Teadus. Hariduse levimine ja teaduslike õppeasutiste are-
nemine on põhjustanud teaduste, eriti nn. rahvuslike teaduste (eesti keeleteaduse, ajaloo, muinasteaduse, rahvaluule, rahvateaduse) eduka viljelemise. Vene aja ülikoolis ei leidnud need peaaegu sugugi harrastamist. Kui Vene ajal teaduslikul alal tegutses 10 eestlasest määralist ülikooli õppejõudu, on see nüüd suurenenud umb. 15-kordseks; sellele lisanduvad abijõud ja teaduslikul alal töötajad väljaspool ülikooli. Seoses ülikoolide õppetööga on tekkinud üle 20 teadusliku seltsi, mis üllitavad üle 20 teadusliku ajakirja ja publikatsioonide sarja. Ülikooli asutistega kõrvuti tegutseb teaduste viljelemise alal teisi asutisi, nagu Õpetatud Eesti Selts, Eesti Rahva Muuseum, kel peale etnograafiliste uurimiste harrastamise on ka rahvusraamatukogu ülesandeid täitev arhiivraamatukogu, Eesti Rahvaluule Arhiiv ja Eesti Keele Arhiiv, Riigi Keskarhiiv, Eesti Kirjanduse Selts. Teaduste viljelemise tähtsust on rõhutanud ka ülemineku-aja valitus, sisse seades auhindamise teaduslike teenete eest eriti a. 1936 asutatud Eesti Raamatufondi kaudu ja rajades a. 1937 Loodusvarade Uurimise Instituudi ning a. 1938 Eesti Teaduste Akadeemia. Seoses teaduste arenemisega on eesti keel kujunenud kõrgema kultuurkeelega nõudeid rahuldavaks väljendusvahendiks. Üle 30 erialalise oskussõnastiku kõrval omavad sel alal õigekeelsuse normeermise ja sõnavara levitamise alal teeneid õigekeelsus-sõnaraamatud. Teaduste arenemine iseseisvusajal on tulnud kasuks laialdastele haridushimulistele kihtidele, sest see on võimaldanud suurte populariseerivate ühisürituste ja seeriatega ilmumist, nagu näit. „Eesti entsüklopeedia“, „Väike entsüklopeedia“, „Rahvaleksikon“, Eesti Kirjanduse Seltsi maakondlikud koguteosed, „Eesti ajalugu“, „Eesti rahva ajalugu“, „Elav Teadus“, „Suurmeeste Elulood“ jm.

Kirjandus ja kunst. Maailmasõja- ja Vabadussõja-aegse seisaku järel algas kiire tõus kirjanduse alal. Siin tekitas suurt sensatsiooni „Suru“ rühma luuletuskogude ilmumine. Kuigi luu-

leharrastused leidsid kunstiliselt väljapaistva eduga edasiarendamist hilisemalgi ajal, on siiski iseseisvus-aegse kirjanduse alal lugejaskonnas suuremat poolehoidu leidnud romaaniid, eriti maaelu kujutavad suurromaaniid, mis alal oli väljapaistvamaks saavutiseks Tammsaare „Tõde ja õigus“. Seoses üha suureneva huviga rahva mineviku vastu on 1930-ndail aastail elavat viljelemist leidnud ajalooline romaan. Kirjanduse arenemises on oma toetusega soodustavalt kaasa mõjunud Kultuurkapital ja Riigivandema ning Eesti Raamatufondi auhinnad. Et eesti kirjandus on tõusnud rahvusvaheliselt tunnustatavale tasemele, sellele osutab ka viimaseil aastail üha suurenev tõlgete arv väliskeeltesse.

Vähemal määral silmapaistev, aga siiski tõhus tõus iseloomustab ka kujutavate kunstide arenemist. Mitmekordselt on suurenenud sel alal tegutsevate kunstnike arv. Enneiseisvus-aegsete juhuslikult paar korda korraldatud näituste asemele on tulnud iga-aastased kevadised ja sügised ülevaatenäitused, millele lisanduvad koolide ja kunstnike rühmade erinäitused. Tunnustav hinnang, mida on saavutanud meie kunst arvukail välisnäitusil, samuti aga ka välismaise kunsti ülevaatenäitused Eestis on tõendanud, et eesti kunst on nii kunstialaliste fõekspidamiste kui ka tehnilise taseme poolest kaasa sammumas rahvusvahelise loominguuga. Ta on andnud isegi meistreid, kelle looming, nagu näit. A. Viiralti oma graafiliste kunstide alal, on omandanud rahvusvaheliselt tähtsa koha. Kujutavate kunstide arenemist on soodustanud oma ostudega Kultuurkapital, moodustades ostetud teostest kunstikogusid, millistest on tähtsaim Kunstimuuseum Tallinnas. Viimaseil aastail on peale selle tarbekunsti auhindamise ja propagandaga, samuti ka monumentaalsete ehitiste püstitamisega antud uut tõuget ka nende kunstide arenemisele.

Vaidlematut tõusu võib konstateerida ka näitekunsti suhtes. Kahe enneiseisvus-aegse elukutselise teatri asemel on Eestis praegu kokku 7 elukutselist ja 3 pool-elukutselist teatrit kõigis suuremais linnades. Enneiseisvus-aegseist näitekunsti keskustest Tartust ja Tallinnast on vaidlematult esikoha omandanud Tallinn. Sealne esindusteater „Estonia“ on suutnud dramaatilise

lavakunsti kõrval arendada tunnustatava tasemeni küündiva ooperi ja balleti, kuna „Eesti Draamateater“ on muutunud kunstiküpse lavakunsti levitajaks rändteatrina maa väiksemais keskustes ja linnades. Selline lavakunsti tõus on võimalikuks saanud olulisel määral toetuste abil, mida Kultuurkapital, riik ja omavalitsused on määranud selleks otstarbeks.

Edukas on olnud ka helikunsti arenemine. Vana traditsiooniline ühislaulu harrastamine laulupidudel, mille arendamiseks rajati a. 1921 Eesti Lauljate Liit, on jätkunud iseseisvuse ajal. Iga 5 aasta järel korraldatavatel laulupidudel on see ühislaulu harrastus nii osavõtjate arvult kui ka efekannete tasemelt järjest tõusnud. Veelgi suuremal määral on kunstilise taseme tõus ilmenenud esinduskooride (Tallinna ja Tartu Meestelauluseltsi, „Estonia“ Muusikaosakonna jm.) esinemistes. Ooperi ja orkestrite tegevus on omakorda aidanud muusikalisi harrastusi mitmekülgsemaks muuta. Suur tähtsus helikunsti levitamise alal on raadiol; a. 1934 riigi kätte ülevõetud Raadioringhääling on jõudsasti tõstnud efekannete taset ja suurendanud raadiokuulajate arvu 5—6-kordseks. Helikunsti harrastused on suurendanud ja mitmekesistanud muusikalist loomingu, nii et meil nüüd arvuka originaalse laulurepertuaari kõrval on 5 ooperit, 4 sümfooniast, 10 laulumängu ja operetti ning arvukas kogu teoseid väiksemisvormides.

NIMEDE HÄÄLDAMIST.

(Kui rõhk on esimesel silbil, siis pole seda märgitud.)

- Abd-ul-Chamid** — abd-ul-hamii'd
Algeciras — alheθi'ras
Ampère — apää'r
Andrássy — a'ndraaši
Araktšejev — araktše'jev
Artois — artua'
Asquith — ä'skuiθ
Babeuf — babö'f
Bakunin — baku'nin
Baldwin — boolduin
Balzac — balza'k
Barcelona — barθelo'na
Bazaine — bazä'n
Beaconsfield — biikənzfiild
Bentham — bentəm
Bergson — bergso'
Berry — berri'
Blanc, Louis — bla' lui'
Bolivar — boli'var
Bonald — bona'ld
Bonaparte, Louis Napoleon — bona-
pa'rt lui' napoleo'
Boulanger — buləžee'
Boulogne — bulo'nj
Bourbon — burbo'
Briand — bria'
Brussilov — brussi'lov
Burke — bæək
Byron — bairən
Calais — kale'
Canning — kəniŋ
Carlyle — kaalai'l
Carnot — karno'
Castlereagh — kaaslirei
Cavaignac — kavenja'k
Cavour — cavuu'r
Chamberlain, Joseph — tšeimbəlin
džouzif
Chamberlain, Neville — tšeimbəlin
nevil
Chambord — šəboo'r
Champollion — šapoljo'
Charles X [pr.] — šarl
Chateaubriand — šatobria'
Churchill, Winston — tšəəʃil uinstən
Clemenceau — klöməso'
Cobden — kobdən
Compiègne — kəpje'nj
Comte, Auguste — koʃ ogüst
Constant — koʃta'
Courbet — kurbe'
Cuvier — küvje'
Daladier — daladje'
Dawes — dooz
Delacroix — dölakrua'
Delcassé — delkässe'
De Valera — de välii'r
Dickens — dikinz
Disraeli — dizrei'li
Doumergue — dume'rg
Dreyfus — drefú's
dumping — damping
Emerson — eməsn
Eritrea — eritre'a
Faraday — färədi
Favre, Jules — favr žül

- Ferry** — ferri'
Flaubert — flobää'r
Foch — foš
Fourier — furje'
Fulton — fultn
Gallipoli — galli'poli
Gambetta — gabeta'
Gapon — gapo'n
Garibaldi, Giuseppe — gariba'ldi
 džuzeppe
Gioberti — džobe'rti
Gioliitti — džoli'tti
Gladstone — glädstən
Goya — goja
Grévy — grevi'
Guizot — gizo'
Haile Selasie — sela'sie
Haldane — hooldein
Hannover — hanoo'ver
Havai — havi'
Hedin — hediin
Henderson — hendəsn
Hugo — ügo'
Ingres — ägr
Joffre — žofr
Judenitš — jude'niš
Kambodža — kambo'dža
Kemal — kemaal
Kitchener — kitšənə(r)
Koltšak — koltša'k
Kossuth — koššu'th
Kotzebue — kóizebuu
Ku-klux-clan — kjuuklaksklän
Kürenaika — kürena'ika
Labour Party — leibəpaati
Lafayette — lafaje't
Lagrange — lagra'ž
La Harpe — la-arp
Lamarck — lama'rk
Laplace — lapla'ss
Lausanne — loza'n
Ledru-Rollin — lödrü'rolä'
Lincoln — linkən
Litvinov — litvi'nov
Livingstone — livi'tstən
Ljubljana — ljublja'na
Lloyd George — loid džoodž
Locarno — loka'rno
Longfellow — lotʃfelou
Louis Philippe — lui' fili'p
Lyon — lio'
Macdonald — məkdo'nəld
Mac-Kinley — məki'nli
Mac-Mahon — makmao'
Maeterlinck — maaterlink
Magenta — madže'nta
Maginot — mažino'
Maistre, Joseph de — mestr žoze'f dö
Malthus — mä'lθəs
Manchester — mäntšistə(r)
Marne — marn
Martignac — martinja'k
Mazzini — matsi'ni
Metz — mets
Millerand — milra'
Missolonghi — missolo'ngi
Monroe — monrou'
Muchammad Ali — muhha'mad a'lii
Mussolini, Benito — mussoli'ni beni'to
Navarino — navari'no
Neuilly — nöji'
Niebuhr — niibuur
Novalis — novaa'lis
O'Connell — ouko'nəl
O'Connor — ouko'nə(r)
Orléans — orlea'
Owen — ouən
Palmerston — paaməstn
Panamá — panama'
Peary — piəri
Peel — piil
Perrier — perje'

- Pilsudski** — pilsu'dski
Poincaré, Raymond — puäkare' remo'
Polignac — polinja'k
Portsmouth — pootsmaθ
Primo de Rivera — primo de rive'ra
Proudhon — prudo'
Puerto Rico — pue'rto riko
Radetzky — rade'tski
Rapallo — rapa'llo
Riego — rjego
Rochefort — rošfoo'r
Roosevelt — ruuzəvelt
Saint-Germain — säžermä'
Saint-Simon — säsimo'
Samoa — samo'a
Sand, Georges — sad žorž
San Stefano — san stefaa'no
Savigny — savinji' (ka sa'vinji)
Savoja — savo'ja
Sedan — söda'
Sèvres — seevr
Shelley — šeli
Smith, Adam — smiθ ädəm
Solferino — solferi'no
Somme — som
Spencer — spensə(r)
Speranski — spera'nski
Stanley — stänli
Stephenson — stiiivnsən
Stolöpin — stolö'pin
Zola — zola'
Talleyrand — talera'
Taylor — teilə(r)
Thiers — tjäär
Tisza, Kálmán — tissa kaalmaan
Trentino — trentii'no
Trianon — triano'
Trieste — trie'ste
Waldeck-Rousseau — valde'k russo'
Valencia — vale'nθja
Wellington — ue'liŋtn
Verdun — verdö'
Versailles — versa'j
Wilde — uai'ld
Villafranca — villafra'nka
Viviani — viviani'
Vladivostokk — vladivosto'k
Young — ja ŋ
-

Sisukord.

	Lk.
RESTAURATSIOONI AJASTU	5
REAKTSIOON JA LIBERALISM	5
Reaktsiooni tekkimine ja põhimõtted. Reaktsiooni teoreetikut. Liberalism.	
RIIKIDEVAHELISED SUHTED	7
Viini kongress	7
Kongressi üldilme. Kongressi otsuseid. Kongressi tähtsus.	
Püha liit ja poliitika	10
Püha liidu tekkimine. Revolutsioonilised liikumised Hispaanias ja Itaalias. Interventsioon Itaalias. Verona kongress ja interventsioon Hispaanias.	
Püha liidu süsteemi langemine	11
Hispaania asumaade mäss ja nende iseseisvumine. Lähis-Ida küsimus ja Kreeka vabadusvõitlus.	
EUROOPA RIIKIDE SISEARENG	14
Prantsusmaa	14
Bourbon'ide võimuletulek. Poliitilised olud restauratsiooni ajal.	
Saksamaa	16
Muutused Napoleon I ajal. Reformide aeg Preisimaal. Poliitilised olud Viini kongressi järel. Võitlus liberaalse ja rahvusliku liikumisega.	
Inglismaa	18
Venemaa Aleksander I ajal	19
Reformide teostamine. Reaktsioon. Dekabristid.	
VAIMUELU	21
Usuline liikumine. Filosoofia. Kirjandus ja kunst. Vaimuteadused.	
EUROOPA JUULIMONARHIA JA 1848. A. LIIKUMISTE AJASTUL	26
1830. A. LIIKUMISED EUROOPAS	26
Juulirevolutsioon Prantsusmaal. Juulirevolutsiooni järelkaja teistes maades. Belgia iseseisvumine. Poola mäss. Riikidevaheline olukord Juulirevolutsiooni järel.	
JUULIMONARHIA PRANTSUSMAAL	28
Juulimonarhia ja opositsioon. Louis Philippe'i sisepoliitika. Suurkodanluse „kuldne aeg“.	

	Lk.
INGLISMAA	31
I parlamendireform. Liberaalsed reformid ja vabakaubandus. Töölisküsimine tšartismi ajastul. Töökaitseadused, liri küsimus. Asumaadepoliitika. Inglismaa poliitiline ja majanduslik seisund maailmas.	
SAKSAMAA	37
Poliitilised olud. Majanduslik arenemine ja tolliliit. Proteksionism.	
VENEMAA NIKOLAI I AJAL	38
Nikolai I valitsemise põhimõtted. Seltskond ja vaimne liikumine. Reformid ja majanduspoliitika. Lähis-Ida küsimus.	
VAIMUELU	41
Teaduste arenemine. Tehnika edusammud. Maailmavaatelised voolud. Kirjandus ja kunst.	
TÖÖLISKÜSIMUSE TEKKIMINE	44
Suurtööstuse arenemine XIX saj. esipoolel. Töölisküsimus. Opositsioon vabrikutööstuse vastu. Vabamajanduse doktriin.	
SOTSIALISMI ARENEMINE	47
Sotsialismi tekkimine ja põhimõtted. Sotsialismi teoreetikud.	
1848. AASTA LIIKUMISED EUROOPAS	50
Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal	50
Juulimonarhia langemine. Teine vabariik. Louis Napoleon presidendina. Riigipööre.	
Märtsirevolutsioon Saksamaal	53
Revolutsioonilise liikumise levimine ja eesmärgid. Mässuliikumised Austrias. Revolutsioon Preisimaal. Reaktsioon. Saksamaa ühendamispuüded.	
Rahvuslik liikumine Itaalias	57
Risorgimento. Revolutsioonilised liikumised. Sõda Austriaga. Reaktsioon.	
ITAALIA JA SAKSA RAHVUSRIIKIDE TEKKIMISE AJASTU	59
TEINE KEISRIRIIK PRANTSUSMAAL	59
Napoleon III valitsuse üldine iseloom. Välispoliitika. Sisepoliitika. Majanduslik tõus. Sotsiaalsed olud. Koloniaalpoliitika.	
ITAALIA ÜHENDAMINE	62
Cavour'i poliitika. Liit Prantsusmaaga. Sõda Austriaga. Kesk-Itaalia ühinemine Sardiiniaga. Lõuna-Itaalia vallutamine. Itaalia kuningriik. Rooma ja Veneetsia liitmine. Itaalia kuningriigi vahekord paavstiga. Paavsti vaimuliku võimu tõus.	
SAKSAMAA ÜHENDAMINE	65
Vilhelm I ja Bismarck. Slesvig-Holsteini küsimus ja Saksa sõda. Praha rahu ja Põhja-Saksa liit. Prantsusmaa konflikt Põhja-Saksa liiduga. Saksa-Prantsuse sõja puhkemine. Sõja käik ja tulemused. Austria-Ungari kaksikmonarhia tekkimine.	

	Lk.
IMPERIALISMI AJASTU	72
KULTUURILINE ARENEMINE XIX SAJ. 2. POOLEL JA XX SAJ. ALGUL	72
Teaduste edusammud	72
Teadusliku uurimistöö üldilme. Loodusteadused. Vaimuteadused.	
Maailmavaatelised suunad	74
Positiivism ja materialism. Rahvahariduse levimine ja usuvalu langus. Positiivismi langus ja uuemad filosoofilised voolud.	
Kirjandus ja kunst	77
Uued kirjanduslikud suunad. Maalikunst ja arhitektuur.	
MAJANDUSLIK, SOTSIAALNE JA POLIITILINE ARENEMINE	78
Majanduslikud olud	78
Tööstuse arenemine. Põllundus. Liiklemiss- ja sidevahendite arenemine. Kaubandus. Raha ja krediit.	
Sotsiaalsed olud	81
Elustandardi tõus ja rahvaarvu kasvamine. Kodanlus, Tööliskond.	
Poliitilise arengu peajooned	82
Natsionalism ja imperialism. Rahvusvaheline töölisliikumine. Demokraatia arenemine.	
RIIKIDEVAHELISED SUHTED XIX SAJ. LÖPUPOOLEL	83
Reivastatud rahu. Kolmekeisriliit. Vene-Türgi sõda. Berliini kongress. Balkani küsimuse edaspidine areng. Kolmikliit ja Prantsuse-Vene liit. Haagi rahukonverentsid.	
TÄHTSAMATE RIIKIDE SISEARENG IMPERIALISMI AJASTUL	87
Saksa keisririik	87
Bismarcki koostöö rahvusvabameelsetega. Bismarcki koostöö konservatiividega ja tsentrumiga. Wilhelm II režiim. Majanduslik arenemine. Koloniaalpoliitika. Saksa natsionalism.	
III vabariik Prantsusmaal	93
Thiers'i valitsus ja Pariisi kommuun. Vabariikliku põhikorra tekkimine. Oportunistid võimul. Radikaalide võimutsemine. Majandus ja sotsiaalolud. Koloniaalpoliitika.	
Austria-Ungari	98
Austria siseolud. Ungari ja ta vahekord Austriaga. Austria-Ungari välispoliitika.	
Itaalia kuningriik	100
Poliitilise elu arenemine. Majandus- ja sotsiaalolud. Välis- ja koloniaalpoliitika.	
Venemaa Krimmi sõjast Maailmasõjani	102
Aleksander II reformid. Opositsioonilised voolud. Poola mäss. Maadevallutused Aleksander II ajal. Aleksander III. Nikolai II režiim. Olukord Kaug-Idas. Vene-Jaapani sõda. 1905. a. revolutsiooniline liikumine. Venemaa konstitutsioonilise riigina. Soome.	

	Lk.
Inglismaa XIX saj. teisel poolel ja XX saj. algul Palmerston'i aeg. Inglise poliitiline üldareng aastail 1866—1906. Parlamendireformid. liri küsimus. Majanduslik areng ja sotsiaal- olud. Liberaalid võimul. Koloniaalpoliitika.	111
P.-A. Ühendriikide arenemine Maailmasõjani Ühendriikide ekspansioon. Rahvastiku üldiselo. Poliitilised ja sotsiaalsed vastuolud. Setssioonisõda. Neeprite küsimus. Poliitilise elu arenemine. Majanduse arenemine ja töölisküsimus. Välispoliitika.	118
MAAILMASÕDA JA TA JÄRELAEG	123
MAAILMASÕJA EELLUGU	123
Kultuurioptimism XX saj. algul. Riikidesüsteem XX saj. algul. Entente'i tekkimine. Suured välispoliitilised kriisid. Vastuolude süvenemine. Balkani sõjad.	
MAAILMASÕDA	128
Sõja algus ja üldilme	128
Austria-Ungari konflikt Serbiaga. Sõja puhkemine. Saksa sõja- plaani nurjumine. Sõjategevus idarindel. Sõja üldilme ja ise- loom.	
Sõjategevuse jätkumine ja lõpp	134
Uusi sõjast osavõtjaid. Sõjategevus Ida- ja läänerindel 1915.—16. a. Rahupüüdlused. Piiramatult allveelaevade-sõda ja selle tagajärjed. Vene revolutsioon. Bresti rahu. Saksa suur pealetung läänerindel ja selle nurjumine.	
Rahu sõlmimine	141
Revolutsioon Saksamaal. Vaheahu Saksamaa ja liitlaste vahel. Pariisi rahukonverents. Versailles' rahu. Rahulepingud teiste võidetud riikidega.	
MAAILMASÕJA JÄRELAEG	145
Majanduslik, sotsiaalne ja poliitiline arene- mine	145
Maailmasõja hävitustöö. Euroopa majandusliku osatähtsuse vähe- nemine. Uus tõus majanduselus. Majanduskriis 1930-ndate aas- tate algupoolel. Sotsiaalsed olud. Natsionalism. Demokraatia kriis. Autoritaarsed režiimid.	
Riikide siseareng Maailmasõja järel	152
Inglismaa. P.-A. Ühendriigid. Prantsusmaa. Itaalia. Saksamaa. Venemaa. Austria-Ungari suktsessioonriigid. Balkani riigid ja Türgi. Venemaa rajariigid.	
Riikidevahelised suhted	166
Välispoliitika üldilme. Reparatsioonimaksude küsimus. Locarno süsteem. Rahvasteliit. Kellogg'i pakt ja desarmeerimispüüdlused. Hiina-Jaapani konflikt. Regionaalsed paktid. Abessiinia sõda. Hispaania kodusõda. Saksa ekspansioon. Euroopa sõja puhke- mine.	

	Lk.
EESTI AJALUGU	176
VE NE AEG	176
Mõisahärrusliku korra kadumine	176
Pärisorjuse kriis. Pärisorjusest vabastamine. Teorjus-aegne mõisamajandus. Talupoegade olukord teorjuse ajal. Talurahva rahutused. 1840-ndate — 60-ndate aastate agraarreformid ja teorjuse kaotamine. Talumajanduse lõplik iseseisvusine. Maaühiskonna uus liigestus. Väljarändamine.	
Linnade majandus XIX saj. esimesel poolel	199
Linnad. Tööstus. Kaubandus.	
VAIMNE ELU XIX SAJ. ESIMESEL POOLEL	201
Hariduselu. Kirjanduse arenemine. Kirikuolud.	
RAHVUSLIKU TÕUSU AJAJÄRK	208
Majanduselu arenemine vabamajanduse ajal	208
Põllumajandus. Linnade kasvamine XIX saj. teisel poolel ja XX saj. algul. Kaubandus ja liiklemisolud. Tööstus. Ühistegevus.	
Rahvuspoliitiliste olude arenemine	215
Eelärkamisaeg. Rahvuslik liikumine ärkamisajal. Võitlusperiood rahvuslikus liikumises. Venestusaeg. Uus rahvuslik liikumine ja ühiskondlik-poliitiline tõus. Võitlused linnaomavalitsuste ümber ja eesti linnakodanluse kujunemine. 1905. a. revolutsioon. Olud pärast 1905. a. revolutsiooni.	
Vaimse elu arenemine	238
Ärkamisaeg. Venestusaeg. Kultuuriline tõus XIX ja XX saj. vahetusel.	
ISEISEISVUSE AJAJÄRK	248
EESTI ISEISEISVUMINE	248
1917. a. revolutsiooni ja Saksa okupatsiooni aeg	248
Autonoomia kujunemine. Omariikluste tekkimine. Saksa okupatsioon.	
Vabadussõda	255
Sõja algus. Iseseisvuse kaitsemine ja kindlustamine. Sõja lõpetamine.	
ISEISEISVUSAEG	259
Üldine iseloomustus	259
Iseseisev riik ja selle korraldamine. Välispoliitika.	
Sisepoliitiline arenemine	262
Sisekriisi tekkimine. Sisekriisi lahendamine.	
Majanduslik arenemine	265
Üldine arenemine. Põllumajandus. Tööstus ja kaubandus. Transport.	
Kiriklikud ja seltskondlikud olud	270
Kultuuri arenemine	270
Sport. Haridus. Teadus. Kirjandus ja kunst.	

A

10671

III²

160384

HIND 2 KR. 40 S.

A
10671
III₂
160384

HIND 2 KR. 40 S.

AJALUGU GÜMNAASIUMILE III

A-10671 II

2. vihk

P. HINNOV — P. TARVEL —
L. ANNIST — J. MADISSON

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

III₂

EESTI KIRJANDUSE SELTS